Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України

Усі примірники дисертації ідентичні за змістом.
Голова спеціалізованої вченої ради ДФ 64.051.062
Тетяна Сирой

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

РОСКОШНИЙ ІЛЛЯ ВАЛЕРІЙОВИЧ

УДК 342.72./73

ДИСЕРТАЦІЯ

КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

Спеціальність 081 – Право
(Галузь знань 08 – Право)

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ І. В. Роскошний
(ініціали та прізвище здобувача)

Науковий керівник: Серьогін Віталій Олександрович, доктор юридичних наук, професор

Харків – 2021

АНОТАЦІЯ

Роскошний І. В. Конституційно-правові засади взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна, Міністерства освіти і науки України, Харків, 2021.

Дисертацію присвячено формуванню цілісної концепції конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, здатної стати доктринальною основою для відповідних політико-правових реформ в Україні.

У роботі з'ясовано історичні передумови становлення та розвитку конституційно-правових відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства, розкрито основні концепції інформаційного суспільства та їхній вплив на конституційно-правові відносини, охарактеризовано основні теорії та концепції взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Крім того, в роботі виокремлено міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства та визначити їхній вплив на конституційне законодавство, узагальнено та критично оцінено досвід зарубіжних держав щодо формування конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Надано розгорнуту характеристику сучасного стану і перспектив розвитку конституційно-правового забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні, сформульовано науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правових засад у досліджуваній сфері.

Обґрунтовано тезу про те, що в аспекті ґенези світового конституціоналізму на форми, зміст і динаміку взаємодії людини і держави істотно впливають, з одного боку, інформаційні революції, а з іншого – «нашарування» проявів правової держави (спочатку ліберальний, потім демократичний, а згодом і соціальний), обґрунтовано, що на сьогодні така

взаємодія відбувається в умовах розгортання шостої (мережевої) інформаційної революції та розбудови соціальної правової державності.

Стверджується, що становлення конституційної державності в аспекті інформаційної взаємодії людини і держави відбувалося в напрямку розширення юридичних можливостей для громадян (підданих): а) брати участь в обговоренні державно-владних рішень, у т.ч. піддавати їх публічній критиці; б) звертатися до органів державної влади зі скаргами і пропозиціями; в) здійснювати контроль за органами держави, тобто отримувати інформацію про їх діяльність, прийняті рішення та акти з поясненням причин і очікуваних наслідків їх прийняття.

Констатовано, що інформаційна взаємодія між особою і конституційною державою призвела до визнання й закріплення низки основних прав і свобод людини і громадянина (таких, як свобода слова, свобода друку, свобода петицій, право на інформацію), деяких форм безпосередньої демократії, зокрема виборів і референдумів (в обох випадках від громадянина вимагається висловити свою думку, позицію з приводу певних кандидатур чи питань суспільного значення), а також відповідної зміни в порядку (технології) їх реалізації.

Запропоновано поряд із наявними параметрами інформаційної реальності включити до її характеристики людиновимірні зміни, котрі відбуваються в ній, тобто доповнити соціально-технічний образ інформаційного суспільства соціально-антропологічними ознаками і, таким чином, зафіксувати появу «людини інформаційної», котра виступає елементом інформаційної реальності не тільки як суб’єкт, але й як «оцифрована частка» діджитального простору.

Звернуто увагу на те, що формування міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства відбувається за двома основними напрямами: а) забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві; б) розвиток електронного врядування. Серед міжнародних стандартів забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві можна виокремити стандарти визнання інформаційних прав особи,

стандарти доступу до мережі Інтернет і стандарти поводження в Мережі. У свою чергу, серед стандартів електронного врядування вирізняються стандарти інформаційної відкритості держави (у т.ч. стандарти доступу до публічної інформації), стандарти надання електронних публічних послуг і стандарти електронної демократії.

Продемонстровано, що конституційно-правове забезпечення відносини людини і держави в умовах інформаційного суспільства здійснюється шляхом секторального законодавчого регулювання, тобто внормування окремих аспектів реалізації інформаційних прав особи та використання ІКТ у здійсненні публічної влади, зокрема через запровадження технологій електронного врядування та електронного правосуддя. Значну роль у конституційно-правовому регулюванні досліджуваної сфери суспільних відносин традиційно здійснюється за допомогою політико-правових актів декларативного характеру (декларацій, стратегій, планів).

Відзначено, що сферою суміжних інтересів людини і держави в умовах інформаційного суспільства є кібербезпека. При цьому загальним напрямком державної політики є прийняття державних програм (стратегій), спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки в мережі Інтернет, а одним із найбільш поширених методів регулювання в цій сфері – обмеження доступу до інформаційних ресурсів, які поширюються з використанням цієї мережі, та притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у вчиненні правопорушень із використанням ІКТ.

Акцентовано увагу на те, що гідно з чинною Конституцією України взаємодія людини і держави в умовах інформаційного суспільства має ґрунтуватись на визнанні прав людини (у т.ч. інформаційних прав і свобод) і бути орієнтована на забезпечення її безпеки і всебічного розвитку, але без запровадження цензурних заходів. При цьому, з огляду на вимоги ч. 2 ст. 19 Основного Закону, всі органи державної влади та їх посадові особи зобов’язані забезпечувати означені цілі й пріоритети, діючи лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Визначено, що регулювання конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні відбувається за чотирма основними напрямками (секторами): 1) засади правового статусу особи в інформаційному суспільстві; 2) засади правового статусу засобів масової інформації в інформаційному суспільстві; 3) засади публічного врядування в умовах інформаційного суспільства (у т.ч. електронне врядування та електронні форми демократії участі); 4) засади інформаційної безпеки людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Таке секторальне регулювання варто продовжити, оскільки воно склалося об'єктивно, відповідає внутрішньосистемним зв'язкам у межах інформаційної сфери і зарубіжній практиці нормотворення і правозастосування.

Обґрунтовано необхідність розробки нової Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, розрахованої на довгострокову перспективу (до 2050 р.). Вона має передбачати, зокрема, розвиток електронної демократії, електронної економіки, електронної комерції, електронного судочинства, електронних послуг, електронної культури, електронної освіти, електронної медицини, електронної інфраструктури тощо.

Одним із пріоритетних завдань у сфері забезпечення конституційних засад взаємодії людини і держави в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні є унормування діяльності в кіберпросторі. При цьому необхідно, з одного боку, надійно захистити конституційні права і свободи людини і громадянина в кіберпросторі, а з іншого – уникнути тоталітарних проявів та спроб придушення опозиційних електронних ЗМІ. Водночас необхідно продовжити «інформатизацію» усіх сфер суспільного життя і, відповідно, «проникнення» норм інформаційного характеру до інших законодавчих актів. Передусім це стосується надання адміністративних послуг та здійснення правосуддя.

Ключові слова: інформація, інформаційне суспільство, конституційні засади суспільного ладу, конституційна держава, електронне врядування, електронна демократія, інформаційні права людини, міжнародні стандарти.

ABSTRACT

Roskoshnyi I. V. Constitutional and legal principles of human-state interaction in the information society. – Qualification scholarly paper: a manuscript.

Thesis submitted for obtaining the Doctor of Philosophy Degree in Law, Speciality 081 – Law. – V. N. Karazin Kharkiv National University, Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2021.

The dissertation is devoted to the formation of an integral concept of the constitutional and legal foundations of human-state interaction in the information society, which can become a doctrinal basis for the corresponding political and legal reforms in Ukraine.

The work clarifies the historical prerequisites for the formation and development of constitutional and legal relations between a person and the state in the information society, reveals the main concepts of the information society and their impact on constitutional and legal relations, characterizes the main theories and concepts of human-state interaction in the information society. In addition, the work highlights international legal standards for human-state interaction in the information society and determine their impact on constitutional legislation, summarizes and critically evaluates the experience of foreign states in the formation of the constitutional and legal foundations of human-state interaction in the information society. A detailed description of the current state and prospects for the development of constitutional and legal support for human-state interaction in the information society in Ukraine is presented, scientifically grounded proposals are formulated to improve the constitutional and legal framework in the field under study.

The thesis is substantiated that, in the aspect of the genesis of world constitutionalism, the forms, content and dynamics of interaction between man and the state are significantly influenced, on the one hand, by information revolutions, and on the other, by the "stratification" of manifestations of the rule of law (first liberal, then democratic, and later and social), it is substantiated that today such interaction takes place in the context of the deployment of the sixth (network) information revolution and the development of social legal statehood.

It is argued that the formation of constitutional statehood in terms of

information interaction between man and the state was in the direction of expanding legal opportunities for citizens (subjects): a) to participate in the discussion of government decisions, including subject them to public criticism; b) appeal to public authorities with complaints and suggestions; c) exercise control over state bodies, i.e. receive information about their activities, decisions and acts with an explanation of the reasons and expected consequences of their adoption.

It is stated that the information interaction between a person and the constitutional state has led to the recognition and consolidation of a number of fundamental human and civil rights and freedoms (such as freedom of speech, freedom of the press, freedom of petition, right to information), some forms of direct democracy, including elections and referendums. (in both cases, the citizen is required to express his opinion, position on certain candidates or issues of public importance), as well as the corresponding change in the order (technology) of their implementation.

It is proposed to include along with the available parameters of information reality to its characteristics of human-dimensional changes that occur in it, i.e. to supplement the socio-technical image of the information society with socio-anthropological features and thus record the emergence of "information man", which is an element of information reality. as a subject, but also as a "digitized particle" of digital space;

Attention is drawn to the fact that the formation of international legal standards of human-state interaction in the information society takes place in two main areas: a) ensuring human rights in the information society; b) development of e-government. Among the international standards of human rights in the information society are the standards of recognition of information rights of the individual, standards of access to the Internet and standards of conduct on the Internet. In turn, e-government standards include standards of state information openness (including standards of access to public information), standards for the provision of e-public services and e-democracy standards.

It is demonstrated that the constitutional and legal support of the relationship between man and the state in the information society is carried out through sectoral

legislation, i.e. standardization of certain aspects of information rights and the use of ICT in public administration, in particular through the introduction of e-government and e-justice. A significant role in the constitutional and legal regulation of the studied sphere of public relations is traditionally carried out by means of political and legal acts of declarative nature (declarations, strategies, plans).

It is noted that the area of related interests of man and the state in the information society is cybersecurity. At the same time, the general direction of state policy is the adoption of state programs (strategies) aimed at ensuring information security on the Internet, and one of the most common methods of regulation in this area - restricting access to information resources distributed using this network and attracting legal liability of persons guilty of committing offenses using ICT.

Emphasis is placed on the fact that with the current Constitution of Ukraine, the interaction of man and the state in the information society should be based on the recognition of human rights (including information rights and freedoms) and be focused on ensuring its security and comprehensive development, but without censorship measures. In this case, given the requirements of Part 2 of Art. 19 of the Basic Law, all public authorities and their officials are obliged to ensure these goals and priorities, acting only on the basis, within the powers and in the manner prescribed by the Constitution and laws of Ukraine.

It is determined that the regulation of the constitutional and legal principles of human-state interaction in the information society in Ukraine takes place in four main areas (sectors): 1) the principles of the legal status of a person in the information society; 2) the principles of the legal status of the media in the information society; 3) principles of public governance in the information society (including e-government and electronic forms of participatory democracy); 4) the principles of information security of man and the state in the information society. Such sectoral regulation should be continued, as it has developed objectively, corresponds to intra-system relations within the information sphere and foreign practice of rule-making and law enforcement.

Conceptual approaches to reforming the constitutional and legal foundations of human-state interaction in the information society in Ukraine are proposed, in

particular: 1) the thesis on the inexpediency of continuing work on the development of the Information Code of Ukraine is substantiated; 2) it is proposed to continue regulation in this area in four main areas (sectors): a) the principles of the legal status of the person in the information society; b) the principles of the legal status of the media in the information society; c) principles of public governance in the information society; d) the principles of information security of man and the state in the information society; 3) proved the need to develop a new Strategy for the development of the information society in Ukraine, designed for the long term (until 2050), proposed its main directions and principles.

The necessity of developing a new Strategy for the development of the information society in Ukraine, designed for the long term (until 2050), is substantiated. It should include, in particular, the development of e-democracy, e-economy, e-commerce, e-justice, e-services, e-culture, e-education, e-medicine, e-infrastructure, etc.

One of the priority tasks in the field of ensuring the constitutional principles of human-state interaction in the modern conditions of information society development in Ukraine is the standardization of activities in cyberspace. At the same time, on the one hand, it is necessary to reliably protect the constitutional rights and freedoms of man and citizen in cyberspace, and on the other - to avoid totalitarian manifestations and attempts to suppress opposition electronic media. At the same time, it is necessary to continue the "informatization" of all spheres of public life and, accordingly, the "penetration" of information norms into other legislative acts. This primarily concerns the provision of administrative services and the administration of justice.

Key words: information, information society, constitutional principles of social order, constitutional state, e-government, e-democracy, information human rights, international standards.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Роскошний І.В. Історичні передумови становлення та розвитку конституційно-правових відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 114-122. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/83/98

2. Роскошний І.В. Концепція інформаційного суспільства та її вплив на конституційні правовідносини. *Форум права*. 2021. Вип. 68 (3). С. 52-66. URL: https://forumprava.pp.ua/files/052-066-2021-3-FP-Roskoshnyy_7.pdf

3. Roskoshnyi I. The human right to access to court in the conditions of the information society: current state and prospects of development. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal.* 2021. № 02 (30). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/225.html

4. Roskoshnyi I. Application and access to the practice of the European Court of human rights in the conditions of the information society: current situation and perspectives. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. № 03 (31). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/34.html

Наукові праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації:

5. Роскошний І. В. Особливості здійснення суб'єктивних прав виробників фонограм. *Верховенство права – основоположний принцип правової держави:* VIII Науковий круглий стіл молодих вчених, аспірантів та магістрів (16 грудня 2016 р., м. Харків): Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 317-324.

6. Roskoshnyi I.V., Topical problems of formation of constitutional bases for interaction between a human and the state in the conditions of information society in Ukraine. *Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century:* Materials of VII all-ukrainian student scientific conference with international participation. – Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University

2018. P. 73-75.

7. Роскошний І. В. Право на доступ до Інтернету в аспекті конституціоналізації інформаційного суспільства. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри:* XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 677-681.

8. Роскошний І. В. Від електронного уряду до електронної демократії: загальнотеоретичний аспект. *Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2019 р., м. Харків). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 300-302.

9. Роскошний І. В. «Електронна Європа» в контексті забезпечення основних прав людини. *Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу:* зб. тез наук. доп. за матер. наук.-практ. семінару (Харків, 17 травня 2019 р.). Харків: НДІ держ. будівн. та місц. самовар. НАПрН України, 2019. С. 107-110.

10. Роскошний І.В. Проблеми забезпечення прав людини і національної безпеки в умовах інформаційного суспільства. *International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»:* conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Baltija Publishing, 2020. P. 116-120.

.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ……..……3
ВСТУП……...……4

РОЗДІЛ 1. КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ В ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ…13
1.1. Історичні передумови становлення та розвитку конституційно-правових відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства……13
1.2. Концепція інформаційного суспільства та її вплив на конституційно-правові відносини……..29
1.3. Основні теорії та концепції взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства……...51
Висновки до розділу 1…….90

РОЗДІЛ 2. СВІТОВИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА…….....92
2.1. Міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства та їх вплив на конституційне законодавство……...92
2.2. Конституційно-правові основи забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства: досвід зарубіжних держав……...128
2.3. Конституційно-правове забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку…….……164
Висновки до розділу 2……..201

ВИСНОВКИ …….....203
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ……...…….211
ДОДАТКИ…….....**249**

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ВРУ – Верховна Рада України

ГА ООН – Генеральна Асамблея Організації Об’єднаних Націй

ЄС – Європейський Союз

ЄСПЛ – Європейський суд з прав людини

ЄКЗПЛ – Європейська Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р.

ЗМІ – засіб (засоби) масової інформації

ІКТ – інформаційно-комунікаційні технології

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСУ – Конституційний Суд України

МЗС України – Міністерство закордонних справ України

ОБСЄ – Організація з безпеки і співробітництва в Європі

ООН – Організація Об’єднаних Націй

р. – рік

ст. – стаття

ч. – частина

Угода про асоціацію – Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони 2014 р.

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Перехід від індустріального до інформаційного суспільства, запровадження ІКТ у всіх сфери публічного і приватного життя, інтенсифікація інформаційних процесів та набуття ними транскордонного характеру, зростання ролі та значення інформації в життєдіяльності людини, громадянського суспільства і держави ознаменували собою якісно новий етап розвитку людської цивілізації, наслідки якого мають глобальний характер, у т. ч. і в правовій сфері. Ухвалення Великою вісімкою в липні 2000 р. Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства, прийняття на Женевському Всесвітньому саміті в грудні 2003 р. Декларації принципів стало відправною точкою у переході інформаційного суспільства на загальносвітовий рівень. Водночас рамкова програма ЄС «Горизонт 2020», котра стосується й України, передбачає розвиток ІКТ з метою зміцнення конкурентоспроможності Європи в світовому масштабі. Одним із важливих завдань правової науки за даних умов є створення доктринальної та нормативної бази задля впровадження ІКТ у різноманітні сфери суспільного буття та отримання правовою державою ознак цифрової демократичної держави.

З іншого боку, в даний час спостерігається неконтрольоване зростання обсягів інформації про громадян та організації, про суб'єктів господарювання та об'єкти господарського обороту, котра міститься в державних інформаційних системах, що за відсутності ефективних механізмів контролю за її використанням створює загрозу порушення прав громадян; зберігається високий рівень відмінності у використанні інформаційних технологій різними верствами суспільства залежно від майнових, демографічних і географічних чинників, недостатньо розвиненою є базова інфраструктура інформаційного суспільства, зокрема зберігаються проблеми організації широкосмугового доступу для кінцевих користувачів і низькі показники якості доступу до мережі Інтернет. Усе це потребує виведення питань взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства на найвищий, конституційний рівень. Основоположні політико-правові відносини дедалі більше переходять у кіберпростір; разом із ними у

кіберпростір дедалі більше має «занурюватись» і конституційне право.

Сучасна доктрина взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства не відповідає вимогам сьогодення, внаслідок чого простежується низка серйозних проблем щодо нормативно-правового регулювання та правозастосовчої діяльності в даній сфері. Означені фактори зумовлюють гостру актуальність обраної теми дисертації, її теоретичну і практичну значущість.

Теоретичне підґрунтя роботи становлять наукові праці вітчизняних і зарубіжних вчених у галузі соціології, політології, загальної теорії держави та права, міжнародного права, а також галузевих правничих наук. Зокрема, в межах філософії, соціології та політології проблематику інформаційного суспільства досліджували Д. Бел, О. П. Голобуцький, В. О. Данільян, О. П Дзьобань, Д. В. Дюжев, М. Кастельс, М. Макклюен, Й. Масуда, О. О. Маруховський, Г. Г. Почепцов, Є. О. Роговський, В. М. Скалицький, Е. Тофлер, Ф. Уебстер та ін. Істотний внесок у розробку правових засад інформаційного суспільства внесли І. В. Арістова, Ю. Є. Атаманова, О. А. Баранов, І. Л. Бачило, Д. М. Бєлов, Д. О. Бочаров, В. М. Брижко, А. Етціоні, Т. Є. Кагановська, В. О. Кир'ян, Л. П. Коваленко, М. І. Козюбра, А. М. Колодій, В. О. Копилов, Дж. Кьосеф, В. А. Ліпкан, Л. Р. Наливайко, Ю. М. Оборотов, П. Ом, О. С. Оніщенко, А. В. Пазюк, В. Г. Пилипчук, І. І. Припхан, І. М. Рассолов, В. О. Серьогін, В. М. Фурашев, А. І. Хімченко, В. С. Цимбалюк, М. Р. Чалабієва та ін.

Окремої уваги заслуговують праці тих науковців, котрі досліджували певні спекти розвитку інформаційного суспільства на дисертаційному рівні. Зокрема, соціально-політичні особливості інформаційного суспільства дослідив В. В. Недбай, політико-комунікаційні процеси формування сучасного інформаційного суспільства розкриті А.А. Данько-Сліпцовою, загальнотеоретичний аналіз правових засад інформаційного суспільства здійснила І. В. Мукомела, проблемам правового забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції України присвятив свою увагу Т.Ю. Ткачук, процеси формування та розвитку інформаційних державно-управлінських ресурсів України розкриті О.С. Твердохлібом, проблеми теорії та практики конституційного права

на поширення інформації дослідив І.С. Чиж. Однак конституційно-правові засади взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства на дисертаційному чи монографічному рівні в Україні досі не розглядались, що не відповідає сучасним потребам вітчизняної юридичної науки і практики.

Нормативно-правовим підґрунтям дисертації є вітчизняне та зарубіжне конституційне законодавство, а також міжнародно-правові документи, що регламентують взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства.

Емпіричну базу дисертації становлять: рішення Європейського суду з прав людини, акти органів правосуддя та конституційної юстиції, а також практика електронного врядування в Україні та зарубіжних державах, які функціонують в умовах інформаційного суспільства.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертаційного дослідження сформульована згідно із Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 11 липня 2001 р. № 2623-III, Стратегією розвитку інформаційного суспільства в Україні, затвердженою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р, та Пріоритетними напрямами розвитку правової науки на 2016-2020 рр., затвердженими загальними зборами Національної академії правових наук України 3 березня 2016 р. Тема дисертації затверджена вченою радою юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, протокол № 2 від 19.10.2017 р.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертації полягає у виробленні цілісної концепції конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, здатної стати доктринальною основою для відповідних політико-правових реформ в Україні. Окреслена мета дослідження зумовила необхідність поставлення та послідовного розв'язання таких основних завдань:

- з'ясувати історичні передумови становлення та розвитку конституційно-правових відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства;

- розкрити основні концепції інформаційного суспільства та їхній вплив на

конституційно-правові відносини;

- охарактеризувати основні теорії та концепції взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства;

- виокремити міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства та визначити їхній вплив на конституційне законодавство;

- узагальнити та критично оцінити досвід зарубіжних держав щодо формування конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства:;

- надати розгорнуту характеристику сучасного стану і перспектив розвитку конституційно-правового забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні;

- сформулювати науково обґрунтовані пропозиції щодо вдосконалення конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні.

Об'єктом дослідження є система правовідносини, що виникають у процесі формування і розвитку інформаційного суспільства.

Предметом дослідження є конституційно-правові засади взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства.

Методи дослідження. Методологічною основою дослідження є філософський діалектико-матеріалістичний підхід, що передбачає розгляд інформаційно-правової взаємодії людини і держави як соціальної реальності, котра сформувалася і постійно еволюціонує під впливом внутрішніх і зовнішніх протиріч разом із розвитком людської цивілізації.

Дослідження проведене із застосуванням широкого спектру загальнотеоретичних і спеціально-наукових методів пізнання. Зокрема, історико-правовий метод використовувався для з'ясування ґенези інформаційного суспільства та відповідних соціальних і політико-правових теорій (підрозділи 1.1-1.3). Системно-структурний метод дозволив визначити ознаки інформаційного суспільства (підрозділ 1.1-1.2) та підходи сучасних держав до конституційно-

правового регулювання за темою дослідження. Структурно-функціональний метод дозволив розкрити систему функцій держави в умовах інформаційного суспільства (підрозділ 1.3) та оцінити структурні зміни в державному апараті України, пов'язані з необхідністю реагування на виклики інформаційного суспільства (підрозділ 2.3). Діяльнісний підхід дав змогу осмислити особливості взаємодії між людиною і державою на різних етапах розвитку інформаційного суспільства (підрозділи 1.1-1.3). Метод класифікації дозволив здійснити групування основних теорій та концепцій взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства (підрозділ 1.3), а також нормативних актів, що визначають конституційно-правові засади взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні та за кордоном (підрозділи 2.2-2.3). Формально-юридичний метод використовувався для формулювання авторських дефініцій понять за темою дослідження (підрозділи 1.1-1.3). Компаративістський метод використовувався для порівняння вітчизняного і зарубіжного законодавства щодо взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства (підрозділи 2.2-2.3). Методи правового прогнозування і моделювання використовувалися для висунення та обґрунтування правових реформ, а також пропозицій щодо внесення змін і доповнень до чинного конституційного законодавства (підрозділ 2.3, висновки).

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є першою у вітчизняній юридичній науці науково-дослідною працею, в якій представлено цілісне і комплексне бачення конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, обґрунтовано низку нових концептуальних положень і висновків, а також представлено практичні рекомендації з досліджуваних питань. До найбільш значущих із них належать такі:

уперше:

- обґрунтовано тезу про те, що в аспекті ґенези світового конституціоналізму на форми, зміст і динаміку взаємодії людини і держави істотно впливають, з одного боку, інформаційні революції, а з іншого – «нашарування» проявів правової держави (спочатку ліберальний, потім демократичний, а згодом і

соціальний), обґрунтовано, що на сьогодні така взаємодія відбувається в умовах розгортання шостої (мережевої) інформаційної революції та розбудови соціальної правової державності;

- запропоновано поряд із наявними параметрами інформаційної реальності включити до її характеристики людиновимірні зміни, котрі відбуваються в ній, тобто доповнити соціально-технічний образ інформаційного суспільства соціально-антропологічними ознаками і, таким чином, зафіксувати появу «людини інформаційної», котра виступає елементом інформаційної реальності не тільки як суб'єкт, але й як «оцифрована частка» діджитального простору;

- продемонстровано, що формування міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства відбувається за двома основними напрямами: забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві та розвиток електронного врядування; в межах першого напряму виокремлено стандарти визнання інформаційних прав особи, стандарти доступу до мережі Інтернет і стандарти поводження в Мережі а в межах другого – стандарти інформаційної відкритості держави, стандарти надання електронних публічних послуг і стандарти електронної демократії;

- узагальнено зарубіжну практику конституційно-правового регулювання відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства; доведено, що Конституції сучасних держав, прямо не згадуючи про інформаційне суспільство, при регламентації даних відносин спираються на визнання інформаційних прав людини та обов'язок держави сприяти економічному, технологічному й науковому розвитку.

удосконалено:

- наукові положення про закономірності становлення конституційної державності; доведено, що в аспекті інформаційної взаємодії людини і держави таке становлення відбувалося в напрямку розширення юридичних можливостей для громадян (підданих): а) брати участь в обговоренні державно-владних рішень, у т.ч. піддавати їх публічній критиці; б) звертатися до органів державної влади зі скаргами і пропозиціями; в) здійснювати контроль за органами держави, тобто

отримувати інформацію про їх діяльність, прийняті рішення та акти з поясненням причин і очікуваних наслідків їх прийняття;

- наукові підходи до розуміння правових аспектів ґенези інформаційного суспільства; виокремлено відповідні етапи становлення інформаційного суспільства, визначено їх особливості та вимоги, що ставилися на кожному з них до видів та якості інформації; виокремлено, що сучасний етап розвитку інформаційного суспільства в контексті взаємодії людини і держави позначений створенням розгалужених пошукових систем, формуванням особливої інформаційної культури та загостренням проблеми інформаційної безпеки;

- концептуальне бачення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства; у результаті узагальнення існуючих політико-правових теорій, що відображають взаємодію людини і держави, виокремлено три основні підходи: етатизм, лібералізм і солідаризм;

- концептуальне бачення загальних підходів до конституційно-правового забезпечення відносин людини і держави; продемонстровано, що в умовах інформаційного суспільства таке забезпечення здійснюється шляхом секторального законодавчого регулювання, тобто внормування окремих аспектів реалізації інформаційних прав особи та використання ІКТ у здійсненні публічної влади; при цьому значну роль традиційно відіграють політико-правові акти декларативного характеру;

набули подальшого розвитку:

- наукові підходи до розуміння сутності сучасної конституційної держави; обґрунтовано, що в умовах інформаційного суспільства остання закономірно перетворюється на демократичну інформаційно-правову державу;

- концептуальні підходи щодо реформування конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні, зокрема: 1) обґрунтовано тезу про недоцільність продовження робіт щодо розробки Інформаційного кодексу України; 2) запропоновано продовжити регулювання в даній сфері за чотирма основними напрямками (секторами): а) засади правового статусу особи в інформаційному суспільстві; б) засади правового статусу ЗМІ в

інформаційному суспільстві; в) засади публічного врядування в умовах інформаційного суспільства; г) засади інформаційної безпеки людини і держави в умовах інформаційного суспільства; 3) доведено необхідність розробки нової Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, розраховану на довгострокову перспективу (до 2050 р.), запропоновано основні її напрямки та принципи.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що вони можуть бути успішно використані:

у науково-дослідницькій сфері – як основа для подальших наукових досліджень основ правового статусу особи, сучасної конституційної державності, правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства;

у нормотворчій діяльності – як теоретичний матеріал у процесі розроблення проектів нормативно-правових актів і вдосконалення національного законодавства у зв'язку з розвитком інформаційного суспільства та європейської інтеграції України;

у навчальному процесі – для підготовки підручників, інших навчальних і навчально-методичних матеріалів з конституційного права України, державного права зарубіжних країн, при підготовці студентами й аспірантами своїх наукових робіт тощо.

Апробація результатів дисертації. Висновки і рекомендації, сформульовані в дисертаційному дослідженні, обговорювалися на засіданнях кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Основні результати дисертаційного дослідження були предметом обговорення на VIII Науковому круглому столі молодих вчених, аспірантів та магістрів «Верховенство права – основоположний принцип правової держави» (м. Харків, 16 грудня 2016 р.), VII Всеукраїнської студентської наукової конференції з міжнародною участю «Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century» (м. Харків, 2018 р.), XIV Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави. Захист прав людини:

національний та міжнародно-правовий виміри» (м. Харків, 21 квітня 2018 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації» (м. Харків, 19 квітня 2019 р.), науково-практичному семінарі «*Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу*» (м. Харків, 17 травня 2019 р.), а також на Міжнародній науково-практичній конференції «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends» (м. Люблін, Республіка Польща, 30–31 жовтня 2020 р.).

Публікації. Основні теоретичні положення і висновки дисертації викладені у 10 наукових публікаціях, з яких 4 наукові статті (2 статті опубліковано у фахових виданнях України, дві – у зарубіжному журналі), а також тези 6 доповідей на науково-практичних конференціях.

Структура та обсяг дисертації. Структура роботи визначається її метою та завданнями, об’єктом та предметом дослідження. Дисертація складається із вступу, двох розділів, які охоплюють шість підрозділів, висновків, списку використаних джерел (385 найменувань) та додатків. Загальний обсяг дисертації становить 253 сторінки, з яких основний текст займає 210 сторінок, список використаних джерел – 38 сторінок.

РОЗДІЛ 1
КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ВЗАЄМОДІ ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ В ІСТОРИКО-ТЕОРЕТИЧНОМУ КОНТЕКСТІ

1.1. Історичні передумови становлення та розвитку конституційно-правових відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства

Співіснування людей у межах будь-якої спільноти, не кажучи вже про суспільство загалом, передбачає спілкування між ними, комунікацію. Коли говорять про комунікацію у вузькому сенсі слова, то передусім мають на увазі той факт, що в ході спільної діяльності люди обмінюються між собою різноманітними уявленнями, ідеями, інтересами, настроями, почуттями, настановами тощо. Набір відомостей, якими люди обмінюються між собою, можна розглядати як інформацію, і тоді сам процес комунікації розуміється як обмін інформацією.

Інформація в історії розвитку людської цивілізації завжди відігравала визначальну роль і була основою для прийняття рішень на всіх рівнях і етапах розвитку суспільства і держави. З давніх часів збір та систематизація відомостей про навколишній світ допомагали людині виживати в нелегких умовах – з покоління в покоління передавалися досвід і навички виготовлення знарядь полювання і праці, створення одягу та ліків, врешті-решт – вирішення питань щодо управління певними суспільними спільнотами. Інформація постійно оновлювалася і доповнювалася – кожне вивчене явище дозволяло перейти до чогось нового, більш складного. Згодом великі обсяги даних про навколишній світ посприяли розвитку науково-технічного прогресу і, як наслідок, всього суспільства в цілому – людина змогла навчиться керувати різними видами речовини і енергії, зберігати історичну пам’ять і прогнозувати перебіг природних і суспільних процесів.

Із плином часу роль інформації в житті людини ставала дедалі більш істотною. Потрібно було вивчати і розуміти вже не тільки закони природи, а й закони суспільного розвитку. Зараз, у першій половині XXI ст., роль інформації в житті людини є визначальною – чим більше навичок і знань вона має, тим вище цінується як фахівець і співробітник, тим більше має поваги в суспільстві. Суттєво змінився й характер інформаційного обміну: якщо на ранніх стадіях розвитку

людської цивілізації таке спілкування в межах роду чи племені мало здебільшого паритетний, «горизонтальний» характер, то згодом, з ускладненням суспільних відносин і диференціацією членів людської спільноти, на передній план дедалі більше виходили комунікації владного, «вертикального» характеру.

Увесь процес соціальної регуляції в даному аспекті виглядає як невпинний процес обміну інформацією скеровуючого чи принаймні орієнтуючого характеру. Відповідно, й право, як найбільш пізній і досконалий соціальний регулятор, з точки зору змісту являє собою звернуту до відповідних суб'єктів інформацію про певні моделі можливої чи необхідної поведінки в суспільних відносинах.

Пізнаючи навколишній світ, людина постійно має справу з інформацією. Вона допомагає людині правильно оцінити події, що відбуваються, прийняти обдумане рішення, знайти найбільш вдалий варіант своїх дій. Інтуїтивно ми розуміємо, що інформація – це те, чим кожен з нас поповнює власний багаж знань. Інформація також є найсильнішим засобом впливу на особистість і суспільство в цілому. Хто володіє найбільшим обсягом інформації по будь-якого питання, той завжди знаходиться в більш виграшному положенні порівняно з іншими.

У 80-90-х рр. XX ст. низка соціологів і філософів, котрі аналізували початок руху європейської цивілізації до інформаційного суспільства, висловили ідею про те, що в основі первинного імпульсу, що приводить у рух увесь механізм модернізації суспільства і держави, лежить інформація, точніше, ті її форми та обсяги, якими може оперувати даний соціум. У такий спосіб Д. Белл, Д. Робертсон, Т. Моріс-Судзукі, І. Хайаші, А.І. Ракітов по суті, запропонували нове бачення історичного процесу. На їх думку, історичний процес являє собою складне інформаційно-культурне явище, де в основі імпульсу до поступального руху лежать явища, котрі отримали назву «інформаційні революції».

Під інформаційною революцією А.І. Ракітов розуміє «досить різку зміну обсягів інформації, доступної активній частині суспільства, способів її трансляції та зберігання, в основі якої (зміни) лежать прориви в технологіях передачі інформації» [178, с.9], а Т.Н. Лукіних і Г.В. Можаєва – «зміни інструментальної основи, способу передачі та зберігання інформації, а також обсягу інформації,

доступної активній частині населення» [101, с. 7]. Д. Робертсон і А.І Ракітов виокремлюють п’ять інформаційних революцій в історії людства, котрі й стали першопричиною модернізацій, принаймні в Європі [349, с.237; 178, с.6-7]. Вищезгадані дослідники звертають увагу на той факт, що в історії людства було кілька глобальних інновацій, котрі приводили до інформаційних вибухів, і в кінцевому рахунку, до зміни цивілізації: винаходження мови, писемності, книгодрукарства, електрозв’язку, запровадження електронних засобів передачі та зберігання даних. В результаті таких перетворень суспільство набувало в певному сенсі нову якість.

Перша інформаційна революція (усна) мала місце ще в додержавний період розвитку людської цивілізації і була пов’язана з появою мови, її запам’ятовуванням, розвитком усного мовлення. Мова уможливила розвиток процесів абстрактного мислення, тобто зародження інтелектуальної діяльності людей. У первісному суспільстві, коли виживало більш організоване плем’я, виникла необхідність набуття, збереження та передачі знань і вмінь. У той час використовувалися й поширювалися тільки «живі знання», носіями яких були живі люди – старійшини, жреці, шамани. Перша інформаційна революція породила і свої методи передачі повідомлень – акустичні, оптичні та світлові сигнали: голосом, дробом барабанів, ударами дзвону, вогнем (системою багать) та ін. У межах родоплемінної суспільної організації ці методи передач на відстань, в основному, задовольняли тогочасні, досить примітивні, потреби людини. Саме в усній формі передавалися від покоління до покоління й перші соціальні регулятори – мононорми, котрі визначали становище особи в первісному суспільстві та мали синкретичний характер [135, с. 26-27].

В умовах первісного суспільства процеси накопичення знань і їх поширення здійснювалися надзвичайно повільно, а збереження вже накопичених знань у вигляді легенд, міфів і сказань було недостатньо надійним.

Друга інформаційна революція (письмова) пов’язана з винаходом писемності. Люди навчилися відчужувати знання і фіксувати їх на матеріальних носіях у вигляді малюнків або умовних знаків. Цей винахід дозволив не тільки дбати про

безпеку вже накопичених людським суспільством знань, а й створити умови для їх широкого поширення. Істотно змінилася й інформаційне середовище суспільства, стали можливими нові види інформаційних комунікацій між людьми за допомогою обміну письмовими повідомленнями. Згодом з'явилися історичні літописи, поезія і література, зародилися елементи того нового і своєрідного явища, яке ми сьогодні називаємо інформаційною культурою. Поняття «освіта» набуло нового змісту. Тепер освіченою могла вважатися тільки та людина, яка досить добре володіла навичками читання і письма, причому не тільки своєю рідною мовою, а й іншими мовами.

Друга інформаційна революція привела до гігантського якісного і кількісного стрибка в інформаційному розвитку суспільства. З'явилася можливість фіксувати знання на матеріальному носії, тим самим відчужувати їх від виробника і передавати від покоління до покоління.

Технологія письма спочатку на твердих (камені, деревині та бересті, глиняних табличках), а потім і на м'яких (папірусі, папері) носіях колосально збільшила обсяги передаваної інформації. Можна сказати, що ускладнився сам тип історичної діяльності: трансляція знань стала вперше здійснюватися не через усні перекази, а через тексти. Цей якісний стрибок в розвиток соціальних відносин став однією з передумов створення архаїчних держав [248, с. 236]. При цьому первинна форма права – санкціонування звичаю – фіксувалася саме в письмовій формі. Яскравими прикладами такого роду є Закони Хаммурапі (створені XVIII ст. до н. е.) – законодавчий звід давньовавілонського періоду, викарбуваний на діоритовій брилі, та Закони XII таблиць (вироблені комісією децемвірів у середині V ст. до н. е.) – видатна пам'ятка давньоримського права, котра тримала свою назву від того, що була написана на 12 дерев'яних дошках-таблицях, виставлених для загального огляду на головній площі Риму, його політичному центрі – Форумі. На якому матеріалі була спочатку записана «Руська правда» – видатна історична пам'ятка вітчизняного права – достеменно не відомо, оскільки до наших днів вона дійшла тільки в списках, але можна припустити, що вона була викарбувана на бересті чи пергаменті.

У сучасній теорії права є загальновизнаним, що письмо – це один із найважливіших засобів фіксації, зовнішнього вираження та закріплення діючого права [203, с. 52; 204, с. 71]. За допомогою письма найважливіша якість права – формальна визначеність його норм – отримує належне відображення. Поряд із тим, значна частина навіть сучасного права виражається й через інші форми – символи, знаки і т.п., існує у формі неписаних правових звичаїв, «джентльменських» договорів нормативного змісту тощо. Наприклад, такі джерела права, як правовий звичай і договір нормативного змісту можуть бути як писаними, так і неписаними, можуть існувати як в усній, так і в письмовій формі. Втім з початку другої інформаційної революції поступово домінуючою формою (джерелом) права стають нормативно-правові акти - писані документи нормативного змісту, прийняті компетентними органами за встановленою процедурою. Винаходження письма на багато століть поділило всіх членів суспільства на два величезні табори: письменних і неписьменних, і тільки в середині XX століття нашої ери, в межах соціальної правової державності, загальна письменність стала реальністю.

Саме друга інформаційна революція відкрила шлях для прийняття перших писаних актів про права людини, як-от Велика хартія вольностей 1215 р. У ній містилися статті, спрямовані на обмеження сваволі королівських чиновників, вимоги не призначати на посади суддів, шерифів і констеблів осіб, які не знають законів або ж не бажають їх виконувати. Особливе місце займає ст. 39 Великої хартії, котра передбачає можливість застосування покарання вільних не інакше як за законним вироком рівних і за законом країни [135, с. 29]. Саме з прийняттям Великої хартії вольностей, на думку переважної більшості авторів, і розпочалося зародження принципу верховенства права та формування конституціоналізму в Англії [12, с. 111; 91, с. 19]. Принагідно відзначимо, що в цей самий період з’являються й найдавніші закони проти свободи письмового й усного слова та проти зловживань ними – це вестмінстерські закони XIII ст.: статут короля Едварда I, проти поширення брехливих відомостей, а також статут de scandalo magnatum (про образу сановників) короля Річарда I [235, с. 78].

Винахід друкарства дав *третю інформаційну революцію (друковану),* яка

радикально змінила культуру, виробництво і саму систему влади. Ця революція (друкована) почалася в епоху Відродження (середина XVI ст.) і пов'язана з іменами першодрукарів – Гутенберга та Івана Федорова). З'явилася можливість тиражування та активного поширення інформації, зросла доступність людей до джерел знань. Ця революція радикально змінила суспільство, створила додаткові можливості залучення до культурних цінностей і до здійснення публічної влади відразу великі верстви населення.

Відносна простота процесу книгодрукарства, великі наклади друкованих книг і їх значно менша вартість порівняно з рукописними книгами привели до першого інформаційного вибуху. Сталося небачене раніше зростання кількості використовуваних у суспільстві документів, почалося бурхливе поширення інформації, наукових знань, з'явилися перші бібліотеки друкованих книг, виникла можливість забезпечити збереження авторства, інтелектуальної власності (вихідні дані книги).

Остання третина XVIII ст. в європейській історії була позначена бурхливими подіями: йшла ґенеза капіталістичних відносин, розгортався промисловий переворот, назрівала епоха нових буржуазних революцій. У цих умовах інформація слугувала не тільки важливою підмогою у прийнятті державних рішень, але вперше в історії, сама стала товаром, який купувався, фальсифікувався, піддавався масового перегляду і цензурі.

Саме в цей час побачили світ перші писані конституції: у 1787 р. – в США [86], а в 1791 р. – у Польщі [209] та Франції [82]. Вони поклали початок «тріумфального походу» конституцій, що мав місце протягом усього XIX ст., визначили загальні підходи до конституційного нормопроектування, стали зразком того, якою має бути конституція за змістом і структурою. Зокрема, з того часу стало аксіоматичним правило, що конституція, аби належним чином виконувати свої функції, має внормовувати принаймні два найважливіші блоки суспільних відносин: визначати форму держави і закріплювати засади правового статусу особи. Цікава деталь: протягом першого року від її прийняття Польська Конституція від 3 травня 1791 р. перевидавалася як мінімум 14 разів накладом

близько 20-30 тис. екземплярів [76, с.14].

Ще один писаний документ конституційного характеру – французька Декларація прав людини і громадянина 1789 р. [26] – вперше закріпила розлогий перелік основних прав і свобод, визнання яких на багато десятиліть стало одним із головних критеріїв конституційності держави. Серед них: право на особисту свободу, свобода думки, свобода совісті, право на власність та ін. У контексті предмета нашого дослідження звертає на себе увагу ст. XI Декларації: «вільне висловлення думок є одним із найдорожчих прав людини; кожний громадянин через це може висловлюватися, писати й друкувати вільно, під загрозою відповідальності лише за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом» [26, с. 70].

Свого апогею третя інформаційна революція досягла з появою друкованих ЗМІ: газет, журналів, рекламних оголошень, інформаційних довідників і т.п. Друковані праці І. Бентама, Б. Констана, Ж.-Ж. Руссо, Л. фон Штейна та інших видатних представників ліберальної думки відкрили світові розуміння таких цінностей, як свобода, політична і соціальна рівноправність, недоторканність власності, гарантії прав і свобод і багатьох інших, котрі знайшли своє відображення у всіх передових конституціях [244, с. 79].

«Друковане слово, – писав на початку XX ст. Є.Н. Тарновський, – не тільки поширює певну думку, ідею чи почуття в даний час, але й зберігає її на майбутній час, передаючи пережиті даними поколіннями хвилювання і пристрасті їхнім наступникам і нащадкам» [219, с. 61]. «І корисні, і шкідливі наслідки думки, поширюваної шляхом друкарства, – зауважував професор Харківського університету М.О. Куплеваський, – значно сильніші, ніж думки, котрі поширюються усно, оскільки друковано виражена думка діє одразу на більшу масу осіб» [92, с. 285]. Свобода преси в руках суспільства – головне знаряддя боротьби з можливістю свавілля з боку уряду та його агентів, – підсумовував М.М. Хвостов, – Водночас свобода преси – необхідна передумова для розумового прогресу суспільства» [238, с. І].

У період буржуазно-демократичних перетворень і формування

конституційної державності (XVI-XIX ст.) виокремилося два основних підходи до врегулювання відносин між державою і пресою: ліберальний (англо-американський) і карально-бюрократичний (французький). Перший із них полягав у визнанні повної свободи друкованого слова та ретроспективної судової відповідальності за зловживання нею, тоді як другий – передбачав попередній контроль за змістом друкованих творів (цензуру) з боку органів виконавчої влади, широке використання бюрократичних процедур і обмежувальних заходів у поєднанні з судовою відповідальністю в разі виявлення правопорушень.

Застосування до власників друкарень та торговців друкованою продукцією різного роду репресивно-обмежувальних заходів з боку держави породило концепцію свободи преси (друку) як юридичної гарантії від необґрунтованих і незаконних утисків у даній сфері. Рух за свободу преси став невід'ємною частиною розбудови конституційної державності, який на початок XX ст. отримав визнання й закріплення у конституціях переважної більшості держав світу.

Варто відзначити, що світська цензура в Англії у XVII, у Франції у XVIII та Німеччині в XIX ст. не зупинила революційних переворотів. Під всезагальною безмовністю і зовнішньою формальною згодою нерідко приховувалося глибока неприязнь і ворожнеча, що ніким не примирювалася, до усунення якої не вживалося жодних розумних заходів. Ця система покладала на її виконавців занадто велику відповідальність. Вони зобов'язані були завжди стояти на боці істини, що за умов людської однобічності й суб'єктивізму є неможливим. А. де Токвіль у своїй славнозвісній книзі «Демократія в Америці» звертав увагу ще на ту обставину, що різного роду утиски проти періодичної преси, що застосовувалися в тогочасних державах Європи, як-от застава, поручительство, мито тощо, зменшуючи кількість друкованих органів, лише збільшують їхню суспільну вагу. Натомість у Північній Америці, говорить Токвіль, де кожне містечко має власну газету, вони розпадаються на різні групи і відтінки, і органи друку зовсім не мають того значення, як крупні органи друку в Європі. У них американець шукає тільки факти. У Сполучених Штатах вважається політичною аксіомою, що єдиним засобом нейтралізувати вплив газет є збільшення їхньої

кількості [221, с. 220-221]. Відправною точкою в даному контексті стала Декларація незалежності США 1776 р., де одним з оплотів свободи й незалежності проголошувалася свобода преси, що не підлягала обмеженням. Декларація стала фундаментом для написання Конституції США 1787 р.

На зламі XIX і XX ст. більшість європейських держав рішуче схилилися до іншого підходу: вони відмовилися від попереджувальних заходів і системи адміністративних стягнень та вдалися до низки організаційно-правових кроків – поліпшення кримінального законодавства, що стосувалося злочинів преси, і поліпшення самої організації та діяльності судів. Законодавство переважної більшості держав Європи визначали правила, яким мали слідувати типографники, книготорговці та видавці, правила, встановлені для своєчасного контролю за їх діяльності, нарешті, визначали, що не дозволяється обнародувати. Так, за германським законом, зборонялося друкувати: 1) відомості про пересування військ та про засоби воєнного захисту під час війни, 2) обвинувачувальні акти та інші процесуальні документи, 3) запрошення до пожертвувань із метою покриття накладених судом штрафів. Власники типографій і продавці книг, відкриваючи свої промислові підприємства чи торговельні заклади, мали повідомити про це компетентним органам влади. Видавці книг і періодичних видань одночасно з випуском у світ, а іноді й за декілька днів раніше, повинні були надати відповідним органам влади один або кілька екземплярів видання, що випускається.

У підсумку на початок XX ст. свобода преси була визнана усіма державами Європи, крім двох імперій – Австро-Угорщини та Росії. Попередня цензура була скасована майже скрізь: в Англії у 1695 р., Швеції – в 1766 р., Данії – в 1770 р., Норвегії – 1814 р., Бельгії та Нідерландах – 1815 р., Німеччині, Австрії, Італії та Швейцарії – 1848 р. Навіть іспанська конституція 1876 р. у ст. 13 визнавала, що «всі іспанці мають право вільно висловлювати свої думки і переконання усно, письмово, в пресі та у всякий інший спосіб, без попереднього розгляду цензурою» [79, с. 385-386]. Аналогічна за змістом норма, але у дещо більш розлогому вигляді, містилася й у § 3 ст.145 Конституційної хартії Португалії від 20 квітня 1826 р.: «Кожен може викладати свої думки усно чи письмово, опубліковувати їх через

пресу, не піддаючи їх цензурі, за умови лише відповідальності за зловживання, допущені при користуванні цим правом, у випадках і з дотриманням форм, встановлених законом» [75, с. 437].

Четверта інформаційна революція (електронна) тривала з середини XIX до середини XX ст. європейської (і вітчизняної) історії. Вона стала передумовою і, водночас, сутнісною рисою індустріального суспільства. Вона була зумовлена винаходом електрики, завдяки якій з'явилися телеграф, телефон, радіо, телебачення. Нові якості, які привнесла в інформаційну сферу суспільства ця інформаційна революція, полягають не тільки в тому, що за новими комунікаційними мережами стали передаватися небачені раніше обсяги інформації, але також і в тому, що інформаційні комунікації стали здійснюватися з більш високою швидкістю. Будь-яка подія, яка відбувається сьогодні на нашій планеті, протягом кількох годин може стати відомим переважній більшості її мешканців, де б вони не знаходилися.

За даних умов новим кроком на шляху до забезпечення свободи преси стали конституції другого покоління. Так, у 1919 р. Установчими зборами було прийнято Конституцію Веймарської республіки, де вперше на законодавчому рівні закріплювалася концепція соціально-правової держави, а Німеччину було проголошено буржуазно-демократичною республікою. Ця Конституція задекларувала в ст. 118: «Кожен німець має право в межах загальних законів вільно висловлювати свої думки усно, письмово, у пресі, за допомогою зображення або інакше. У цьому праві його не повинні обмежувати ніякі відносини по роботі або службі, і ніхто не має права завдавати йому шкоди за те, що він користується цим правом. Цензура заборонена… допускаються також законодавчі заходи в боротьбі з порнографією і для охорони молоді на публічних виставках і показах» [78]. Цей документ надовго став взірцем конституції передової демократичної держави [124, с. 18] і значною мірою вплинув на зміст міжнародно-правових стандартів у даній сфері, сформованих після Другої світової війни.

Четверта інформаційна революція змусила переглянути питання про правовий захист таємниці комунікацій з урахуванням нових технологічних

можливостей і способів такого спілкування. Як наслідок, право на таємницю листування (кореспонденції) наприкінці XIX ст. було доповнене правом на таємницю телеграфних повідомлень, а на початку XX ст. – правом на таємницю телефонних розмов. Наприклад, Конституція Бельгії, прийнята в лютому 1831 р., одна з найбільш досконалих конституцій свого часу, в ст. 22 проголошувала: «Таємниця кореспонденції є недоторканною. Закон визначає тих агентів влади, котрі є відповідальними за порушення таємниці кореспонденції, довіреної пошті» [77, с. 73]. У свою чергу, Статут (Конституція) Сербського королівства, прийнята через півстоліття, у грудні 1888 р., в ст. 23 закріплював: «Таємниця листів і телеграм є недоторканною, за винятком воєнного часу та кримінального розслідування» [231, с. 630]. Нарешті Веймарська конституція 1919 р. в ст.117 закріпила: «Таємниця листування, так само як таємниця поштових, телеграфних і телефонних комунікацій, є недоторканною. Винятки можуть бути допущені тільки на підставі законів рейху» [78].

Зразком конституційно-правової регламентації свободи преси може слугувати Основний закон ФРН 1949 р. У ст. 5 цього документу проголошується «(1) Кожен має право вільно висловлювати та розповсюджувати свою думку усно, письмово або шляхом зображень і безперешкодно використовувати відомості із загальнодоступних джерел. Свобода друку та свобода інформації за допомогою радіо та кіно гарантується. Цензури не існує. (2) Межі цих прав визначаються приписами загальних законів, законодавчих положень про охорону молоді та правом на особисту гідність» [121, с. 83].

П'ята інформаційна революція (комп'ютерна) розпочалася в 50-і роки XX ст. з появою засобів цифрової обчислювальної техніки. Застосування цих засобів для обробки інформації кардинальним чином змінило можливості людини щодо активізації та ефективного використання інформаційних ресурсів: роль систематизації, зберігання, переробки інформації, а також передачі її на відстань взяла на себе техніка. Винахід у 70-х роках XX ст. мікропроцесорної технології зробило комп'ютери доступними для повсякденного персонального використання, що багато в чому змінило психологію і практику наукової, педагогічної та

виробничої діяльності людей.

На сьогодні свобода вираження думок, або свобода слова, є неодмінним атрибутом конституційно-правового статусу особи у будь-якій цивілізованій, демократичній державі світу. Останнім часом ці свободи дедалі частіше поглинаються концепцією свободи інформації, водночас зберігаючи й самостійну політико-правову цінність та окремий зміст. У розвинених країнах західної демократії газети є вільними, вони не можуть належати державі, як не належать йому телебачення і радіо.

Свобода слова і друку в сучасній розлогій концепції передбачає можливість кожного отримувати різноманітну інформацію, що включає і думку окремих індивідів, а також поширювати власну думку в будь-якій формі та межах, що допускаються законом [208, с. 295]. В умовах формування інформаційного суспільства та бурхливого розвитку інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) відповідна група прав охоплюється в сучасній державознавчій літературі поняттям «свобода інформації», «свобода комунікацій», що отримало закріплення і в формулюваннях конституційних текстів (наприклад, ст. 22 Конституції Туреччини [81], ст. 31 Конституції Румунії 1991 р. [85, с. 79], ст. 44 Конституції Естонії 1992 р. [84, с. 11], ст. 20 Конституції Казахстану [80, с. 278-279] та ін.

Останнім часом дедалі частіше виокремлюють *шосту інформаційну революцію – так звану мережеву*, характерною рисою якої є об’єднання комп’ютерів для передачі даних у мережі, що призводить до появи єдиного глобального інформаційного простору. Деякі фахівці ставлять появу Інтернету за його впливом на цивілізацію в один ряд із книгодрукарством. Інтернет – відкрита, кібернетична система, котра саморозвивається і включає в себе мільйони комп’ютерів, об’єднаних у різні локальні й глобальні мережі.

Остання революція знаменує виникнення безпаперового, віртуального етапу в розвитку соціальних комунікацій. Папір став потрібен тільки для підсумкового відтворення візуально підготовлених документів. Виникла нова галузь – інформаційна індустрія, пов’язана з виробництвом технічних засобів, методів, технологій для виробництва нових знань.

Однак з іншого боку, зміни, що відбуваються в суспільстві під впливом мережевих ЗМІ, не обмежуються тільки певними перевагами і вигодами, що відкриває найширші можливості для ведення інформаційного протиборства в соціально-політичній сфері. Інформаційний тероризм, поширення нелегальних матеріалів (у т. ч. аморальної та такої, що збуджує ниці людські почуття інформації), утворення в Мережі неформальних антисоціальних молодіжних об'єднань, деструктивний вплив нових комунікаційних технологій на особистість – усе це «зворотний» бік існування мережевих засобів масової комунікації, що суттєво позначається й на відносинах між особою і державою.

Інформаційні революції відбувається не ізольовано; вони діалектично пов'язані з іншими трансформаціями, що приводить до якісних змін суспільства і держави. У контексті предмета нашого дослідження важливо мати на увазі, що розвиток конституціоналізму теж не є лінійним. Як справедливо відзначав В.М. Дурденевський, «поширення конституційного режиму у вузькому сенсі відбувалося в XIX та на початку XX ст. низкою «революційних хвиль» і наступних за ними припливів, які виникали в міру того, як розвиток виробничих сил кожної країни або пов'язаної групи країн встигав привести її матеріальну «конституцію» в невідповідність із формальною оболонкою основних законів; процес цей у багатьох випадках прискорювався фактором ідейного наслідування» [36, с. 12].

Процес хвилеподібного розвитку конституціоналізму М. Бовенс і Е. Лус подають у вигляді «шарів» або «рівнів» правової держави [268]. Так, протягом XVIII ст. формувався перший, базовий рівень – рівень ліберальної правової держави з її приматом свободи людини (передусім свободи від свавілля влади) і відповідним набором «ліберальних» прав людини і громадянина (право на особисту недоторканність, свобода думки, свобода слова, недоторканність житла, право на власність тощо). Упродовж XIX ст. був доданий новий шар, а саме демократичної правової держави, коли на перший план вийшли вимоги широкої участі громадян у здійсненні публічного врядування та можливості впливу на органи публічної влади (виборче право, свобода петицій, право на проведення масових акцій тощо). Нарешті, протягом XX ст. був доданий соціальний шар, коли

за державою знову було визнано лідерські позиції в регулюванні суспільних відносин, у т.ч. в соціально-економічній сфері, а перелік прав людини був доповнений широким переліком економічних і соціальних прав.

Як слушно відзначають М. Бовенс і Е. Лус, будівля правової держави прилаштована до її історичного і соціального середовища, а соціальне середовище, у свою чергу, адаптується до правової держави [268, с. 192-193]. Конституційна правова державність ліберального типу формувалася в умовах третьої (друкованої) інформаційної революції і значною мірою завдяки їй, оскільки ліберальні ідеї та відповідні конституційно-правові акти в друкованому вигляді отримували нестримне й швидке поширення, заволодіваючи умами мільйонів людей. Третя інформаційна революція створила також додаткові умови для розгортання демократичного руху, котрі були ще більш посилені четвертою (електронною) інформаційною революцією. На тлі четвертої інформаційної революції відбувалися революційні соціальні перетворення першої половини XX ст. П’ята інформаційна революція, що відбулася в другій половині XX ст., продемонструвала необхідність перегляду доктринальних підходів до соціальної державності з урахуванням нового «технологічного пейзажу», нових викликів і нових можливостей, спричинених інформаційно-комунікаційними технологіями (ІКТ). Більше того, вона завдала нищівного удару по самій концепції національної держави з її власним правопорядком, зробивши людську цивілізацію та її правопорядок глобалізованими.

Нівелювання значення кордонів у межах розвитку інформаційного суспільства зазіхає на самі основи будівлі конституційної держави, адже ця будівля була побудована на основі національної держави на чітко визначеній території, в межах якої вона здійснює монополію на насильство. Таким чином, міжнародна, транскордонна природа інформаційного суспільства підриває національний характер будівлі конституційної держави не тому, що це робить уряд і його прихильність адміністративним заходам зайвими, а тому, що детериторіалізація породжує величезні проблеми у примусовому здійсненні влади [373].

Усе це змушує держави до широких форм гармонізації і співробітництва у

сферах податкового, кримінального, економічного, адміністративного і комерційного права. Це не робить будівлю конституційної держави віртуальною, як це демонстрував у своїй полеміці П. Фріссен [308], але, скоріш за все, приведе до зменшення різноманітності нормативної свободи дій. Ще однією вимогою буде розробка міжнародних еквівалентів для низки національних конституційних інститутів. Недостатньо просто побудувати європейську правову державу – будівлю, котра, як показав ще Д. Куртін, досі має серйозні недоліки [286]. Розширення правової держави також необхідне на глобальному рівні, що потребує приділення особливої уваги до згаданого вище демократичного шару.

Високий ступінь непередбачуваності і швидкоплинності інформаційного суспільства в основному збільшує тиск на ліберальний шар правової держави. Технологічна нестабільність і соціальна непередбачуваність сприяють швидкому вирішенню соціальних проблем. Зокрема, це може привести до того, що законодавець може виявитися в ситуації пастки: з одного боку, принцип законності вимагає ретельного, стабільного і недвозначного законодавства, а з іншого боку, стабільний соціальний розвиток посилює необхідність для відкритих правил і швидких поправок. Зараз у законодавця часто не вистачає розуміння, необхідного для прийняття адекватного регулювання. Більше того, процес парламентського законодавства надзвичайно тривалий і неминуче сутєво залежить від технологій. Зокрема, що стосується ІКТ, існує значна ймовірність того, що парламентський акт вже застаріє на той час, коли він потрапить до офіційного вісника й набуде чинності, оскільки нові технології та програми до того часу вже витіснять старі. Експерти у сфері ІКТ зазвичай можуть надати розумний огляд сучасного технологічного стану, але, як правило, не можуть передбачити, як ці технології будуть використовуватися в суспільстві, і вони абсолютно не здатні дати якесь більш-менш точне і всебічне уявлення про юридичні проблеми, які можуть виникнути в результаті їх можливого використання. Важливо, щоб становище людини за даних умов інформаційного суспільства не ставало заручником, а тим більш жертвою суспільних трансформацій.

Тому умовні форми саморегуляції, судове право та адміністративні

регламенти набагато краще з точки зору гнучкості, але вони призводять до розпливчастих за змістом рамкових актів з досить відкритими для розсуду самих суб'єктів правовідносин нормами. Однак ІКТ можуть запропонувати нові можливості і в цьому відношенні. Існують різні сфери, де більш важливо з точки зору їх правової убезпеченості, щоб громадяни мали можливість своєчасно з'ясувати, в чому конкретно полягають їхні права та обов'язки, а не намагатися забезпечити, щоб усе це було формально закріплено в законі. Як зауважує М. Шельтема, «вимога законності має мало значення для забезпечення правової безпеки і юридичної рівності... однак (майже) ніхто не читає закон, і це повна фікція, що люди знають закон» [354, с. 1358]. Тому принцип обізнаності важливіший в інформаційному суспільстві за вимогу формальної законодавчої основи. Легкодоступні інтернет-сайти з адекватними гіперпосиланнями на підзаконні акти і відповідне прецедентне право так само важливі для правової безпеки та юридичної рівності, як і трудомісткий шлях до публікації в парламентському віснику. Очевидно, що ця інформація надається безкоштовно чи за низькою ціною і не може бути монополізована комерційними видавцями.

На сьогодні, в умовах шостої, мережевої інформаційної революції дедалі більшого значення набувають горизонтальні транскордонні зв'язки і недержавні учасники суспільної комунікації. Втім вже сьогодні лунають голоси вчених, котрі звертають увагу на те, що буквально на наших очах відбувається нова інформаційна революція, П. Дракер називає її операційною [295]. Її ключовою ознакою є те, що акцент в інформаційно-комунікаційних технологіях переходить на операційний момент: нові технології дозволяють перейти від надання людині певної інформації, необхідної для її повсякденної діяльності та прийняття рішень, до самостійного виконання комп'ютеризованими та роботизованими системами тих операцій, котрі людина виконати самотужки (навіть за допомогою ІКТ) просто не в змозі. Тож перед правовою системою, і конституційним правом зокрема, стоїть на сьогодні складне завдання пошуку адекватних відповідей на виклики нових інформаційних революцій, передусім в аспекті забезпечення прав людини та належного функціонування інститутів конституційної держави.

1.2. Концепція інформаційного суспільства та її вплив на конституційно-правові відносини

Загальне уявлення про інформаційне суспільство зародилося ще в 1940-х роках, разом із появою кібернетики, хоча сам термін почав вживатися згодом, коли розпочалися повсюдна комп'ютеризація й бурхливий розвиток інформаційних та цифрових технологій. Дане поняття пов'язане з іменами таких американських вчених, як К. Шеннон, Н. Вінер, Д. фон Нейман, англійського логіка і криптографа А. Тьюрінга, радянських математиків школи А.М. Колмогорова.

З приводу авторства даного терміна висуваються різні позиції та наводяться різні аргументи. Загалом словосполучення «інформаційне суспільство, котре вживається зараз, уперше з'явилося в японських соціальних науках на початку 1960-х років. У деяких джерелах термін «інформаційне суспільство приписується професору Токійського технологічного інституту Ю. Хаяші [48]. Натомість за даними Л. Карваліча, японська версія даного виразу («джохо сякай» або «джохока сякай») народилася в 1961 р. під час розмови між відомим архітектором К. Курокавою та авторитетним істориком та антропологом Т. Умесао [321]. Втім Умесао знадобилося ще два роки, щоб у праці «Теорія інформаційної індустрії: Світанок наступаючої ери ектодермальної індустрії» (1963) надати цьому визначенню більш закінченої форми [367]. Роком раніше американський дослідник Ф. Махлуп використав цей термін у своїй праці «Виробництво і поширення знань у Сполучених Штатах» [330].

Згодом теорія «інформаційного суспільства» була розвинена такими відомими авторами, як М. Порат, Й. Масуда, Т. Стоуньер, Р. Карцев та ін.; тією чи іншою мірою вона отримала підтримку з боку тих дослідників, які акцентували увагу не стільки на прогресі власне інформаційних технологій, скільки на становленні технологічного або технетронного (technetronic – від грецького techne) суспільства, або ж позначали сучасний соціум, відштовхуючись від значної або зростаючої ролі знань («the knowledgeable society», «knowledge society» або «knowledge-value society»).

Термін «інформаційне суспільство» вперше був вжитий у назві наукового

дослідження японського соціолога Д. Камішими «Соціологія в інформаційних суспільствах», опублікованого в січні 1964 року, однак саму назву цій праці дав не автор, а редактор – М. Ігарасі. За пальму першості у використанні словосполучення «інформаційне суспільство» у назві своєї книги змагаються ще три автори, але через труднощі реконструкції дат підготовки й публікації рукописів практично неможливо вирішити, яка публікація була першою: науково-популярна книга Й. Масуди і К. Кохіми «Вступ до інформаційного суспільства» (1968) чи бестселер Ю. Хаяші «Інформаційне суспільство: від жорсткого до м'якого суспільства (1969). Єдине, в чому немає сумніву, так це в тому, що народження і швидке закріплення концепції інформаційного суспільства нерозривно пов'язано з Японією.

Перші теоретики інформаційного суспільства, як це нерідко буває з «першовідкривачами», з одного боку, виявляли певний утопізм, а з іншого – навіть не уявляли, наскільки швидко окремі положення їх теоретичних конструкцій втіляться в життя. Якщо говорити про утопізм, то той самий Е. Масуда вважав, що інформаційне суспільство буде безкласовим, соціальні конфлікти в ньому зникнуть, а отже, об'єктивно відпадає необхідність утримувати великий державний апарат – цілком можна буде обійтися невеликим урядом [124, с. 78].

У 1970-х роках в Японії поняття «інформаційне суспільство» почали використовувати на державному рівні. Перша згадка про інформаційне суспільство була в назвах інформаційних звітів для японського уряду, підготованих Агентством економічного планування, Інститутом розробки використання комп'ютерів, а також Радою по структурі промисловості. Назви цих звітів говорять самі за себе: «Японське інформаційне суспільство: теми і підходи» (1969), «Контури політики сприяння інформатизації японського суспільства» (1969), «План інформаційного суспільства» (1971). Спочатку зміст концепції інформаційного суспільства зводився до його технічної сторони, тобто до активізації процесу загальної комп'ютеризації, яка мала надати людям доступ до надійних джерел інформації і позбавити їх від рутинної роботи, забезпечивши високий рівень автоматизації виробництва. При цьому мало змінитися й саме виробництво – передбачалося, що продукт його стане більш «інформаційно ємним», що означає збільшення частки

інновацій, дизайну і маркетингу в його вартості. Автори названих звітів вважали, що виробництво саме інформаційного продукту, а не продукту матеріального, буде рушійною силою освіти і розвитку суспільства.

Звісно, все це не означає, що в інших державах, крім Японії, про інформаційне суспільство не говорили, – просто для позначення цього явища використовувалися інші вирази, зокрема «постіндустріальне суспільство», «революція білих комірців» тощо. Загальною характеристикою цих прото-концепцій є те, що вони виокремлювали один з компонентів, тобто одну частину, швидко мінливого соціально-економічного комплексу і припускали, що цього цілком достатньо для характеристики – як в описовому, так і в метафоричному сенсі. У результаті кілька десятків термінів, кожен зі своїм підходом, поширилися між 1950 і 1980 роками.

На думку І.В. Ковальчук, термін «інформаційне суспільство» став альтернативою поняттю «постіндустріальне суспільство», замінивши собою такі як «постбуржуазне» [328, с. 194], «посткапіталістичне» [290, с. 51-59], «постпідприємницьке» [296, с. 168], «постринкове» [271, с. 50], «посттрадиційне» [312, с. 2-3], «постісторичне» [267, с. 11], «техностронне» [270, с. 9], «програмоване» [364, с. 312-322], «суспільство, засноване на знаннях» [326, с. 649-662], «конвенційне» [341, с. 154], «активне» [301, с. 56], що вживаються у працях низки вчених [62, с. 36]. Як видається, таке судження є зайве категоричним і таким, що потребує додаткової аргументації, оскільки кожен із вищезгаданих термінів має власний зміст і вживається у відповідному контексті, який лише перетинається, але жодним чином є співпадає з тим, що мається на увазі власне під інформаційним суспільством.

Американський соціолог Д. Белл, автор знаменитої концепції постіндустріального суспільства, відвів центральну роль зростанню кількості та значення інформації і знань. Він ділив світ на три типи соціальної організації: 1) доіндустріальний – це, перш за все, видобувні види господарської діяльності: землеробство, витяг корисних копалин, рибальство, заготівля лісу тощо, тобто загалом «взаємодія людини з природою»; 2) індустріальний – це фабричне

господарство, засноване на застосуванні енергії до машин для масового виробництва товарів; труд тут є взаємодією зі штучною природою: об'єднання людей з машинами, організація ритмічної роботи з високим ступенем координації; 3) постіндустріальне суспільство – це діяльність, пов'язана в першу чергу з обробкою даних, управлінням та інформацією; це спосіб життя, який дедалі зростаючою мірою зводиться до «взаємодії людей один з одним» [8, с. 117-235].

Для Д. Белла «інформаційне суспільство» – це нова назва для постіндустріального суспільства, яка підкреслює не його положення в послідовності ступенів суспільного розвитку –- після індустріального суспільства, а основу визначення його соціальної структури – інформацію. Інформаційне суспільство в трактуванні цього автора володіє всіма основними характеристиками постіндустріального суспільства (економіка послуг, центральна роль теоретичного знання, орієнтованість на майбутнє і обумовлене нею управління технологіями, розвиток нової інтелектуальної технології). Інформацію Д. Белл визначив як обробку даних в найширшому сенсі слова, а знання як «сукупність субординованих фактів або суджень, що являють собою аргументоване твердження або експериментальний результат, здатний бути переданим іншим людям з використанням засобів зв'язку в певній систематичній формі» [8, с. 117-235]. Він стверджував: «Коли знання у своїй систематичній формі втягується в практичну переробку ресурсів (у вигляді винаходу чи організаційного удосконалення), можна сказати, що саме знання, а не праця виступає джерелом вартості» [9, с. 84].

Як вважав Д. Белл, інформаційне суспільство володіє всіма основними характеристиками постіндустріального суспільства: економіка послуг, центральна роль теоретичного знання, орієнтованість у майбутнє і обумовлене нею управління технологіями, розвиток нової інтелектуальної технології. Однак, якщо в «Майбутньому постіндустріальному суспільстві» електронно-обчислювальна техніка розглядалася Беллом як одна з наукоємних галузей і як необхідний засіб для вирішення складних завдань (із застосуванням системного аналізу та теорії ігор), то в «Соціальних рамках інформаційного суспільства» велике значення надається конвергенції електронно-обчислювальної техніки з технікою засобів

зв’язку [9]. «У наступному столітті, – стверджує Д. Белл, – вирішальне значення для економічного та соціального життя, для способів виробництва знання, а також для характеру трудової діяльності людини набуває становлення нового соціального укладу, що базується на телекомунікаціях» [9, с. 330].

Д. Белл акцентує увагу на тому, що «в міру того, як наближаємося до кінця XX століття, стає дедалі більш очевидним, що ми вступаємо в інформаційну еру. Це означає не просто розвиток способів комунікації, що раніше існували, а викликає до життя нові принципи соціальної і технологічної організації, які можна порівнювати з великими перетвореннями останніх двох століть… Нова інформаційна ера базується не на механістичній техніці, а на інтелектуальній технології... Це ставить в основу теоретичне знання як джерело відновлення і змінює природу технічного прогресу. Рівним чином це робить значущим і ідею глобалізації» [9, с. 20-21].

Англійський економіст Дж. У. Мартін вважав: «З економічної точки зору інформація вже стала чинником такої кардинальної значущості, що з упевненістю можна прогнозувати: до кінця нинішнього століття (XX ст.) у розвинених країнах утвердиться «інформаційна економіка» і, відповідно, «інформаційне суспільство»» [107, с. 21-42]. Із точки зору Дж. У. Мартіна, інформаційне суспільство постає як поняття, що охоплює всі сторони функціонування соціальної системи. «У контексті наявних тенденцій розвитку передових у промисловому відношенні країн інформаційне суспільство можна визначити як таке суспільство, в якому інформація та рівень її використання істотно зумовлюють якість життя, а також перспективи економічного розвитку і соціальних змін. – відзначав цей автор. – У такому суспільстві рівень життя, характер праці та відпочинку, система освіти і ринок безпосередньо відчувають на собі зростаючий вплив інформації та знань» [107, с. 21-42].

Американський футуролог Дж. Нейсбіт назвав перехід до інформаційного суспільства однією з десяти найважливіших тенденцій трансформації Заходу, а в подальшому й світу в цілому [336, с. 128]. Нейсбіт вважає, що суспільство в 1970-ті роки вже увійшло в економіку, що ґрунтується на інформації. Розвиваються

технології високої складності, що є найбільшим в історії випробуванням людини. Йде процес переходу від національної економіки до глобальної, від короткотермінового планування до довготермінового, від централізації до децентралізації.

Американський соціолог, філософ, публіцист-футуролог Е. Тоффлер, автор бестселлера «Третя хвиля» (1980), у своїй теорії «суперіндустріального суспільства» (при цьому, не вважаючи свій термін «адекватним» [225, с. 16-34]) виокремлював три історичні, економічні, культурні, політичні періоди (у термінології Тоффлера – «хвилі») в розвитку людства:

• «Перша хвиля» – сільськогосподарська (аграрна), за якої земля була основою економіки, життя, політики;

• «Друга хвиля» – промислова (індустріальна), основою функціонування якої були праця і капітал;

• «Третя хвиля» – інформаційна, заснована на використанні знань. «Третя хвиля несе з собою властивий їй новий лад життя, заснований на різноманітних поновлюваних джерелах енергії; на методах виробництва, що роблять непотрібними більшість фабричних складальних конвеєрів ... цивілізація Третьої хвилі починає стирати історично сформований розрив між виробником і споживачем, породжуючи особливу економіку завтрашнього дня, що поєднує в собі обидва діючих фактори, – «prosumer» economics (слово «prosumer» утворене з «producer» – виробник – і «consumer» – споживач)» [225, с. 16-34].

В аспекті предмета нашого дослідження особливий інтерес викликає висунута Тоффлером ідея щодо трилогії влади. У своїй праці «Метаморфози влади: знання, багатство і сила на порозі XXI століття» (1990), він висуває нову типологію влади, де основним критерієм є її якість, оскільки, як зазначає вчений, хто зрозуміє «якість», отримає стратегічну перевагу.

Тоффлер виділяє три основних типи влади: низькоякісну (ґрунтується на силі, що перероджена в грубу силу, а пізніше в насильство), середньої якості (спирається на багатство) та високоякісну (базується на знаннях) [224, с. 36-37].

Проаналізувавши під цим ракурсом основні джерела влади протягом усього

історико-цивілізаційного розвитку, Тоффлер робить висновок, що від самого початку розвитку людства, влада ґрунтувалася на силі, яка була одночасно способом її формування і утримання, але відкидати відсутність знань в формуванні та утриманні влади було б не розумним, оскільки об'єднання суспільства було в деяких випадках є більш продуктивним ніж їх роздробленість. Тобто слід говорити про тандем сили та тогочасних знань.

Сила та знання допомогли тодішнім лідерам експлуатувати більшість та отримувати їх прибуток і в результаті стати багатими, що в свою чергу призвело перехід до другого типу влади. З прийняттям перших прототипів нормативно-правових актів, багатство стало повноправним учасником тодішнього тандему сили та знань, адже в той час в деяких місцях на землі за вбивство чи каліцтво бідного чи раба можна було заплатити грошима і це було законно.

І нарешті третій тип влади, який базується на знаннях, і є найбільш високоякісним з-поміж інших двох типів, переживає свій перехідний етап, адже сила, багатство та куплені знання які зосереджені в низькоякісної влади є дуже сильним суперником гуманному високоякісному управлінню, яке базується на знаннях та раціональності.

На підтвердження вищезазначених слів, слід додати думку Тоффлера, який дійшов висновку, що в інформаційному суспільстві знання є найбільш демократичним джерелом влади. «Контроль над знаннями – це суть майбутньої всесвітньої битви за владу в усіх інститутах людства» [224, с. 42]. І в цьому випадку конституція має захищати суспільство від зловживання контролем над знаннями та поширенням неправдивих знань.

П. Дракер у своїй книзі «Посткапіталістичне суспільство» розвив ідеї Тоффлера та виклав власне бачення розвитку суспільства, влада в якому основана на знаннях. У своїй книзі він виклав концепцію переходу від капіталістичної до соціальної держави. Основними чинниками, що будуть засвідчувати такий перехід є наступні:

1. Перехід від індустріального господарства до постіндустріального господарства сформованому на знаннях;

2. Трансформація ідеї національної держави на користь глобалізму (створення різних економічних, соціальних союзів, візова лібералізація створюють умови для поступового пізнання факту, що ми живемо не в різних країнах, а на планеті земля і проблеми окремого регіону можуть бути глобальними і вплинути на весь світ);

3. Подолання капіталістичної приватної власності (дана ідея успішно реалізується в соціальних країнах Скандинавії, капіталістична приватна власність слугує для суспільства, а не для окремого індивіда і даний досвід цих країн становиться все більш популярним в інших країнах);

4. Формування нової системи цінностей сучасної людини (попередні чинники поступово формують нові цінності людей та створюють умови для втрати уже сталих та не актуальних; перехід від дротового до стільникового зв'язку був трансформацією соціальних комунікацій, але для більш старшого покоління дротовий зв'язок – це цінність, а для молодого покоління – непотрібна річ).

Сучасну епоху П. Дракер називає періодом радикальних змін основ суспільного устрою, а не стабільним розвитком певної соціальної системи [35, с. 78]. Сьогодні майже кожен день приносить зміни і відбувається боротьба та конвергенція двох систем соціальної й капіталістичної. Інформація стає рушійною силою трансформацій, люди починають замислюватися, чому вони так погано живуть, а є країни, де більшість живе відносно добре, чому в одних країнах корупція мінімізована, а в інших процвітає, але боротьба знань з заможними консерваторами суспільних відносин, яких влаштовує все - є не рівною, адже останні формують знання людини та мають всі засоби впливу на розум людей їх спосіб життя і зловживають цим.

Важливим висновком є те, що перехід до «суспільства, побудованого на знанні», принципово змінює владну структуру суспільства − влада і контроль поступово переходять від власників капіталу до тих, хто має знання, інформацію й ефективні технології його використання. Причому цей перехід не нівелює значення капіталу – зазвичай капітал перерозподіляється, а точки концентрації

знання й інформаційних технологій стають одночасно і точками керування фінансовими потоками [224, с. 95]. Цей висновок є підтвердженням теорії Тоффлера, щодо переходу до нового, високоякісного типу влади основаного на знаннях і на сьогодні є актуальним створювання адекватного механізму переходу влади та капіталу від власників до тих, хто має знання, інформацію й ефективні технології його використання.

Ще один дослідник, Т. Стоуньер, зауважував: «Немає жодного засобу продуктивного застосування праці, який в той же самий час не був би застосуванням інформації. В постіндустріальному суспільстві національні інформаційні ресурси це його основна економічна цінність, його найбільший джерело добробуту». У постіндустріальній економіці знання замінило собою традиційну тріаду землі, праці і капіталу і стало найбільш важливою основою сучасних продуктивних систем» [210, с. 48].

Також слід звернути увагу на роботи канадського професора Г.М. Маклюена, який прославився на весь світ як «пророк електронної комунікації із Торонто». Серед його основних наукових досліджень, слід виділити ті, які принесли йому найбільшу світову славу: «Галактика Гутенберга» (1962), «Розуміння медіа: Зовнішні розширення людини» (1964), «Медіа – це повідомлення: перелік наслідків» (1967), «Війна і мир в глобальному селі» (1967). Його праці були основою футурологічних прогнозів щодо провідної ролі інформації та техніки в культурному прогресі людства. Він стверджував, що під впливом електронних засобів масової інформації (далі – ЗМІ) світ перетворюється з «глобального села» на «глобальний театр», де кожен виконує ролі, призначені йому структурами аудіовізуальної телекультури. Більше того, на думку Маклюена, ці структури можна вважати універсальними законами буття і свідомості, які врегульовують спосіб життя, діяльність та мислення людей, що живуть в різних країнах, але в одні й ті ж епохи [103, с. 199]. Аналізуючи історичні відомості того часу, слід зазначити реальність футурологічних прогнозів професора які ми спостерігаємо і на даний момент, але в іншому форматі, який враховує реальний, а не футурологічний технологічний прогрес.

У книзі «Розуміння медіа: зовнішнє розширення людини» Г. М. Маклюен зазначає, що «засоби комунікації» (media) – це не тільки ЗМІ, як прийнято вважати. До них автор також відносить: електричне світло, усне мовлення, письмо, дороги, числа, одяг, житло, місто, гроші, годинник, друк, комікс, книги, рекламу, колесо, велосипед, літак, автоматичне обладнання, фотографію, ігри, пресу, телеграф, друкарську машину, телефон, фонограф, кіно, радіо, телебачення, зброю тощо. Все вищезазначене об'єднує те, що ці засоби є «технологіями», або «посередниками», введення яких вносить суттєві зміни в комунікацію людини з навколишнім світом (як природним, так і соціальним) і реорганізовує його спосіб світосприйняття і спосіб життя [103]. Дана позиція, як ніколи, є актуальною і зараз, адже маркетинг, мода, стиль життя, предмети побуту які розповсюджують за допомогою засобів комунікації, мають великий вплив на суспільне життя і люди піддаються маніпуляціям та неусвідомленому, нав’язаному вибору. В даному випадку держава повинна створювати механізми регулювання впливу на людину, в тому числі і на конституційно-правовому рівні, адже відсутність регулювання цих відносин робить людину незахищеною та психологічно хворою.

«Засоби комунікації» розглядаються Г.М. Маклюеном як зовнішнє розширення людини, як безпосередні технічні продовження її тіла, органів чуття і здібностей. «Письмова ера минула, – писав Маклюен. – Ми маємо винайти нову метафору, змінюючи структуру наших думок і відчуттів. Нові медіа не є мостами між людиною і природою: вони і є сама природа» [103, с. 344-345]. Ця важлива теза є актуальною й сьогодні. У зв’язку з появою великої кількості аудіо-візуального контенту, сприйняття людиною письмової та візуальної інформації змінилось і даний факт має бути відображений на нормативно-правовому рівні. Нормативно-правова база, конституції, міжнародні договори повинні відслідковувати технологічний прогрес та відображати найбільш яскраві результати його на своєму рівні.

Варто зазначити також думку іспанського дослідника М. Кастельса який підкреслює, що однією із ключових рис інформаційного суспільства є мережева

логіка, що і пояснює концепцію «мережевого суспільства» [58, с. 42-43]. Мережі пов'язують між собою за допомогою численних зв'язків людей, інститути і навіть цілі держави. Вони є основою глобального мережевого суспільства, оскільки пронизують усю соціальну і економічну структуру [57, с. 14]. Відповідно, Конституція, як основний закон, має регулювати й основні взаємовідносини глобального мережевого суспільства, оскільки за відсутності такого регулювання на найвищому рівні може створитись хаос та анархія. Вже на сьогодні постає питання щодо неправдивої інформації в мережі та її впливу на суспільство. Зрозуміло, що партикулярні рішення галузевих наук та нормативно-правових актів є не достатніми для вирішення цього питання.

Загалом можна стверджувати, що становлення поняття «інформаційне суспільство» пройшло кілька етапів, котрі мали свої особливості й вимоги, що ставилися до виду та якості інформації:

Перший етап (1910-ті – 1940-ві роки) – характеризується створенням банків даних, документообігу, систем аналізу потоків інформації, їх оптимізації і структурування, принципів зберігання і пошуків інформації, штучного інтелекту. Даний етап заклав вимоги і принципи переходу суспільства на новий еволюційний рівень.

Другий етап (1940-ві – 1950-ті роки) – ґрунтується на розумінні інформації та знань як сукупності сигналів і комбінації знаків. Дослідження, пов'язані з інформацією, в основному проводилися в рамках технічних наук. У 1948 р. К. Шеннон визначив поняття інформації як комунікацію, зв'язок, в процесі якого усувається невизначеність (ентропія) [250, с. 246]. Подальший розвиток поняття «інформація» отримало з виникненням науки «кібернетики», яка сформулювала принцип єдності інформації та управління. Основоположник кібернетики М. Вінер розвивав концепцію, яка передбачала, що процес управління є процесом переробки інформації та передачі її для виконання якоїсь дії. За Вінером: «Інформація – це позначення змісту, отриманого із зовнішнього світу в процесі нашого пристосування до нього. Інформація є інформація, а не матерія і не енергія. Той матеріалізм, який не визнає цього, не може бути життєздатним на даний час» [15,

с. 111]. Низка вчених (К. Шеннон, Больцман, Л. Бріллюен) характеризують інформацію як негативну ентропію, або негентропію. Оскільки ентропія є мірою невпорядкованості, то інформація може бути визначена як міра впорядкованості матеріальних систем. Англійський кібернетик і біолог У.Р. Ешбі пов'язав поняття інформації з філософськими поняттями відображення (як фундаментальної властивості матерії) та розмаїття [256, с. 84].

Третій етап (1950-ті – 1980-ті роки) – інформація і знання виступають вже як товар і товаровиробнича сила. У цей період виокремлюється самостійна галузь – інформаційна економіка. Вона починає відігравати визначальну роль, описуючи значення інформації як базового ресурсу і продукту інформаційного суспільства. У 1972 р. японськими вченими (Ю. Хаяші, Т. Умесао, Й. Массуда) було поставлене національне завдання інформаційного розвитку японського суспільства. Інформаційне суспільство визначалося тут як таке, де процес комп'ютеризації надасть людям доступ до надійних джерел інформації, позбавить їх від рутинної роботи, забезпечить високий рівень автоматизації виробництва. При цьому повинно було змінитися й саме виробництво – продукт мав стати більш «інформаційно ємним», що означало збільшення частки інновацій, проектно-конструкторських робіт і маркетингу в його вартості; виробництво інформаційного продукту, а не продукту матеріального, мало стати рушійною силою освіти і розвитку суспільства [334, с. 29].

Передумовами до визначення поняття «інформаційне суспільство» стало усвідомлення важливості збору, упорядкування та уявлення для практичного використання інформації (технологічної, соціологічної, наукової, статистичної, економічної) в умовах все зростаючих вимог науково-технічного прогресу.

Починаючи з 1970-х років відбувається конвергенція концепцій інформаційного суспільства і теорії постіндустріального суспільства. У це поняття були включені всі попередні часткові концепції і навіть збережені виразна сила, підхід і ставлення, які вони представляли. В якості спільних визнаються такі принципи: першочергова роль теоретичного знання (інформації) у функціонуванні соціуму; випереджаючий розвиток наукомістких галузей, нових інтелектуальних

технологій, економіки послуг; орієнтованість у майбутнє будь-яких перетворень, що проводяться; широке використання інновацій як основного засобу реалізації такого підходу; ключова роль інтелектуалів у формуванні нових еліт. У контексті цих положень переосмислюється й роль самої інформації. Принциповим є не те, що її кількість постійно зростає (одночасно зростає й масив «інформаційного сміття»), і не те, що в управлінні всіма процесами задіяні інформаційні ресурси, а те, що: 1) інформація стає товаром; 2) інформація передається миттєво, процес і межі її поширення практично не контрольовані, внаслідок чого «засіб» (комунікаційні канали) сам перетворюється на «зміст» [48].

Варто відзначити, що концепція інформаційного суспільства від самого свого виникнення мала чітко виражений прикладний характер як звітів і програм дій для американського і японського урядів.

У радикальної, пантехнологічної версії інформаціоналізму соціальні зрушення виводяться як прямий результат мікроелектронної революції, а формування нового типу суспільства пов’язується з експансією в економіку, політику, освіту, медицину, побут комп’ютерно-інформаційної інфраструктури (електроніки, комп’ютерів, засобів зв'язку). В її рамках розроблено концепцію інформаційної супермагістралі («суперхайвея»), висувається проект глобальної електронної цивілізації, що базується на синтезі телебачення, комп’ютерної служби та енергетики.

Натомість представники рефлексивного спрямування (Е. Гідденс, К. Боулдінг, Дж. Беніджер, Дж. П. Барлоу, К. Леш) вбачають сутність інформаційного суспільства в потоках інформації, пов’язують розвиток суспільства зі зміною інформаційних кодів діяльності. Якісна специфіка нового соціального устрою при цьому пов’язується з кількісними змінами в сегменті виробництва і розподілу інформаційно-мережевих благ (так звані «четвертинний» і «п’ятинний» сектори) – зростанням виробництва/споживання кількості інформації (так званий «закон Мура»).

За розрахунками, наведеними Л.Д. Рейманом, 50 років тому пересилання поштою 30 сторінок тексту на відстань 5 тисяч кілометрів тривала б приблизно 10

днів і коштувала б близько 30 доларів. 20 років тому, використовуючи факс, подібне пересилання зайняло б приблизно 1 годину, і вартість становила близько 50 доларів. Сьогодні на це потрібно не більше 3 секунд, а вартість складає близько 3 центів. Таким чином, вартість впала в 1000 разів, швидкість зросла в 300 тисяч разів (цит. за: [21, с. 7]).

Циркулюючи в суспільстві «зі швидкістю електронних засобів зв'язку» (М. Кастельс) і навіть «зі швидкістю думки» (Б. Гейтс), соціальна інформація, на думку теоретиків, виступає субстратом і основою функціонального взаємозв'язку всіх елементів системи соціального управління. Обмін інформацією є необхідною умовою як процесів організації, управління, так і самоорганізації соціальних систем.

Засновники даної течії особливо загострюють увагу на феномені рефлексивності, відзначаючи, що масове виробництво інформації та знань підсилює роль регулятивної діяльності людей, збільшує потребу в якомога повнішій інформації про всі складові ситуації вибору і проявляється в зростанні масштабів відстеження та збору інформації всіх суб'єктів щодо всіх аспектів у житті. Інформатизація в даному зрізі розглядається в нерозривному зв'язку з раціоналізацією, інноваціями і методами управління в суспільному виробництві, має підсумком розширення ментальних (інтелектуальних) можливостей людини (Й.Масуда).

Британський соціолог Ф. Уебстер у своїй книзі «Теорії інформаційного суспільства» запропонував класифікувати визначення інформаційного суспільства за такими критеріями [234, с. 14-28]:

• технологічний (нові технології – одна з найпомітніших ознак настання нових часів, і їх часто приймають за ознаку народження інформаційного суспільства);

• економічний (передбачає врахування зростання економічної цінності інформаційної діяльності);

• пов'язаний зі сферою зайнятості (передбачається, що ми вступаємо в інформаційне суспільство, коли більшість зайнятих працює в інформаційній сфері);

• просторовий (головний акцент робиться на інформаційні мережі, що пов’язують різні місця, а тому можуть чинити глибокий вплив на організацію часу і простору);

• культурний (сучасна культура явно більш інформативна, ніж будь-яка попередня; ми існуємо в медіанасиченому середовищі, що означає: життя істотно символізується).

Вітчизняні науковці теж неодноразово зверталися до питання переходу до «нового суспільства». Ще радянські вчені-дослідники писали про науково-технічний прогрес і науково-технічну революцію, маючи на увазі перехід до інформаційного суспільства, заснованого на домінуючій ролі наукових досліджень. Великий внесок у розвиток цього напрямку внесли: Анчишкін А.І., Готовський Л.М., Гібало Н.П., Єльмеєв В.Я., Жамін В.А., Жильцов Г.І., Зубчанінов В.В., Консон Л.С., Лахтін Г.А., Ніколаєв А.Б., Пирогов С.В., Скаржинський М.І., Трапезніков В.А.

Протягом останніх двох десятиліть чимало вчених з «пострадянського простору» теж робили спроби надати визначення саме феномену інформаційного суспільства. Так, відомий російський філософ Ракітов А.І. вважає, що в умовах нового часу найважливішими продуктами соціальної діяльності стають виробництво, експлуатація та використання послуг і знань, причому питома вага знань постійно зростає. На думку цього автора, основним критерієм інформаційного суспільства слугують кількість і якість наявної в обороті інформації, її ефективна передача і переробка, доступність інформації для кожного завдяки відносній її дешевизні [180, с. 138].

Згідно з позицією А.І. Ракітова, інформаційним можна назвати таке суспільство, в якому кожен індивід або група осіб у будь-який час можуть отримати будь-яку інформацію, необхідну для їх життєдіяльності та вирішення особистих і соціально значущих завдань; у такому суспільстві виробляється, функціонує та є доступною сучасна інформаційна технологія; відбувається процес прискореної автоматизації та роботизації всіх сфер і галузей виробництва й управління, а також радикальні зміни соціальних структур, наслідком яких стає розширення сфери

інформаційної діяльності та послуг [179, с. 16].

На відміну від А.І. Ракітова, І.М. Курносов у своїх працях конкретизує напрямки розвитку інформаційної сфери. На його думку, головне для побудови інформаційного суспільства – це розвиток дистанційних сфер діяльності. Дистанційні комунікації мають дозволити здійснювати роботу практично в усіх сферах послуг [?93, с. 19-22]. Натомість у працях Г.Л. Смолян і Д.С. Черешкіна інформаційне суспільство подається як суспільство, котре, крім усього іншого, формує єдиний світовий інформаційний простір і поглиблює процеси інформаційної та економічної інтеграції країн і народів, а домінуючими стають ті з них, котрі запроваджують новий технологічний уклад, який базується на масовому використанні мережевих інформаційних технологій, перспективних засобів обчислювальної техніки і телекомунікацій [245, с. 33]. При цьому названі автори вказують на виникнення в інформаційному суспільстві специфічних проблем. Зокрема, особливу увагу вони приділяють питанню інформаційної безпеки і розробці ефективної системи забезпечення прав громадян і соціальних інститутів на вільне отримання, розповсюдження і використання інформації.

Дослідник Мелюхін І.С. у своїй монографії «Інформаційне суспільство: витоки, проблеми, тенденції розвитку» зазначає, що «інформаційне суспільство відрізняється від суспільства, в якому домінують традиційна промисловість і сфера послуг, тим, що інформація, знання, інформаційні послуги і всі галузі, пов’язані з їх виробництвом зростають більш швидкими темпами, є джерелом нових робочих місць, стають домінуючими в економічному розвитку» [110, с. 92]. Відповідно, І.С. Мелюхін виокремлює три основні ознаки інформаційного суспільства: інформація використовується як економічний ресурс, вона стає предметом масового споживання, формується інформаційний сектор економіки [110, с. 21]. Він, як і багато західних авторів, підкреслює домінування в сучасному суспільстві сфери інформаційних послуг, для позначення якої спеціально вводить поняття «інформаційної індустрії», що включає «приватні і державні організації, які створюють інформацію різних видів, інтелектуальну власність, забезпечують функціонування пристроїв для поширення інформації споживачам, виробляють

обладнання та програмне забезпечення, покликані обробляти інформацію» [110, с. 22].

Крім теорій, які акцентують увагу на якомусь одному аспекті інформаційного суспільства, існують спроби холістичного (цілісного) підходу, що намагається схопити у взаємозв'язку всі наявні тенденції. У пострадянській науковій літературі інтегративний підхід представлений в роботі А.І. Смирнова «Інформаційна глобалізація і Росія: виклики і можливості» [206]. У монографії автор виділяє і описує наступні новоутворення інформаційного суспільства: 1) посилення взаємозв'язку науки і технічних розробок і поява наукоємних технологій; 2) проникнення глобалізаційних процесів в усі сфери життя; 3) формування нової «інформаційної» картини світу; 4) поява таких нових форм соціальної та економічної діяльності як електронна комерція, телеробота, дистанційна освіта, телемедицина та електронна демократія. А.І. Смирнов зазначає, що сьогодні інформація стає головним соціальним ресурсом, вона «здатна допомогти людині адаптуватися до життя в умовах постійних змін, виробити нові стереотипи поведінки, відповідні нових обставин. Для людини інформаційного суспільства єдність світу виявляється вже не теоретичної або ідеологічної абстракцією, а фактом його повсякденного життя» [206].

На сьогодні до найважливіших характеристик інформаційного суспільства відносять такі: 1) лавиноподібне поширення інформаційних технологій (перш за все комп'ютерних і телекомунікаційних); 2) перетворення інформації на найважливіший соціальний ресурс, необхідну передумову управлінської діяльності, розвитку економіки, освіти, сфери послуг, домашнього побуту, рекреаційної сфери тощо; за деякими даними, в найбільш розвинених країнах професійна діяльність більше половини зайнятих пов'язана виключно з виробництвом і обробкою інформації; 3) наділення ЗМІ статусом «четвертої гілки влади»; 4) розширення меж і «репертуару» масової культури; 5) збільшення каналів вертикальної і горизонтальної мобільності; 6) зміна уявлень про соціальний простір («глобалізація» простору, миттєва доступність навіть периферійних його сегментів) і часу (розширення рамок «сучасності», коли навіть віддалені історичні

події сприймаються як такі, що відбуваються «тут» і «зараз»); 7) виникнення в процесі комунікації особливої віртуальної реальності, що не зводиться до результатів технічної візуалізації та виходить за межі уяви і пам'яті індивіда; 8) перетворення інформаційних технологій на базу для розвитку високих технологій (Hi-Tech) [48].

Незважаючи на велику кількість визначень інформаційного суспільства, його властивостей і особливостей, всі автори сходяться на тому, що головною особливістю інформаційного суспільства є особливий тип виробництва, властивий саме новій формації, – виробництво послуг, засноване на використанні інформації.

Становлення інформаційного суспільства на останньому етапі відбувалося в кілька кроків. Перший був пов'язаний з подоланням «інформаційної кризи», коли, з одного боку, різко зросло виробництво інформації («інформаційний вибух»), а з іншого – у споживача виникли труднощі з пошуком необхідної інформації («інформаційний голод»). Кризу долали насамперед шляхом створення розгалужених пошукових систем (Yahoo, Google, Yandex та ін.). На наступному кроці ключовими стали проблеми інформаційної культури (компетентність у галузі інформатики, вміння швидко орієнтуватися в інформаційному просторі, відповідальність за вироблену інформацію, дотримання етики спілкування в інформаційному середовищі) та інформаційної безпеки (запобігання випадкових або цілеспрямованих збоїв в інформаційних системах, маніпуляцій і контролю за людьми з використанням інформаційних технологій, забезпечення конфіденційності особистої інформації) [48].

У публікаціях останнього часу однією з ключових стає теза про те, що світ вступив у нову еру – інформаційну, в століття електронної економічної діяльності, мережевих спільнот і організацій без кордонів. Автори єдині в тому, що прихід нового часу радикально змінює економічні та соціальні аспекти життя суспільства. Подібні зміни безпосередньо стосуються місця людини в інформаційному світі. Людина змінюється відповідно до векторів інформаційно-технічних характеристик суспільства. Однак це зовсім не пасивне сприйняття нових умов виробництва і споживання – людина виступає суб'єктом інформаційної реальності, далеко

виходить за інформаційно технічні характеристики. Як зазначає В.Б. Устьянцев, «інформатизація повсякденному житті і поява нового інформаційного поля людського буття не проходить безслідно для життєвого світу людини. В електронному просторі змінюються поведінкові стандарти і ціннісні орієнтації особистості» [232, с. 7].

М. Бовенс і Е. Лус виокремлюють чотири відмінні риси інформаційного суспільства, котрі є важливими для правової держави: детериторіалізацію, турбулентність, горизонтальність і дематеріалізацію [268, с.185-197].

Під детериторіалізацією розуміється те, що інформаційне суспільство простягається далеко за межі національних держав, а інформатизація ще більше стимулює триваючу тенденцію до інтернаціоналізації і глобалізації економіки, суспільства і культури. Обмін інформацією в деяких випадках пов'язаний з одним конкретним місцем, а може відносно легко поширюватися й на територію кількох держав або, іноді навіть взагалі не піддаватися відстежений за територіальною ознакою.

Друга важлива характеристика інформаційного суспільства – високий ступінь турбулентності. Нові технології та програми змінюють один одного швидкими темпами, в той час як їх використання суспільством і соціальні наслідки цього залишаються вкрай непередбачуваними – навіть для самих виробників цих продуктів, що знову і знову виявляють Philips, Francetelecom і численні ІКТ-компанії. Ця непередбачуваність стосується не тільки застосування нових технологій. В інформаційному суспільстві інформація про суспільство викликає зміни в самому суспільстві. Нове знання проникає в найвіддаленіші куточки і сфери та може викликати швидкі коливання і варіації в поведінці. Як наслідок, інформаційне суспільство, як це не парадоксально, в деяких аспектах є важким для розуміння суспільством.

Через означену вище турбулентність і величезні масштаби поширення знань зростає важливість переговорів, а сила командування, директивних вказівок у суспільних відносинах зменшується, що породжує таку ознаку інформаційного суспільства, як горизонтальність. Великі компанії та державні установи більше не

є єдиними постачальниками мудрості, тож почали значною мірою залежати від інших суб'єктів у сфері надання інформації та управлінських послуг. Отже, ринки і мережі зайняли місце ієрархій як домінуючих форм соціальної організації. М. Кастельс у своїх міркуваннях заходить настільки далеко, що заявляє, нібито «горизонтальні мережі стали основними осередками суспільства» [274, с. 469]

Нарешті, ознака дематеріалізації інформаційного суспільства полягає в тому, що матеріальні блага, котрі належать людині, більше не диктують повністю її економічне та соціальне становище в суспільстві, а найважливішими соціальними і економічними благами стають інформаційні канали, інформаційні послуги та інформаційні продукти. Це стосується не тільки відносин між урядом і громадянином, але й взаємин між самими громадянами. Ті, у кого немає доступу до інформації та інформаційних каналів, зазвичай можуть мати дуже невеликий політичний та адміністративний вплив, на додаток до ризику соціальної ізоляції, втрати позицій на ринку праці та зіткнення з перешкодами в своєму особистому розвитку.

Усі перелічені фактори безпосередньо впливають і на характер конституцйно-правових відносин, і на підходи законодавця до їх нормативного регулювання, у тому числі в аспекті засад правового статусу особи в умовах інформаційного суспільства.

Початок XXI ст. характерний багатоманітністю інформації для її споживача, в свою чергу ця багатоманітність породила зловживання інформаційним впливом та дезінформацію. Сучасні дослідники, філософи інформаційних відносин намагались створити механізми протистояння правдивої інформації та так званих «фейків». Одним із таких проектів можна назвати WikiLeaks Дж. Ассанжа. В своїй роботі «Неавторизована автобіографія» він розглядає інформацію матерію та спостерігає, як доступність нової інформації призводить до змін. Він використовує алегорію, за допомогою якої інтернет характеризує як трубопровід, яким тече матеріал, з якого робиться справедливість [7, с. 123-124]. Дана гіпотеза виправдовувала себе з початку існування Інтернету, сам він, як засіб передачі інформації був способом розповсюдження справедливої

та правдивої інформації, але з ростом впливу Інтернету на свідомість людини в ньому дедалі більше почало з'являтись несправедливості, впливу капіталу на інформацію, про що Дж. Ассанж пише в наступних публікаціях.

Дж. Ассанж підкреслює, що Інтернет – це система труб, конфігурацію яких можна змінювати. Він передбачив, що у майбутньому буде новий спосіб забезпечити найкращий потік інформації між спостерігачами та діячами. І це новий шлях для розвитку суспільств: надати спостерігачам можливість відповідати мас-медіа, зробити діяльність служб прозорою, послабити «мертву хватку», якою уряди та підконтрольна їм «четверта влада» тримають інформацію. Тому мав з'явитися новий спосіб збирання інформації, за якого вона органічно поєднується з тим, що ти вже знаєш про світ. Це означало, що всі ці різні діячі мали отримувати інформацію у відповідному контексті. Ассанж наголошує: «Нам був потрібний інструмент, який не давав би діячам відійти від чесності, тому WikiLeaks – яка виросла із цього з'єднання квантової механіки та журналістської етики – потребувала співучасті масової преси, щоб опублікувати матеріали, які ведуть до більшої справедливості. Таким чином, потік інформації – це не справа одного журналіста або окремих засобів масової інформації, а цілих суспільств, які працюють спільно» [7, с. 123-124].

Сьогодні ми можемо спостерігати факти, що підтверджують його прогнози. YouTube як один із головних розповсюджувачів аудіовізуального контенту та соціальні мережі в Інтернеті створюють проблеми для підконтрольної урядам «четвертої влади», описаної Ассанжем. Зараз ми спостерігаємо протистояння Інтернету та влади, в якому остання намагається з патерналістськими намірами захистити людину від невигідної інформації. І в цьому контексті є актуальним думка Дж. Ассанжа, що «Інтернет – це найбільший винахід, який міг нам подарувати свободу, – нині перетворений на найбільш небезпечний провідник тоталітаризму в історії. Інтернет – це загроза всій людській цивілізації» [7, с. 10]. Варто зазначити, що дана думка дуже песимістична і суспільство зможе перетворитись в тоталітарне за умови тотального контролю за інформацією. В цьому випадку конституційно-правові відносини мають стимулювати розвиток

«суспільства знань», в умовах якого людина сама буде визначати достовірність, справедливість та правдивість інформації. Будь-яка заборона доступу до інформації чи контроль над інформацією повинна здійснюватися тільки за наявності загрози національній безпеці.

Тотальне стеження та контроль за діями людини є супроводжуючим елементом інформаційного суспільства. Як наголошує Ассанж «якщо траєкторія розвитку суспільства не зміниться, наша цивілізація через два-три роки перетвориться в постмодерністську антиутопію, де стеження ведеться за всіма і кожним окремо, і укритися від неї не зможе ніхто, окрім найбільш досвідчених та інформованих людей. Не можна виключати, що епоха глобального контролю уже настала» [7, с. 11]. Ця теза підтверджує ідею розвитку «суспільства знань», яке може виховувати досвідчених та інформованих людей, але глобальний цифровий контроль, як інструмент суспільної безпеки і конституційне право людини на приватність, так зване «прайвесі» (докл. див.: [202, с. 378-437], повинен мати рамки, котрі забезпечували б їх ефективне функціонування та відображалися на конституційно-правовому рівні.

Інформація сьогодні перетворилася на потужний, реально відчутний ресурс, який має навіть більшу цінність, ніж природні фінансові, трудові та інші ресурси. Інформація стала товаром, який продається і купується. Інформація перетворилася на зброю, виникають і припиняються інформаційні війни. Найактивнішим чином розвивається і входить в наше життя транскордонна інформаційна мережа Інтернет. Усе це серйозно трансформує життя особистості, суспільства, держави. Цивілізація в цілому і кожен із нас, зокрема, знаходимося в стадії формування суспільства нового типу – інформаційного суспільства. Це суспільство все ще є для багатьох незрозумілим, а іноді – навіть страхітливим. Соціальна система і право як один з основних регуляторів цієї системи істотно відстають від темпів розвитку інформаційного суспільства, від незбагненних швидкостей наступу на нас нових інформаційних технологій і всесвітньої павутини Інтернет – будівельного матеріалу інформаційного суспільства.

1.3. Основні теорії та концепції взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства

Питання взаємодії людини і держави перебували у фокусі філософської та політико-правової думки протягом усієї історії людства. Втім наскільки вони були актуальними та привабливими для осмислення і вивчення, настільки ж вони були маловирішувані. У кожній культурі, конкретному соціумі в теорії й на практиці, тобто законодавчо, організаційно, процедурно, ці питання вирішувалися по-різному. У сучасних умовах можна констатувати утвердження в законодавстві як європейських, так і багатьох інших країн пріоритету прав людини. В історичному плані такі підходи формувалися шляхом гострої інтелектуальної боротьби і навіть фізичного протистояння, в окремих випадках – як результат компромісу і консенсусу після буремних революційних подій.

Цілком очевидно, що значення даної проблематики виходить з потреби людини як соціальної істоти принципово визначити своє місце розташування в складно організованій суспільно-державній структурі, у відносинах влади і підпорядкування. Людина, як здається на перший погляд, вкрай зацікавлена у врегулюванні своїх взаємодій із державою та її інституціями, носіями влади. Втім людські спільноти є досить диференційованими. І якщо частина спільноти бажає свободи, гарантій прав для всіх, гласності й підзвітності у відносинах владарювання, то інша її частина може займати авторитарні позиції й не бажати позначеного вище. Жорстке адміністративне підпорядкування є зручним для правителів, але ніяк не зручним для підданих. Підтвердженням цієї тези є наявність монархій і навіть деспотій у сучасному світі, а також демократично організованих політичних систем з правовими обмеженнями влади на рівні конституцій і чинного законодавства.

Як відомо, в історії правової, політичної, філософської думки питання виникнення держави, її цілей і призначення вирішувалися по-різному. Вони широко представлені в наукових і навчальних виданнях, і навряд чи має сенс їх зіставляти, детально аналізувати. Вже сам зміст політичних і правових вчень щодо

факту появи, місця і ролі держави демонструє аксіологічно відмінні позиції авторів цих вчень.

Концептуалізація існуючих теорій, що відображають взаємодію людини і держави, дозволяє констатувати їх різноманітність. Але разом із тим узагальнення цих теорій дозволяє виокремити три основні підходи до цієї проблематики.

Перший полягає в тому, що держава є домінантним суб'єктом відносин із людиною. *Етатистська теорія* досі має як прихильників, так і супротивників. В одному з аспектів цього теоретичного напрямку пояснення чільної ролі держави пов'язане з обґрунтуванням невідворотності підпорядкування людини державі. Мотивація прихильників такого розуміння полягає в тому числі в актуалізації таких напрямків її діяльності, як внутрішня і зовнішня безпека, справедливий розподіл ресурсів, регулювання найважливіших соціальних проблем, вирішення глобальних питань політики тощо. В силу зазначених обставин держава, на думку прихильників цього напряму, має володіти могутністю і юридичним верховенством над усіма іншими соціальними інститутами; вона є природно первинною і пріоритетною у всьому, натомість людина неминуче є вторинною і виступає головним чином як об'єкт впливу. Тут важливо підкреслити виняток законодавчо забезпеченого, реально здійсненного впливу людини на функціонування державних інститутів, відсутність «зворотного зв'язку» між людиною і державою-Левіафаном.

Етатистська теорія має кілька різновидів, однією з яких є марксистська, котра отримала значне поширення в світі. До неї з певною часткою умовності можна долучити авторитарні теорії, котрі закріплюють особливу роль однієї домінантної особистості чи тоталітарні течії, котрі опосередковують пояснення всевладдя певних груп або виразників певних соціальних сил. Тоталітаризм абсолютизує державу, і вона стає таким собі надлюдським утворенням, незалежним не тільки від волі окремих осіб, але навіть від сукупної волі спільнот: економічних, політичних та ін. Тоталітаризм державного масштабу здатний перетворюватися на тоталітаризм міждержавний, набувати глобальних розмірів, і в цьому варіанті він особливо небезпечний для прав людини на життя, гідність, свободу, для всіх інших

прав.

Другий підхід втілений у ліберальній теорії взаємовідносин людини і держави, котра також має кілька варіантів. Головною і визначальною цінністю постає автономія особи, її свобода, захист її прав. До ліберальної теорії близький і, можливо, виходить із неї – анархізм з його повною і необмеженою свободою індивіда, запереченням держави як обмежувача свободи.

На наш погляд, цілком слушною є позиція Л.І. Глухарьової, котра називає помилковою думку про те, що етатизм несумісний зі свободами і правами людини: «Етатизм не знищує права і свободи, він обмежує істотно лише політичні можливості особистості, допускаючи в певних межах свободу особисту і економічну. Етатизм не зацікавлений в належних гарантії індивідуальних прав і без-небезпеки людини, жорстко контролює механізми саморегуляції громадянського суспільства, він не підтримує, але і не знищує їх. Етатизм вважає державу все-таки пов’язаною деякими правами і свободами підвладних, в мінімальній мірі, але все ж пов’язаною» [23, с. 250-251]. Справді, радикальне заперечення прав особи в стосунках з державою властиве лише деспотичним і тоталітарним його формам.

Ідеальним типом держави етатизм вважає поліцейську державу, що будує свої відносини з громадянами на принципах контролю, дозволу, широких заборон, опіки, єдності та відмови від плюралізму, в цілому воно підтримує права індивідів, особливо в тих сферах, які не загрожують підвалинам влади. У поліцейській державі безумовний пріоритет віддається цілому над частиною, тому індивідуальні права досягаються через забезпечення загального блага. Закони поліцейської держави суттєво обмежують свободу особи, висуваючи на перший план міркування оборони і безпеки держави, захисту інтересів населення в цілому. Адміністративним органам надані широкі повноваження, їм дозволено втручатися практично в усі сфери життєдіяльності громадян. Формально існують свобода слова і незалежність засобів масової інформації, але діє при цьому цензура. Дозволяється створення партій, профспілок, громадських об'єднань, дозволено проводити збори, мітинги тощо, але за попередньою згодою і під пильним

контролем з боку влади. Підприємництво не забороняється, але ліцензується та квотується, ставиться в жорсткі рамки звітності. Свобода пересування, недоторканність приватного життя серйозно обмежуються повноваженнями адміністративних органів застосовувати примусові заходи в спрощеною процедурою (арешти, обшуки, затримання, обшуки тощо). Більш-менш ефективно поліцейська держава бореться із загальнокримінальною злочинністю, захищаючи життя, безпеку, власність своїх громадян від посягань приватних суб'єктів, але зловживає при цьому поліцейським втручанням і не зацікавлене законодавчо регулювати компетенцію посадових осіб.

Етатистські відносини влади і громадян провокують розвиток патерналістських зв’язків і фактично згортають права людини, які передбачають прояв активності самої особи. Патерналістська держава ґрунтується на презумпції недовіри до індивіда, який, на думку можновладців, схильний зловживати своєю свободою, не в змозі самостійно, без сприяння державних органів вирішити, що для нього є добрим, моральним, цінним або вигідним, не вміє брати відповідальність на себе і піклуватися про себе. Підсумок подібних відносин перероджує людину, з діяча перетворюючи його в об'єкт турботи. Кожен починає остерігатися будь-якої ініціативи, ризику, волевиявлення, неординарності. Розвиваються соціальна анемія і соціальна апатія, зростають утриманство і ескалація вимог до держави, яке не встигає і об’єктивно не може задовольнити заявлені потреби. У результаті прогресує взаємна недовіра, відчуження влади й особи. У такій ситуації будь-які права сприймаються як дар і турбота держави про своїх громадян, як добра воля влади, а не підтвердження невід’ємних якостей і здібностей самої людини.

Етатизму властива позитивістська інтерпретація прав людини, для нього характерно перебільшення нормотворчих можливостей держави, визнання цінності лише державного закону і вираженої в ньому державної волі, заперечення всього того, що до нього не включено.

Позитивістське трактування прав людини стверджує, що:

1) джерелом і гарантом прав громадянина (але не людини як такої) є держава;

2) держава октроює (дарує) права, визначає і змінює їхній зміст, обсяг

залежно від державної доцільності та загальних інтересів, що розуміються з позицій влади;

3) права виражаються в законах, випливають з них, тому права людини – це тільки суб'єктивні (юридичні) права;

4) як такі права людини є звичайна юридична конструкція, що підкоряється вимогам правової системи, тобто юридично оформленої волі держави; вони не мають будь-якого верховенства над державними законами, так як не існує ніяких дозаконотворчих або надзаконних імперативів для держави;

5) держава існує і діє не для забезпечення індивідуальних інтересів, а для захисту спільних інтересів проти інтервенції приватних домагань [23, с. 252].

Таким чином, етатистська концепція прав людини гіпертрофує роль держави в житті людини і суспільства та виражається мовою категорій поліцейської, патерналістської та позитивістської держави.

Етатиським варіантом прав людини є радянська соціалістична концепція, яка свого часу широкими прерогативами також наділяла державу, а не індивіда, надавала чільну роль політиці, а не праву, проявляла схильність до силових методів встановлення відносин між владою і людиною.

Радянська концепція прав громадянина стверджувала, що права індивіда класово зумовлені, вони не є універсальним надбанням всіх людей, обсяг і зміст прав залежать головним чином від економічного ладу. У соціалістичному суспільстві – це права трудящого, кровно зацікавленого в розвитку суспільства. Права створюються державою, їх реальне життя починається лише після закріплення в законодавстві, а забезпечення прав і свобод є суто внутрішньою справою суверенної держави. Дотримуючись державно-центристського підходу, ця концепція проголошувала, що політичними правами повинен володіти згуртований і єдиний народ, а не автономне громадянське суспільство з його плюралізмом. Колективні економічні та соціальні права є пріоритетними по відношенню до приватних економічних і політичних прав громадянина. Відносини громадян з державою повинні будуватися на принципах турботи з боку держави і обов’язків з боку громадян, індивід має служити суспільству і державі, тому обов’язки є більш

пріоритетними, ніж права.

Варто визнати, що радянський етатизм, незважаючи на деякі одіозні моменти, зміг висунути ряд принципово важливих вимог, що збагатили в цілому загальне вчення про права людини. Це перш за все акцент на соціально-економічні права, необхідність створення соціальних програм, що гарантують реалізацію всіх прав, утвердження взаємозв'язку прав з обов'язками, виокремлення колективних прав, за допомогою яких можуть бути більш ефективно забезпечені й індивідуальні права.

У *ліберальній теорії* принципово важливо підкреслити самоцінність саме індивіда, лише потім нації, народу, соціальних класів. Тому, коли йдеться про повновладдя народу, про народ як джерело влади, виникає цілком резонне питання про місце і роль окремої особи. Це питання не стільки теоретичне, скільки методологічне. Від його вирішення залежить вихідне позиціонування взаємодії людини і держави, або людини, включеної і в цьому сенсі узагальненої і вираженої як представника народу, як його частини (тут можна говорити про погляди Г. Гроція, Б. Спінози,Ж.-Ж. Руссо, Ш.-Л. Монтеск'є, Б. Констана та ін.).

П.Б. Струве писав, що лібералізм в його чистій формі і є «визнання невід'ємних прав особи» [214, с. 30]. Ліберальна ідеологія порушила проблему прав людини і розробляла її під кутом зору свободи і «непідопічності» особи, її пріоритету перед державою, договірного походження останньої.

Лібералізм проводить лінію критичного ставлення до державної влади, обстоює принципи високої політичної відповідальності громадян, плюралізму і конституціоналізму. Він сповідує індивідуалістичну систему, що надає людській особі та її правам перевагу над усім іншим, вважає основою громадського порядку особисту ініціативу і підприємницький дух окремої людини. Тому він зводить до мінімуму будь-яке регламентування, котре гальмує енергію особи, і навпаки, вимагає розвитку всіх видів підприємств, якщо в них проявляється і збагачується особистість, розвиваються її сили і здібності.

Окрема особа, стверджує ліберальна думка, не є засобом для держави або придатком держави, – індивід утворює основу будь-якої державності. Там же, де

особа використовується як інструмент і спосіб для державних цілей, держава перетворюється на деспота, а її влада набуває характеру чистого свавілля. Вільна особистість і її права – першоджерело і кордон будь-якої влади в суспільстві. У такому вигляді лібералізм відповідає на питання про межі і міру допустимості державного втручання в приватне життя, поєднання свободи і влади.

Ліберальне бачення пов'язує устрій державних інституцій із тим, щоб громадяни як автономні суб'єкти могли самостійно вирішувати власні проблеми, і приходити до них на допомогу лише тоді, коли виникають конфлікти і потрібен захист невід'ємних прав особи. Держава покликана виконувати в суспільстві обмежені функції – забезпечувати безпеку і свободу громадян, підтримувати громадський порядок. Таким чином, ліберальна держава – це «мінімальна держава», «нічний сторож» або «пасивний поліцейський».

Ліберальне вимога пріоритету інтересів і прав особистості над державою є результатом практичної історії, оскільки людству поки що відомі приклади придушення індивіда державою, а не навпаки. У зв'язку з цим проблема прав людини розроблялася лібералізмом, з одного боку, в формі відшукання способів захисту індивідуальних свобод від яких би то не було посягань влади, а з іншого – обґрунтування і розвитку принципу laisser faire для діяльності держави.

Ліберальна концепція прав людини тому представляється як гарантія різних аспектів свободи. Вважається, що права мають позадержавне походження, держава не створює і не надає права людини, оскільки не можна дарувати те, що вже належить кожному від народження. Держава може визнати і гарантувати права або обмежувати і пригнічувати їх, але вона не в змозі їх відібрати або ліквідувати взагалі. Правами є можливості індивіда, що здійснюються завдяки його власним зусиллям, а держава зобов'язана підключатися до їх захисту лише в разі зазіхань на них. Права людини виступають критерієм оцінки правового типу організації та діяльності всіх гілок державної влади. Права виникають у громадянському суспільстві і породжують ліберальну державу, що дотримується цих прав. На такій основі формується й ідея правової держави, тобто держави, підлеглої праву, ядром якої стають основні права і свободи особи.

Таким чином, характеристика класичним лібералізмом прав людини має на увазі під ними практично лише громадянські (особисті) та політичні права, що утворюють, за сформованою термінологією, права першого покоління.

Лібералізм в Україні заявляє про необхідність суттєвої підтримки державою соціально-економічної сфери життєдіяльності, посилення соціальних функцій правової держави. Він містить соціалістичні вимоги на право всіх членів суспільства на гідне людське існування. Права людини в українському лібералізмі відрізняються високим рівнем демократичності, затвердженням рівності та захисту прав не тільки індивідів, але і окремих груп населення та меншин, запереченням класовості при підходах до прав. Ліберальні ідеї намагаються поєднати свободу особи з національними політико-правовими традиціями і соціокультурною специфікою країни. Ці риси прав людини, посилені сучасними тенденціями постмодернізму, частково запозичені іншою політичною концепцією прав людини – консенсуальною, що ґрунтується на принципах співпраці і гармонії людини і держави.

На жаль, «у плоть і кров» первинного лібералізму та низки інших ідеологічних установок: анархістських, деяких ліберальних і навіть соціалістичних (у т. ч. марксистсько-ленінської) увійшло негативне сприйняття держави. Як зауважує Б.Я. Бляхман, «у них держава фігурує переважно не в якості політично цілісної колективності, а у вигляді апарату, комплексу органів публічної влади, що ніби знаходиться на певній дистанції від цієї колективності (стоїть над нею)» [11, с. 10].

Враження деяких ранніх лібералів, анархістів, соціалістів щодо цінності держави об’єднує її оцінка як фактора, що перешкоджає самоствердженню особистості, що експлуатує людей і сковує їхню свободу. Згадані ідеологи особливо підкреслюють те, що держава – чужа і ворожа індивідам організація (інституція) – несумісна з їхніми правами і свободами, зі свободою суспільства в цілому. Ліберали, анархісти, соціалісти немов не беруть до поля зору, здавалося б, цілком очевидну річ: права і свободи індивідів виникають, народжуються, так чи інакше здійснюються і гарантуються виключно всередині (і за допомогою)

державно-організованого суспільства. Поза і крім цього співтовариства вони – порожній звук, їх просто немає.

Слід зауважити, що на відміну від західного лібералізму українська ліберальна правосвідомість істотно відрізнялася і відрізняється в інтерпретації прав людини. Це пов'язано з тим, що вітчизняний лібералізм несе на собі відбиток консерватизму, етатизму, демократизму, соціалізму і націоналізму. Тому в рамках ліберальних закликів права людини в нашій країні найчастіше звучать в моральних формулюваннях, з використанням православної догматики, обґрунтовуються метафізично і морально-духовно.

Концепція співпраці склалася в результаті практичного апробування етатистських і ліберальних засобів у врегулюванні відносин індивіда і колективного громадянина (держави), який проявив себе як з позитивного, так і з негативної сторін. Модернізація, що прискорила темпи життя, встановила різноманіття стилів, підсилила залежність людини від технічного середовища, порушила духовну і соціоприродну рівновагу, поставила нові проблеми, вирішення яких виявилося не під силу особистому почину, на який робив ставку лібералізм. Прийшло розуміння того, що якщо держава сильна, вона пригнічує нас, якщо ж слабка – ми гинемо (Поль Валері).

Розпочалася чергова зміна поглядів на державу, міцніла впевненість у необхідності об'єднання і солідарності, зростала довіра до користі державного втручання в економічну та соціальну сферу, культуру і екологію. Суспільство вимагало, щоб держава взяла на себе значну частину функцій з надання послуг своїм громадянам. І результат показав, що чим більше держава «працює» на індивіда, тим більше зростає ступінь державного втручання і, отже, зростає залежність громадян від нього, відповідно частіше відбуваються їх зіткнення з представниками державної адміністрації. І перехід значної частини буття суспільства у кіберпростір призвів до перенесення значної кількості проблем у взаємовідносинах людини і держави в інформаційно-правову сферу. З іншого боку, інформаційне суспільство зумовлює появу дедалі нових аспектів взаємодії, а відтак і проблем, і в реальному світі. Усе це по-новому поставило питання про засади

відносин людини і держави.

Держава тут обмежена обов'язками, а людина має права щодо обмеження держави (зокрема, щодо контролю за своєю діяльністю). Права і обов'язки, свобода і відповідальність є взаємновизначальними, а право виконує роль контролюючо-організаційного начала. «Право організує, спрямовує державну владу, яка формує закон. У ньому опредмечується реальне (природне) право. За допомогою права і закону влада легалізується, самоствердкується, стабілізується і функціонує, а за допомогою влади право і закон реалізуються, втілюються в життя. Взаємозв'язок, єдність та цілісне функціонування права і влади утворюють правовий простір свободи, прояв активності осіб, соціальних спільнот, всіх суб'єктів суспільних відносин» [16, с. 18]. Взаємодія людини і держави, влади формується історично, виходить з основних домагань людини, її здатності впливати на формування владних відносин з урахуванням конкретно-історичних умов розвитку суспільства, на основі наявних соціально-економічних і технологічних можливостей.

Практично всі впливові ідеології (неолібералізм, демократичний етатизм, неоконсерватизм, соціал-демократія, феміністи, «зелені» та ін.) переосмислили свої позиції з даного питання і при цьому виявилися єдиними в головному: незважаючи на безліч нюансів і деталей, вони вважають, що відносини між індивідом, який в постіндустріальному, а тим більш інформаційному суспільстві має бути соціально відповідальним, і державою, яка зацікавлена в політичній і економічній стабільності країни, можуть будуватися лише на ґрунті прав людини.

Так, неолібералізм (соціальний лібералізм) виступив за консенсус керуючих і керованих, за державне втручання в природне саморегулювання громадянського суспільства, за перерозподіл національного доходу на користь соціально слабких. Демократичний етатизм визнав плюралізм інтересів і плюралістичні форми здійснення державної влади. Соціал-демократична ідеологія пов'язала ідеальний суспільний устрій із принципами свободи й солідарності, соціального партнерства держави й особи. Неоконсерватизм основну відповідальність за підтримання стабільності в суспільстві поклав на самого індивіда, котрий повинен розраховувати в першу чергу на власні сили і локальну солідарність співгромадян.

Таким чином, відносини між індивідом і державою були доповнені крім принципів свободи (ліберального), рівності (соціалістичного) і державності (етатистського) новими орієнтирами – державного сприяння, співробітництва і гармонії. У підсумку почало формуватися (і нормативно фіксуватися як на національному, так і на глобальному рівні) загальне, синтетичне бачення прав людини – концепція співпраці, стрижнем якої стали ідеї зближення держави й особи, пов'язання індивідуальних прав з правами колективів, держави і суспільства, – і через нього – екстраполюватися бачення світовою спільнотою шляхів спільного вирішення глобальних проблем сучасності.

Концепцією співпраці передбачається, що індивід має бути розумно огороджений від державного втручання в приватне життя, але при цьому не повинні страждати моральні й інші підвалини суспільства. Держава зобов'язана створювати економічні, суспільні та правові передумови для самореалізації індивіда, але, що стосується самореалізації останнього в якості людини, то це предмет його власної турботи і його особистих зусиль. Обмеження влади держави правами людини не повинно призводити до граничного применшення її ролі. У правах людини має бути встановлений той баланс, який, з одного боку, відкриває особі можливості безперешкодно розвивати свій творчий хист і проявляти творчий потенціал, а з іншого – визнаватися й поважатися загальнодержавні цілі, те, що об'єднує всіх, оскільки особа і держава – «супідрядні самоцілі».

У зв'язку з цим Л.С. Мамут пише: «Історична практика, особливо досвід XX століття, показує ... що соціально-політичний розвиток суспільств і держав, яких по мінімуму супроводжують кризи, конфлікти, потрясіння, має місце як раз тоді, коли досягається паритет прав, свобод і обов'язків окремого громадянина з правами, свободами і обов'язками «колективного громадянина» [105, с. 38-39].

Конкретні механізми втілення концепції співпраці в життя були знайдені в парадигмі правової, демократичної, соціальної та екогуманістичної держави. І як засвідчує світова практика, ця парадигма цілком узгоджується з інформаційним суспільством і навіть більше того – може отримати в ньому потужне підґрунтя для динамічного розвитку за всіма її складовими.

Правова держава, вважає В.А. Четвернін, є «найбільш розвинена з сьогоднішньої точки зору, з позиції сьогоднішнього знання, інституційна форма свободи» [173, с. 539]. Верховенство і пріоритет прав людини – головна характеристика і мета правової держави. У такій ролі права людини перетворюють право на мораль держави. Для встановлення порядку, який є правовим, потрібно обмеження влади саме держави, а не його органу або посадових осіб. Ці обмеження створюються реально існуючими відносинами державної влади і громадян, тобто недоторканним характером прав і свобод останніх, закріплених у законах.

У правовій державі закони проголошують і захищають права індивідів і їх об'єднань (правові закони). У такій державі закони є загальнообов'язковими і пов'язують всіх суб'єктів правового спілкування вимогами поваги і дотримання прав людини. Єдина правозаконність стосується діяльності не тільки інституцій та агентів влади, а й усіх учасників громадянського суспільства. Взаємна відповідальність держави й особи виявляється в законодавчому обмеженні повноважень державних структур, прийнятті державою на себе зобов'язань щодо забезпечення прав, встановленні заходів юридичної відповідальності для представників держави та держави в цілому за невиконання або неналежне виконання своїх обов'язків, що заподіяли шкоду правам людини. Підтримка правопорядку ґрунтується на функціонуванні правила «свобода одного закінчується там, де починається свобода іншого», але в поєднанні з колективістськими міркуваннями – притягнення до відповідальності кожного, хто порушує права інших людей. В умовах інформаційного суспільства правова держава перетворюється на інформаційно-правову державу, яскравими проявами якої є діджиталізація державних послуг (у т.ч. «держава в смартфоні»), розширення спектру інформаційних прав людини тощо.

У свою чергу, інформаційно-правова держава по-новому розкриває можливості демократії, створюючи політико-юридичний простір, необхідний для здійснення політичних прав і свобод громадян, розширення форм і засобів демократії участі та відкритого врядування. Демократії належить важлива роль у підвищенні авторитету влади і тим самим у розширенні її можливостей, у т.ч. й у

поширенні цієї влади на кіберпростір. З іншого боку, демократична держава активно шукає найбільш ефективні шляхи підтримки прав людини, постійно коригуючи для цього свої режими («керована демократія» «патронована демократія», «поліархія», тощо). Інформаційно-комунікаційні технології стають звичними формами демократичного врядування, забезпечення прав людини, дотримання постійного й оперативного діалогу між населенням і владними інституціями.

Право на демократію поступово стає універсальним правом. Воно означає, що по відношенню до держави індивід має право на участь у формуванні та здійсненні влади, у використанні активного і пасивного виборчого права для заснування (утворення) органів держави і постів вищих посадових осіб. З іншого боку, громадянин теоретично може зайняти будь-яку державну посаду (за наявності передбачених законодавством умов і об'єктивних характеристик), але може бути ефективним на цій посаді тільки за умови належного володіння інформаційно-комунікаційними технологіями. У демократичній інформаційно-правовій державі громадяни здатні впливати на прийняття державних рішень з питань внутрішньої і зовнішньої політики шляхом участі в референдумах, через засоби масової інформації, обговорення і консультації, шляхом направлення індивідуальних і колективних звернень до органів державної влади та їх посадових осіб, проведення масових акцій і т.д. При цьому всі перелічені форми політичної активності передбачають поряд зі звичними й електронні форми здійснення (навіть збори і мітинги у перспективі можуть проводитися онлайн).

Партії, профспілки, лобі, інші громадські групи мають можливість тиску на владу при переслідуванні своїх інтересів, а новітні інформаційні технології та різного роду гаджети тільки спрощують та інтенсифікують такий вплив. Свобода слова і висловлення власної думки в легальний спосіб, у т.ч. онлайн – теж необхідний атрибут сучасного демократичного правління. У демократичній інформаційно-правовій державі можливий і здійснюється контроль за діяльністю владних структур засобами громадянського суспільства: оскарження дій і рішень державних службовців до суду, до вищестоящих органів управління, їх критика за

допомогою засобів масової інформації та громадських акцій. При цьому інформаційно-комунікаційні технології дозволяють зробити такий контроль всезагальним і всеохоплюючим, істотно не відволікаючи громадян від їхніх повсякденних справ. Лояльно сприймається діяльність неурядових правозахисних організацій, інформаційне супроводження якої надає цим організаціям додаткового резонансу і посилює їх суспільний авторитет. Демократична держава не виключає право на громадянську непокору, якщо уряд стає на шлях порушення прав людини, а широке використання соціальних мереж та електронних ЗМІ суттєво розширює соціальну базу для відповідних протестних акцій.

Демократична інформаційно-правова держава тісно співпрацює з громадянським суспільством, яке на сучасному етапі хоча й набуло деяких негативних рис (стало більш безособовим, масовидним, формалізованим тощо), але не перестало бути сферою соціальної та політичної самодіяльності індивідів і їхніх груп, з атрибутами плюралізму, консенсусу базових цінностей, механізмів мирного вирішення конфліктів, партнерства з владою і т.п. Інформаційно-комунікаційні технології дозволяють досягти ефекту присутності інституцій громадянського суспільства в діяльності будь-яких органів державної влади, незрівнянно розширюють можливості мережевого врядування як важливого елемента «європейського врядування», навіть в умовах пандемії (докл. див.: [356]).

Не у всіх політичних організаціях однозначно виражається сукупність домагань індивіда і вплив влади на процеси становлення і розвитку особи, її самоцінність, захищеність правом, наділення обов’язками. Однак сучасне поняття демократії без неї неможливе. Не випадково Ж. Маритен зазначив, що справжня демократія передбачає певну угоду між свідомістю і волею різних людей на основі їхнього спільного життя: «Демократія усвідомлює саму себе і свої принципи, і вона повинна бути здатна захищати і підтримувати своє уявлення про суспільне і політичне життя, вона повинна нести в собі загальну людську віру, віру в свободу» [106, с. 104].

Інформаційне суспільство приводить до оновлення соціальної державності. Як відомо, соціальна держава пов’язана з підтримкою і розвитком прав другого

покоління, передусім економічних, соціальних і культурних. Перед нею, передусім, стоїть завдання створити умови або забезпечити гідний рівень життя людини. По-друге, відгукуючись на потреби соціалізованого і колективізованого суспільства, воно приймає індивідуальні права в їх поєднанні з громадськими інтересами і колективними правами різних груп людей. По-третє, соціальна держава захищає права людини за допомогою поєднання державного регулювання із саморегулюванням громадянського суспільства.

Соціальна держава самозобов'язується допомагати тим, хто не здатний до праці, а також тим, хто в силу різних обставин не в змозі забезпечити себе прожитковим мінімумом (задовільним, гідним). Діяльність соціальної держави пов'язана з перерозподілом наявних у суспільстві благ відповідно до принципів соціальної справедливості. Для цього держава спрямованою політикою стимулює підприємництво та економічне зростання, фінансує програми освіти, охорони здоров'я, підтримки науки і культури, створює сприятливі умови для розвитку творчих здібностей людини, займається соціальна виплата безробітних, інвалідів, людей похилого віку, жінок-матерів, неповнолітніх, біженців та ін. Вихід на перший план інформаційних потреб людини змушує переглянути усталені уявлення про соціальну державу, закономірно покладаючи на неї додаткові зобов'язання, зокрема щодо забезпечення права на доступ до мережі Інтернет, на освіту та доступ до культурних цінностей (зокрема, відвідування музеїв і виставок) в дистанційній (онлайновій) формі. Вже сучасний рівень розвитку інформаційного суспільства дозволяє стверджувати, що без гарантування соціальною державою інформаційних прав і свобод особи неможливий розвиток людської особистості, неможлива справжня рівноправність.

Етап постіндустріального розвитку зажадав від соціальної держави деякого коригування своєї діяльності та доповнення принципу солідарності, пов'язаного із забезпеченням основних потреб людини, через організацію державно-громадських служб, принципом сприяння праці, тобто акцентом на власну турботу громадянина про себе і свою сім'ю. Утриманство, котре прищеплювалося «державою благоденства», стало небезпечним для подальшого прогресу. Тому більшу увагу

почала набувати інша модель соціальної держави – «держава, що сприяє праці» [246, с. 11]. Її завдання полягає в забезпеченні добробуту населення шляхом стимулювання соціальної активності самого індивіда.

Тривалий час у західній літературі ефективною державою вважалася держава благоденства або добробуту (Welfare State). Виділяють три різновиди такої держави: ліберальна, соціал-демократична та корпоративна. Натомість в останні роки стає панівною ідея Workfare State (це словосполучення є умовним, свого роду грою слів, що виникає в науковому дискурсі як протиставлення англійському терміну, що позначає державу благоденства). Це – трудова держава, що сприяє праці. Така держава, зазначає проф. В.Є. Чиркін, «зобов'язана забезпечувати тільки основні потреби людини (прожитковий мінімум, освіту, інфраструктуру, охорону здоров'я) в тих обсягах, які дозволяють реальні можливості суспільства. Понад це і в усьому іншому людина, будуючи свій добробут, повинна спиратися на власну працю, вкладаючи її в розвиток суспільства, і тоді вона зможе отримати необхідну частку «суспільного пирога» [246, с. 11].

На соціальну державу покладається підготовка громадян до ситуації, породженої глобальною конкуренцією, тобто створення нових робочих місць, організація професійної освіти і перепідготовки кадрів, гарантії безпеки та гігієни виробництва, страхування і т.д., що дозволяють якомога більшій кількості членів суспільства більш ефективно домагатися добробуту за рахунок самостійної підприємливості. Практика функціонування економіки переважної більшості держав світу в умовах пандемії COVID-19 з усією переконливістю довела, що інформаційно-комунікаційні технології надають величезні можливості для працевлаштування людей шляхом використання дистанційної праці, дозволяють інтенсивно розвивати нові галузі економіки, створюючи нові робочі місця та здійснюючи відповідні коригування на ринку праці.

Глобальні загрози людству, перехід до інформаційного суспільства орієнтують державну стратегію в сфері прав людини на рішення соціоприродних завдань – охорони і збереження природного середовища мешкання, забезпечення виживання населення на території своєї країни і в планетарному масштабі. З огляду

на це, як зазначає А.Д. Урсул, «роль держави в аспекті праволюдського захисту звучить багато масштабніше, і воно набуває вигляд «екогуманістичної держави, що відповідає епосі ноосфери» [229, с. 36-37].

Тому на перший план нині все більше висувається завдання тісного поєднання теоретичних уявлень про те, якою має бути конституційна, правова держава, з повсякденною конкретною практичною діяльністю державних і муніципальних органів, установ, громадських об'єднань, посадових осіб і громадян щодо її реального створення, втілення в життя її принципів.

Сучасне суспільство не відмовляється від конституційно-правових цінностей XVIII-XIX століть, але їм надається нове тлумачення, вони наповнюються новим змістом. На відміну від колишніх установок ліберального індивідуалізму в сучасних конституціях звучать інші ідеї. Замість положень про безумовний примат особи по відношенню до суспільства і держави, про священну й недоторканну приватну власність, невтручання держави («нічного сторожа») і т.д. йдеться про можливість державного регулювання (планування та ін.), про соціально орієнтовану економіку, соціальну державу, суспільні функції приватної власності, участь трудящих у суспільстві і т.д., здійснюється перехід від інституційних конституцій минулого (зміст яких зосереджений на владі та правах людини) до соціальних конституцій сьогодення.

Держава залишається одним із головних регуляторів безпроблемного, прогресивного переходу суспільства в інформаційну еру. У держави справді унікальне становище, щоб бути каталізатором змін. Для забезпечення гармонійного переходу до інформаційного суспільства держава покликана звернути особливу увагу на те, як і з якою метою використовуються інформаційні та телекомунікаційні технології як в його структурах, так і у взаєминах між людьми.

Міжнародний досвід переконливо демонструє, що високі технології, в т. ч. інформаційні та телекомунікаційні, вже стали локомотивом соціально-економічного, культурного, освітнього розвитку народів багатьох країн світу, а забезпечення гарантованого вільного доступу громадян до інформації – одним із найважливіших завдань держав. У зв'язку з цим серед головних цілей держави

з’являються такі, як інформаційне забезпечення діяльності органів держави; інформаційне забезпечення зовнішніх по відношенню до державних органів суб’єктів, у т. ч. фізичних осіб; збереження і структурування інформаційного простору. Як слушно зауважують В.М. Юрьєв і М.С. Чванова, нові ролі уряду з’являються з урахуванням наступних трьох факторів. Перший серед них – технологічний прогрес і інновації, адже нові мережі, потоки інформації, онлайнові послуги та багато іншого впливають на абсолютно всі аспекти нашого життя, і уряд відіграє в ньому важливу роль. Другий фактор стосується внутрішньої готовності уряду, міністерств і відомств до конструктивного сприйняття та реалізації їхніх вказівок державними службами та їх роботи з громадянами. Третій фактор: поєднання того, що відбувається поза урядом і всередині нього. Це передбачає, на основі розумного поєднання кордонів прозорості та відкритості, надання публіці більш широкого доступу до урядової інформації: фінансової, географічної, транспортної, що стосується кримінальної обстановки і т.д. [258, с. 15].

Як уже зазначалося, сучасні інформаційні та комунікаційні технології, генна інженерія та біотехнології у глобальному масштабі відкривають принципово нові можливості входження людини в інформаційне суспільство й одночасно ставлять особливі вимоги до її життєдіяльності і поведінки.

У сучасному світі засоби масової комунікації володіють значною символічною владою, адже вони репрезентують циркулюючі в соціумі знання, норми, ідеали, символи, образи, ціннісні ієрархії, які незалежно від того, чи адекватно вони відображають реальність або нееквівалентні їй, завжди відтворюють домінанти та атрибути суспільного устрою, соціального порядку та культури, надаючи легітимності ціннісним категоріям колективної та індивідуальної свідомості (див.: [89, с. 621]). Постійно трансформуючись, засоби масової комунікації під впливом загальнокультурних змін принципів та критеріїв масового спілкування, виробництва нових стилів інформаційної взаємодії локалізують чи збільшують свої соціальні і просторові параметри та конструюють інформаційний простір соціуму. Вплив інформаційної компоненти на соціум різко посилився з появою інтерактивних медійних технологій, а особливо Інтернету,

який дає змогу не тільки споживати інформацію, а й брати активну участь у процесах вироблення та циркуляції інформаційних потоків. Як наслідок, інформація набуває цінності завдяки не тільки загальнодоступності, пізнавальності, економічному або політичному потенціалу, а й тому, що відкриває нові можливості для персоналізації та самоідентифікації особистості. Отже, новий інформаційний простір, генерований інтернет-технологіями, виступає одночасно і засобом, і середовищем соціального розвитку та становлення особистості.

Суспільство, безперервно розвиваючись, установлює свої закони, норми, цінності, правила поведінки. Як слушно зазначає Л. Анцілогова, в умовах стрімкого вдосконалення інформаційних технологій і безмежного розвитку можливостей, що надаються ними, питання про ціннісні настанови конкретної особистості стає одним з найактуальніших [5].

Формування нової людини – «людини інформаційної» – одна з базисних характеристик інформаційного суспільства. У цій характеристиці важливо те, якою має бути особистість в умовах інформатизації. В умовах розгортання інформатизації кожне з діалектично взаємозв’язаних начал людини: фізичне, психічне та соціальне вимагає спеціального врахування, оскільки тільки в цьому разі нові можливості інформаційного суспільства можуть бути повного мірою використані для розвитку людини. Без урахування цього інформатизація здатна викликати негативні суспільні наслідки.

Кожна людина, вступаючи у суспільні відносини, одержуючи і передаючи певну інформацію, вливається в дане суспільство шляхом засвоєння і дотримання тих норм і правил, які історично в ньому склалися. І природно, що питання про роль суспільства в житті людини, так само як і питання про роль людини в житті суспільства, займає розум не одного покоління дослідників.

Багато проблем сучасної діяльності людини пов’язані з розумінням соціальних і комунікаційних процесів, які проходять етап деформації, обумовлений виходом людської цивілізації на новий етап соціально-економічного розвитку. Основними соціальними проблемами, пов’язаними з особистістю, в умовах становлення інформаційного суспільства є проблема мовної комунікації, що

становить ядро інформатизації, та проблема інформаційної безпеки особистості, під якою розуміється стан захищеності інформаційного середовища суспільства, що забезпечує її формування і розвиток на користь громадян, організацій та держави. Остання проблема означає її право на об'єктивну інформацію і передбачає, що одержана людиною з різних джерел інформація не перешкоджає її вільному розвитку.

Інформаційне суспільство як суспільство нового типу має низку особливостей порівняно з попередніми типами суспільств. Різко збільшується кількість інформаційних потоків і технічних засобів, що забезпечує не тільки циркуляцію інформації в суспільстві, а й життєздатність інформаційного суспільства, виявляє нові проблеми і труднощі у взаємодії різних соціальних груп. Соціальні комунікації і соціальна взаємодія в цілому відбуваються тепер по-іншому, аніж двадцять або тридцять років тому. У різних сферах людської діяльності спостерігаються процеси інтеграції, що спричиняють процес глобалізації. З'являється єдина глобальна комунікаційна система, що забезпечує людство великими обсягами досяжної інформації. Зміни у сфері виробництва, культурному і мовному середовищі спричиняють зміну в моделях поведінки людини. І ці моделі повинні бути осмислені і прийняті нею.

Соціум сьогодні – це комунікаційна система, де постійно здійснюється обмін інформацією та думками і де кожен член суспільства має право на доступ до інформації, відстоювання власної позиції. Як зазначає С. Куцепал, комунікація пронизує всі соціальні процеси, проте має не лише позитивні, а й тривожні наслідки, оскільки призводить до віртуалізації (дереалізації) реальності, уможливлює маніпуляцію свідомістю, перетворює людину на «розірваного» «часткового» суб'єкта, який стає «ретранслятором» повідомлень, наслідком чого стає втрата власного «Я», втрата особистості [95, с. 531].

Віртуальність і дистанційний характер взаємодії дають підстави для подальшого розвитку теорії інформаційного суспільства і теорії соціальної взаємодії. Відповідно стає необхідним новий погляд на соціалізацію й успішне функціонування особистості у новій структурі соціальної системи, де безліч форм

взаємодії винесено у сферу віртуальної реальності.

Функцією віртуалізації є симуляція, тоді як її агентами виступають симулякри (від лат. *simulacrum* – подоба, копія – термін постмодерністської філософії, який означає зображення, копію того, що насправді не існує). Процеси віртуалізації є соціальним феноменом і мають тенденцію проникати в усі сфери соціуму та «життєвого світу» індивіда. Можна спостерігати тотальне взаємопроникнення та взаємодію повсякденної соціальної реальності і реальності віртуальної та стверджувати, що відбувається віртуалізація повсякденного життя, оскільки сам стан віртуалізації став або стає повсякденністю [233, с. 11].

Однією з ланок, що об'єднує всю суспільну систему, є людина, котра водночас виступає як суб'єктом, так і об'єктом соціальних інтересів, потреб та духовно-моральних цінностей, ідеалів, переконань і прагнень. Безпосередньо пов'язані з інформаційною сферою моральні цінності істотно впливають на поведінку і діяльність людини, формують всю систему її індивідуально-суспільних відносин. Саме людина як найвища соціальна цінність акумулює в основних формах своєї життєдіяльності й інформаційно фіксує взаємозв'язок матеріального і духовного, відображаючи в цілісному вигляді життя як об'єктивну реальність, де виявляються внутрішньо взаємопов'язані її інтереси, моральні цінності, ідеали, її культура, релігійні вподобання та суб'єктивне розуміння сенсу життя. Суспільство стає тією універсальною матеріально-духовною сферою, в якій особистість реалізує себе цілісно. З іншого боку, разом із соціально-економічними та політичними трансформаціями інформаційного суспільства відбувається процес переоцінки духовних цінностей, формування принципово нових засад моралі. Усе це ускладнює процес формування особистості в нинішніх інформаційних умовах.

Реальність інформаційно-комп'ютерних технологій поставила перед людиною низку серйозних проблем, які змушують шукати шляхи подальшої продуктивної життєдіяльності. Як зазначає О. Панфілов, вплив глобалізаційних процесів на наше життя став настільки великим, що змушує підлаштовувати під ці процеси фактично всю соціальну систему. Щодо конкретної людини йдеться про виникнення, власне, нового типу мислення, адже сьогодні завдяки глобальним

інформаційно-комунікаційним системам змінюється увесь духовно-культурний простір. Комп'ютер, який увібрав у себе всю систему новітніх ІКТ, уже став «не просто технічним засобом, а своєрідним продовженням людини, доповнюючи її можливості і допомагаючи їй реалізовувати різні завдання, – від суто побутових до високотворчих у сфері науки, мистецтва, освіти, техніки, політики тощо» [120, с. 152].

Перенесення соціальних практик з «фізичного» світу у світ віртуального вказує на загальносвітову тенденцію у сферах виробництва, споживання, освіти та ін. Інтенсивне застосування наукових знань більше, ніж коли-небудь, починає впливати на становище самої людини у світі, формування її як особистості, змінює сам характер людської діяльності. Людина повинна відповідати всім суворим запитам сучасного суспільства, перебувати в гармонії із сучасними технологіями та науковими відкриттями.

Відповідно буттєва вкоріненість сучасної людини в інформаційно- технічні детермінанти цивілізаційного розвитку, без сумніву, стає актуальною проблемою. Соціокультурні виміри інформаційного суспільства також зумовлені виникненням особливого типу автономії особистості: людина може змінювати свої корпоративні зв'язки, не будучи до них жорстко прив'язаною; вона є здатною гнучко будувати відносини з іншими людьми, долучатися до різних соціальних спільнот і різних культурних традицій. Світ, який постійно змінюється, обриває численні коріння минулого, змушуючи людину одночасно жити у різних традиціях, культурах, пристосовуватися до перманентно змінних соціокультурних та технічно зумовлених обставин.

Перехід від індустріального до постіндустріального, а далі – до інформаційного суспільства (про що йшлося у підрозділі 1.2) вимагає якісного переосмислення тих життєвих реалій, які були визначальними для людини в масовому суспільстві. Новий тип суспільства - це своєрідний поворот від усіх звичок, початкових посилок. Сучасна людина спрямована до активності, а розвиток інформаційних технологій веде до створення відкритого суспільства. Комунікативні процеси обумовлюють прояв нових якостей людської особистості,

що розвиваються в епоху третьої «хвилі»: ініціативності, комунікабельності, різнобічного розвитку.

Ф. Фукуяма, констатуючи радикальну зміну світогляду людини, припускає, що людство йде до кінця історії та вершини прогресу. Для нас цей погляд є цікавим через сцієнтистське тлумачення Ф. Фукуямою сенсу історії і вписується у планетарно-ноосферне бачення світу, що допомагає розв'язувати проблеми взаємодії людини і природи. Як зазначав ще понад 20 років тому А. Назаретян, «події складаються таким чином, що для забезпечення подальшої життєздатності розумний суб'єкт буде вимушений штучно трансформувати свою матеріальну основу, послідовно звільняючись від таких, що сковують і прирікають його на звироднілість, біологічних залежностей» [113, с. 179].

У ході розвитку нових інформаційних технологій стрімко формується нова біоприрода, пов'язана із задоволенням потреб сучасного суспільства і людини. «У XX ст., – відзначає В. Кутирєв, – на Землі утворилися дві реальності, «два світи» – світ природного і світ штучного. З одного боку, зберігається те, що може існувати без людини, з другого – набуло небаченої значущості і власних законів розвитку те, що нею створено... Якщо це відношення загостриться до несумісності, до того, що один зі світів буде пригнічений або поглинений іншим, людина як така приречена на зникнення. Або безпосередньо, в результаті біологічної деградації, або в результаті переродження в інший стан» [94, с. 3]. Така взаємодія біологічного і технологічного в людині призводить до екотехнологічної трансформації, яка, за словами С. Чувіна, є «корінною зміною біосоціальної природи людини та її інтеграцією з технікою і техносферою в цілому під впливом багатьох чинників, і, в першу чергу, – наукотехніки» [247, с. 150-151]. Дослідник у зв'язку з цим відзначає три основних напрями трансформації людини: біологічний, етично-психологічний й соціокультурний.

Багато філософів ведуть мову про антропологічну катастрофу, яка безпосередньо пов'язана з руйнуванням і розпадом достовірно людського в людині, негативними змінами в її природі і духовному світі, глибокою і тотальною кризою людини. Ця криза, яка багато в чому стала наслідком віртуалізації людського

життя, веде до втрати людиною підстав свого існування - природних, соціальних, культурних та ін., Зникнення самої перспективи до існування.

Чому виникла проблема пошуку нових вимірів людини? Видається, перш за все тому, що в традиційних вимірах (біологічному, соціальному, психологічному, синергетичному) не вдається створити про неї адекватного уявлення, яке дозволило б ефективно вирішувати життєво важливі для соціуму проблеми й забезпечити нормальний гармонійний розвиток суспільства в нових інформаційних умовах. Б. Юдін упевнений, що «безпосередня причина сьогоднішнього звернення до питання про природу людини – це перспективи, деколи зовсім близькі, але частіше віддаленіші від таких впливів на людину, Які здатні викликати в ній глибокі і радикальні зміни» [257, с. 113].

У численних наукових працях, присвячених інформаційній ері, здебільшого підкреслюється, що змінюються не тільки технологічна база й інформаційно-технологічні можливості людини, а й сама Людина, її самосвідомість. Сучасна людина стає немислимою без інформаційних технологій, які справляють величезний вплив на все її існування – як біологічне, так і соціальне. Предметом дискусій стає лише те, що несуть ці зміни, і при всій суперечливості точок зору практично всі вчені погоджуються в одному: особливу роль у сучасному світі і становленні нової людини відіграє інформація.

Відомий теоретик інформаційного суспільства Е. Тоффлер у бестселері «Третя хвиля» розглядав «особистість майбутнього», яка глибоко вкорінена в динаміку соціокультурних перетворень. Він зазначав, що третя «хвиля» є продуктом драматичних змін рис, нав’язаних суспільством, — не нова людина, а новий соціальний характер [225]. А це означає, що відповідно до різноманітності, поліваріативності, багатоцентровості інформаційної соціальної системи особистість теж являтиме собою розмаїтість рольових моделей і життєвих стилів. Зрештою, поява «конфігуративного» чи «модулятивного Я» – необхідність в умовах інформаційного суспільства. «Модульна людина» - це людина, яка здатна змінювати типи діяльності, може потенційно вписуватись у будь-які сфери соціальної системи: організації, угруповання, співтовариства, а також легко їх

полишати, змінювати власні переконання. «Третя хвиля змінює природу ідентичності... Перехід до гетерогеннішого, диференційованішого суспільства передбачає те, що індивід все менше зв'язаний контекстом свого народження і володіє великим вибором у самовизначенні. Прихід Третьої хвилі пов'язаний також із помітним прискоренням темпів соціальних та культурних змін, так що ідентифікації, які обираються, стають короткочаснішими, а люди приймають чи відмовляються від якихось компонентів своїх ідентичностей швидше, аніж будь-коли» [223, с. 281-282]. Тому «Третя хвиля найбільше винагороджує за пізнавальні здібності та освіту, а також людей, які здатні до швидкого пристосування, до змін... Вона винагороджуватиме людей допитливих, цікавих, які прагнуть з'ясувати, що відбувається, і впливати на те, що відбувається, людей, які здатні володіти собою в умовах хаосу та незрозумілості. їй знадобляться люди, які... можуть не мати навиків у якійсь одній спеціальності, але володіють досвідом у деяких різних сферах і здатністю екстраполювати ідеї з однієї сфери в іншу. Вона буде винагороджувати індивідуальність та підприємливість» [223, с. 287].

Саме тому необхідно зосередитися на різних інтерпретаціях інформаційних технологій під таким кутом зору, який дозволить визначити моделі людини, розглянуті в різних концепціях, що є найбільш вагомими у розумінні її місця і ролі в сучасному інформаційному світі. Оскільки між інформацією, інформаційними технологіями та людиною існує глибинний змістовний зв'язок [31], то в цьому підрозділі основну увагу буде зосереджено передусім на концепціях М. Кастельса і Ф. Фукуями, де ця проблема розв'язується, на наш погляд, найбільш адекватно.

В інформаційному суспільстві, що формується, не тільки кількісно розширюється застосування інформаційних технологій, а й з'являються якісно нові форми комунікації. Інформація і знання, розміщені в мережі Інтернет, стають вирішальним ресурсом індивідуального розвитку особистості, що дозволяє їй одержувати результати в різних галузях знання.

Головним принципом соціального самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є гнучкість, еластичність ідентичності, яка позбавлена «внутрішньої» центрації, вільно впускає в себе зовнішнє і легко проникає в нього, граючи своїми

ролями та уявленнями. Є. Уханов слушно вважає, що умовою успішного самовизначення індивіда та його самоідентифікації в мережевих комунікаціях є «мережева» внутрішня структура індивіда - метастабільна, без центру, мозаїчна ідентичність [233, с. 11].

Однією з важливих рис самовизначення індивіда в мережевих комунікаціях є взаємопроникнення віртуалізованої соціальної реальності та внутрішнього світу індивіда. Суттєвою відмінністю від повсякденної, «реальної» реальності є те, що актуалізація індивідом віртуальної реальності робить його частиною віртуальної реальності також за умови «неперебування» безпосередньо індивіда в мережі.

Людина є не тільки суб'єктом інформаційних комунікацій, які вона створює і використовує. Не меншою мірою вона стає й об'єктом дії швидкісних інформаційних мереж, оскільки її життєдіяльність забезпечується ними. На думку Е. Фромма, «людина, застосовуючи своє розуміння фізичного світу до практичних цілей, підвищує свої внутрішні здібності, і їй необхідна комунікація, що відповідає її здатності мислити і творити» [237, с. 178]. Тому в наш час різко зростає значення комунікаційних мереж, що вкрай формалізують процес отримання інформації.

Виходячи з різкого зростання надшвидких і наддалеких форм комунікації, В. Сухіна ще на початку 90-х рр. XX ст. підкреслювала, що «розгляд різних видів комунікацій, їх особливостей дозволяє зробити висновок, що комунікація - це процес, тобто безперервна послідовність дій у часі. Користувач повинен бути не тільки активним учасником соціального інформаційного процесу, а й мати всі можливості для найбільш яскравого прояву своєї індивідуальності» [216, с. 53]. Тому важливо осмислювати комунікаційний процес як явище, що накладає свої функціональні особливості, свою структуру на людину інформаційного суспільства. Причому ці комунікаційні потоки не тільки не поглинаються як енергетичні ресурси, а й примножуються, змінюючи саму людину, її можливості й уявлення про себе та суспільство. На думку А. Наріньяні, «трансформація тільки розпочинається, вона торкається кожного різною мірою, але ми вже не ті Ното, якими були 20 років тому, хоча ще й не такі, якими станемо через 10-20 років» [114, с. 3]. Тим самим комунікації беруть безпосередню участь у формуванні і відіграють

вирішальну роль у створенні моделей нової, «комп'ютерної» людини. Модель людини можна визначити як «упаковане знання», що несе цілком певну антропологічну інформацію, закодовану в спеціальну форму. І ця модель містить не тільки ту антропологічну інформацію, яка послужила її джерелом, у даному випадку це – інформаційна революція. Вона може містити потенційне знання, яке людина, «досліджуючи модель, може отримати, зробити наочним і використовувати у своїх практичних життєвих погребах» [112, с. 178].

Моделі людини віддзеркалюються в концепції М. Кастельса, який при аналізі нових форм суспільства опирається на поняття «комунікаційна система» та «мережеве суспільство». Філософське дослідження комунікацій включає проблему відносин глобальних мереж та людини. Дослідження даної проблеми дозволяє виділити відносини між мережею та людиною, визначаючи тим самим спосіб розгляду концепції М. Кастельса. На його думку, нова людина формується в такому суспільстві, яке «вказує на атрибут специфічної форми соціальної організації, в якій завдяки новим технологічним умовам, що виникають у даний історичний період, генерування, обробка і передача інформації стали фундаментальними джерелами продуктивності і влади» [58, с. 42].

Основне положення концепції М. Кастельса полягає в тому, що інформаційна епоха позначає появу нової людини, яка виникає завдяки розгортанню мереж і пріоритетному значенню інформаційних потоків. Дослідник вважає, що «визначальні дії в усіх сферах людської практики роблять на основі інформаційних технологій, що такі дії організовані (у глобальному масштабі) в інформаційні мережі і зосереджені на обробці інформації (символів)». М. Кастельс уявляє державу інформаційної епохи як новий тип мережевої держави, заснованої на мережі національного, регіонального, місцевого та локального рівнів. Він підкреслює, що таке використання інформації і знань веде до виникнення нової людської трансформації, причому значення цього переходу для історії людства таке велике, що він не може навіть бути зіставлений з переходами ні від аграрного до індустріального, ні від індустріального до сервісного господарства. Така інформаційна революція справляє зростаючий вплив на перебіг історичних подій,

поступово змінюючи систему цінностей, світогляд і уявлення людей про саму людину, сенс її буття та призначення. Тому філософська рефлексія над комп'ютерною революцією переростає у завдання осмислення соціально-історичної долі людства.

Сучасні технології, включаючись у середовище суспільних відносин, стають важливим фактором соціальних трансформацій. Крім того, зафіксовані зміни у сфері духовної культури, викликані несвідомими діями її творця – людини, а безособовою логікою технічного розвитку, процесами самоорганізації техногенного середовища. Наприклад, інформаційні технології за допомогою структуризації інформації та забезпечення її доступності, здійснюючи глибокі трансформації індивідуальної і масової свідомості, уніфікують соціальні практики, забезпечують включення людей у глобальний інформаційний обмін і стають інструментом психологічного тиску, насильницьки втручаючись в емоційно-вольову сферу людини. У сучасному інформаційному суспільстві бурхливо поширюються сублімовані форми агресивності. У теперішній час агресія і насильство набули нового вигляду, соціальна агресія стала неминучим та закономірним результатом надмірно тривалого перехідного періоду, що супроводжується розвалом економічних зв'язків, надзвичайно глибоким соціально-економічним розшаруванням населення, регіональними конфліктами, різким падінням рівня життя, кризою моральності (див.: [127]. Стало очевидним, як підкреслює О. Жидкова, що створення загальнопланетарного поля інформації, окрім прискорення взаємообміну культур та їх творчих змін, призводить до розхитування традиційних цінностей [42, с. 60-61].

Сьогодні на перший план виходить проблема успішної адаптації людини в сучасному інформаційному середовищі. Проблема адаптації людини невіддільна від питання про саму її сутність, актуальну для філософів у всі часи. Інформаційне середовище, стаючи все більш важливою і невід'ємною частиною навколишнього середовища, висуває до людини зростаючі адаптивні вимоги. Людство було вимушене адаптуватися до природного і штучно створеного інформаційного середовища протягом усього свого розвитку, проте життя сучасної людини

визначається новими реаліями, новими екологічними та соціальними обставинами.

Наведене дає достатньо повне уявлення про сутність нового мережевого суспільства, його технологічні підстави, методологічні принципи та специфічні властивості. Важливо також те, що технічні досягнення у сфері комунікацій визначають першу відмінність нової «мережевої» людини - середовище взаємодії. Людина живе в такому комунікаційному просторі, відмінними рисами якого є відсутність меж, а взаємини відрізняються низкою нових рис і характеристик, які виникають на основі не вертикальних, а горизонтальних зв'язків.

Вражаючим є прогрес комп'ютерів і телекомунікацій, які послужили тому, що маловідома технологія Інтернет перетворилася на рушійну силу переходу до мережевого суспільства. Мережева структура проникає в усі сфери життя людини і суспільства: економіку, політику та культуру і тим самим перетворює людину.

Як відзначає М. Кастельс, «незважаючи на всі спроби врегулювати, приватизувати та комерціалізувати Інтернет і системи, які входять до нього, мережі комп'ютерних комунікацій, як в Інтернеті, так і за його межами, характеризуються щонайширшим розповсюдженням, багатобічною децентралізацією та гнучкістю» [58, с. 339]. Кастельс вважає Інтернет технологічним базисом формування нової людини. На його думку, сучасний інтернет-мислитель уподібнюється енергетичній системі й електродвигуну, бо «він здатний поставляти "інформаційну енергію" для будь-яких сфер людської діяльності» [57, с. 8].

Наступною важливою межею в «мережевій» людині М. Кастельса є трансформація простору і часу, яка також стала результатом інформаційної модернізації і розвитку комунікацій. Подолання відстані за допомогою комунікацій і швидких транспортних систем дозволяє людині проводити час спільно без просторового зближення, що робить можливим її включення в гнучкі міжтериторіальні структури, які еволюціонують у функціональні мережі взаємодії і нові форми зайнятості.

Подолання інформацією величезного простору за короткий проміжок часу призводить до перегляду розуміння часу, знищеного швидкістю зв'язку між комп'ютерами. Цьому підпорядковано прагнення уникнути марних витрат часу, які

призводять до втрати можливостей людини хоча б на секунду, що стосується організації праці. У концепції М. Кастельса «позачасовий час» інформаційної епохи приходить на зміну біологічному часу більшої частини людській історії і хронологічному часу індустріальної ери. «Влада над часом, контроль над ритмічністю колонізували території й перетворили простір у процесі широкомасштабної індустріалізації» [58, с. 402]. Він запроваджує поняття «простір потоків», що поступово встановлюють панування над простором місць. У цих потоках представлена більшість стратегічно важливих видів діяльності, а людина облаштовує життя, накопичує досвід і набуває відчуття ідентичності. Сама ідентичність формується не на природних підставах, а на інформаційних (оскільки інформація, а не природні процеси, стає основним сенсом життя людей), тобто є створеною самою людиною на основі проектів і програм.

Також, на думку М. Кастельса, нова людина, з одного боку, позбавляється свого конкретного простору, тобто занурюється в безособовий «простір потоків» і виводиться в «передчасний час» миттєвих інформаційних повідомлень. З другого боку, комунікації наділяють незадоволені пануванням такого негативного «передчасного часу» групи такою могутньою зброєю, як Інтернет, через що ці групи дістають можливість мимовільної самоорганізації та миттєвої концентрації своїх зусиль.

Можна стверджувати, що децентралізовані, мережеві та глибоко вкорінені процеси людської зміни, що використовують інформаційні і комунікаційні інструменти та створюють нову людину, є новим алгоритмом соціальної трансформації. У зв’язку з цим у сучасному суспільстві все більшої значущості набуває особистісне (особливе). Поняття ідентичності, яке охоплює і суб’єктивний час, і особисту діяльність, і національні особливості, є однією з найважливіших характеристик «мережевої» людини.

Окреме місце в поглядах М. Кастельса посідають поняття «віртуальне» та «реальне». Розділяючи їх, М. Кастельс спирається на ідею початкової віртуальності нашого культурного досвіду, який посилюється засобами комунікацій і стає фундаментальною межею культури нової «мережевої» людини. Оскільки роль

мереж полягає не в їх змісті, а в самому факті доступу до них, то якщо людина не знаходиться в мережі, то вона не зможе повноцінно брати участь у житті мережевого суспільства. Сама ж культура, визначена як «культура реальної віртуальності» [58, с. 316], виявилася значною мірою захопленою електронним гіпертекстом, який комбінує, артикулює та виражає сенси у вигляді аудіовізуальної мозаїки, здатної до розширення або стиснення, узагальнення або специфікації залежно від аудиторії.

Особливістю культури реальної віртуальності є те, що вона утворює систему, в якій сама реальність повністю занурена у віртуальні образи. Розвиток комп'ютерних мереж веде до формування специфічних віртуальних співтовариств, при цьому спостерігається широка соціальна і культурна диференціація. Важливим антропологічним аспектом стає проблема відчуження. У зв'язку з цим І.А. Негодаєв зазначає, що «пасивне споживання інформації формує жорсткість мислення, позбавляє людей безпосереднього спілкування один із одним, звужує персональний простір, призводить до втрати міжособового спілкування» [115, с. 14]. Це приводить до того, що формується клас професіоналів, які, управляючи зв'язками з глобальною економікою, здійснюючи їх сервісне обслуговування і контролюючи розвиток приватного бізнесу, утворюють місцеві суспільства, які живуть у новій інформаційній епосі. Але в цілому «становлення інформаційного суспільства породило канали трансляції соціокультурних норм і цінностей» [115, с. 100], що характерне для появи масової культури, маніпуляції свідомістю людини, і це стає могутнім засобом антропосоціогенезу.

У результаті цього культурологічний аспект «мережевої» людини є важливим і сприяє появі на наших очах нового типу культури як «культури суспільства епохи інформатизації» [115, с. 91].

На думку М. Кастельса, мережеві структури справляють вплив на гендерний чинник «мережевої» людини. «Нова самобутність, спрямована в майбутнє, – вважає він, – виникає не з минулої самобутності громадянського суспільства, якою характеризувалася індустріальна епоха, а з розвитку сьогоднішньої самобутності опору» [59, с. 300]. До суб'єктів цього опору віднесено перш за все релігійні, екологічні, жіночі та феміністські організації і рухи. Аналізуючи гендерні

характеристики інформаційного суспільства, М. Кастельс говорить про фемінізацію праці, заміну «організаційної людини» на «мобільну жінку», підкреслюючи, що ці риси в цілому характеризують трудову сферу і систему виробничих відносин. Він відзначає, що для мережевого суспільства характерна загальна криза патріархату. На його думку, «культурна революція в жіночій соціальній поведінці, сексуальності, в репродуктивних технологіях і поведінці, опір цим процесам чоловіків, центрована на "Я" культура, індивідуалізація життєвих зразків і послаблення впливу держави, зацікавленої в збереженні патріархізму, – усе це процеси, які, з одного боку, зрушують, а з другого – самі виявляються можливими тільки за умови зрушення міжособових відносин від нуклеарної сім'ї до системи мережевих відносин» [273, с. 14].

За М. Кастельсом, наприкінці XX ст. світ пережив один із рідкісних в історії моментів: «Момент цей характеризується трансформацією нашої "матеріальної культури" через роботу нової технологічної парадигми, побудованої навколо інформаційних технологій» [273, с. 49]. Стрибкоподібний розвиток інформаційних технологій іде врозріз з можливостями людського фактора. Останній виявився серйозною перешкодою на шляху широкого впровадження інформаційних технологій не тільки в країнах, що розвиваються, а й у розвинених країнах. У зв'язку з цим Б. Козлов ще наприкінці 90-х рр. XX ст. писав, що «виникла найгостріша проблема невідповідності практично необмежених технологічних можливостей сучасної техніки, з одного боку, і стану суспільної свідомості та цілей життєдіяльності, що залишилися в основних рисах і принципах на рівні світогляду індустріальної епохи, – з іншого» (цит. за: [66, с. 42].

«До інформаційних технологій, – продовжує М. Кастельс, – я включаю, як і всі, *сукупність* технологій у мікроелектроніці, створенні обчислювальної техніки (машин і програмного забезпечення), телекомунікації/віщанні й оптико-електронній промисловості. На додаток, на відміну від деяких аналітиків, я включаю у сферу інформаційних технологій генну інженерію і безліч її досягнень і застосувань, що розширюються» [58, с. 246].

При виявленні майбутніх антропологічних змін необхідно відзначити етичні

наслідки технологічних змін. Як відзначає Е. Фромм, «людина реагує на зміну зовнішньої обстановки тим, що змінюється сама, а ці психологічні фактори, у свою чергу, сприяють подальшому розвитку економічного та соціального процесу» [236, с. 246]. Іноді людина «втрачається» у світі інформації та не встигає цю інформацію успішно обробляти та використовувати її на користь свого «біосферного» життя.

Протилежна точка зору приводиться А. Медушевським, який зазначає, що «глобалізація й інформаціоналізм породжують якісно нові технічні умови, але вони не змінюють природу людини і мотивів її поведінки» [108, с. 121]. Комп'ютеризація створює реальну можливість подолання розриву між двома культурами – природознавством і точними науками, з одного боку, та гуманітарними – з другого. У цьому сенсі комп'ютеризація сучасної науки окреслює контури науки майбутнього, що характеризується «розмиванням» меж між відокремленими раніше культурами, становленням нового стилю мислення, збільшенням можливостей розвитку духовного, інтелектуального світу людини як дійсного мірила суспільного багатства.

Проте інтеграція людства й інформаційних технологій призводить до негативних наслідків. Наприклад, Е. Тоффлер наводить міркування Д. Міллера про душевне здоров'я людини: «Механізм людської поведінки ламається під дією перевантаження інформацією... але вже зараз, не розуміючи її потенційного впливу, ми збільшуємо швидкості змін у суспільстві. Ми тиснемо на людей, примушуючи їх адаптуватися до нових ритмів життя... ми спонукаємо їх обробляти інформацію з набагато більшою швидкістю. Тому можна не сумніватися, що ми піддамо їх свідомість перезбудженню» [226, с. 386].

Виходячи з цього, за словами А. Ракітова, «відносно інформаційних технологій людина повинна зробити особливий, наддетермінуючий історичний вибір, заснований на чіткому розумінні страхітливої сили пов'язаних із ними негативних наслідків, а також конструктивних, позитивних можливостей» [180, с. 47].

Таким чином, нова мережева форма організації сприяє становленню нової «мережевої» людини, причому комунікації беруть безпосередню участь у

формуванні та відіграють вирішальну роль у трансформації такої людини. Перша відмінність нової «мережевої» людини – середовище взаємодії. Людина живе в такому комунікаційному просторі, відмінними рисами якого є відсутність меж, а взаємини відрізняються низкою нових рис і характеристик, які виникають на основі горизонтальних зв'язків. Друга важлива межа в «комп'ютерній» людині М. Кастельса – трансформація простору і часу, яка також стала результатом інформаційної модернізації та розвитку комунікацій. Третьою характеристикою нової «мережевої» людини є втрата ідентичності. Культура «віртуальної реальності» стає фундаментальною четвертою межею нової «мережевої» людини. П'ятою відмінністю є гендерні зміни; основною суперечністю мережевого суспільства, що формується, і людини є суперечність між глобалізацією світу й ідентичністю конкретної людини, між віртуальним простором і присутністю в ньому малих етнічних і культурних груп, що претендують на збереження ідентичності.

Найважливішою характеристикою інформаційної цивілізації є необхідність повсюдних операцій з інформацією. Одним із основних питань, що стоять перед сучасним суспільством, має стати питання не просто про отримання, а й про відбір інформації, адже неконтрольована, неорганізована інформація не може стати соціальним ресурсом, освітньою базою. Структурована інформація – цінність; розрізнена ж інформація створює хаос, інформаційні деструкції людської свідомості.

З іншого боку, дистанційованість сучасної людини від собі подібних, її свого роду ізольованість призводять до того, що в ній розвиваються внутрішня вимога діалогу, необхідність комунікації. Особливістю сучасного суспільства є те, що постійне впровадження технологічних нововведень веде до того, що люди постійно прагнуть бути разом, виникає інтерес іншого типу - тяжіння до комфорту, душевності, гуманізації всього життєвого простору, гуманітаризації сфери освіти. Інакше кажучи, виникає потреба в таких фахівцях, як вчителі, юристи, бібліотекарі, архітектори, репортери, соціальні працівники та ін.

Результати узагальнення сучасної наукової літератури дозволяють констатувати, що серед антропологічних переваг, які демонструє нам нова

інформаційна епоха, можна виділити такі (див: [13; 42; 46]):

- високий рівень взаємодії комп'ютерів з людиною, коли комп'ютер виступає в ролі персонального помічника людини, здатного взяти на себе функції всіх існуючих ЗМІ відразу;
- оскільки інформація може бути представлена у видовому розмаїтті, людині надається змога багатобічно розглянути ідеї або проблеми і звести воєдино інформацію від різних джерел;
- з розвитком низки передових інформаційних технологій, зокрема Інтернету, відкриваються нові можливості у розв'язанні проблеми успішної адаптації людини в інформаційному середовищі; розширюються когнітивні й комунікативні можливості людини, використання нових засобів комунікації принципово знижує витрати передачі інформації, спрощує і стрімко прискорює процес створення нових соціальних спільнот, члени яких територіально розсіяні.

Життєдіяльність сучасної людини тепер реалізується на шляхах усе більш активного спілкування з технічними пристроями. Якщо раніше вони були як би продовженням людських рук і сприяли посиленню її фізичних потенцій, то виникнення комп'ютера різко змінило становище: він відіграє роль співробітника, який спільно виконує складну інтелектуальну роботу.

Людина потенційно готова жити і працювати в якісно новому інформаційному середовищі, адекватно сприймати його реалії і, більше того, успішно розвивати його. Таким чином, це змінює не тільки умови життя людини, а й її саму. Проте ці зміни мають суперечливий характер, що пов'язано з багатьма вельми різноплановими факторами, наприклад, з необхідністю виділення значних ресурсів суспільства, неминучою і нерідко хворобливою ломкою різних структур (соціально-економічних, виробничо-технологічних, культурних, суто інформаційних тощо), труднощами культурно-психологічної адаптації людини до нетрадиційних інформаційних засобів і технологій. Коротше кажучи, цей процес не можна уявити як суто позитивне явище, без недоліків і небажаних наслідків.

Один із найсерйозніших моментів, який необхідно враховувати в першу чергу, – можливий негативний вплив новітніх інформаційних засобів і технологій

на здоров'я людей, особливо дітей і підлітків. Крім того, зараз, в епоху різкого зростання ролі комп'ютерної техніки, проблема збереження самобутності людської особистості набуває особливої важливості як у сфері теоретичного осмислення місця людини в сучасному суспільстві, так і у зв'язку з назрілою необхідністю нових підходів до виховання людини. Існує побоювання, що комп'ютеризація діяльності, вирішення пізнавальних завдань фахівцем, який не володіє фундаментальною культурою, здатна перетворити людину на придаток машини, позбавити її здатності до творчої діяльності.

Багато дослідників заговорили про виникнення людини нової культури, демонструючої залежність трансформації свідомості від використання абсолютно нового для людської руки інструмента – кнопки. І дійсно, користувач персонального комп'ютера проводить за ним стільки часу і так швидко звикає до механізмів роботи, що можна стверджувати: кнопка стає новим культурним артефактом.

У світі глобальних інформаційних потоків, неконтрольованого зростання інформаційних ресурсів і необмеженого доступу до них людина стикається з проблемою переробки інформації, вибору необхідної для себе діяльності. І тут комп'ютер не помічник, він може лише видати результат пошуку, але аналіз інформації – завдання людського мислення. Однак воно не завжди готове до цього вибору, і тоді знижується сприйняття й розумових здібностей.

Інша проблема – психологічна залежність від нових інформаційних технологій. В. Логінов виокремлює такі характеристики цього феномену:

- залежність від комп'ютера, тобто обсесивна пристрасть до роботи з комп'ютером (ігри, програмування тощо). Обсесія (лат. *obsessio* – облога, охоплення) – синдром, що виявляється у періодичній появі у людини нав'язливих небажаних мимовільних думок, ідей або уявлень;

- «інформаційне перевантаження», тобто компульсивна навігація за WWW, пошук у віддалених базах. Компульсивний (англ, *compulsive)* – такий, що належить до свідомих думок, від котрих, як відчуває суб'єкт, він не може відв'язатися, і до дій, які він вимушений виконувати. Суб'єкт не може чинити опір ані тим, ані

іншим, а невиконання їх призводить до тривоги, неврозу, нав'язливих станів;

- патологічна схильність до опосередкованих Інтернетом азартних ігор, аукціонів, онлайну або електронних покупок;
- залежність від кібервідносин, тобто соціальних застосувань Інтернету (від спілкування в чатах, групових ігор тощо), що може в результаті призвести до заміни наявних *у* реальному житті сім'ї та друзів віртуальними [100, с. 154-156].

Сьогодні можна з упевненістю стверджувати, що проблема адаптації людини до інформаційного середовища є гостро сучасною, дуже актуальною, смисложиттєвою для нинішнього етапу цивілізаційного розвитку людства. З'являються такі адаптивні механізми, як утворення соціальних структур за групами ідентичності і стереотипність масової культури та масової свідомості. Утворення соціальних структур за групами ідентичності можна розглядати як адаптивний механізм у боротьбі людини за збереження свого колективного «Я» у світі, де розпадаються старі соціальні зв'язки. Масова культура, як і стереотипізація, є адаптаційним механізмом, що виконує роль психологічного регулятора в житті суспільства і окремого індивіда. Без стереотипів людина не впоралася б із тим обсягом інформації, який вона одержує із зовнішнього світу.

Сучасному інформаційному суспільству притаманна широка свобода вибору моделей поведінки людини, здебільшого за рахунок дистанціювання людей у процесі їхньої життєдіяльності. При цьому за умов простоти, доступності та відносної легкості та швидкості виробництва (продукування) інформації елітарність статусу виробника (що мала місце тисячоліттями попередньої історії людства) і навіть поширювача інформації дещо знижується, адже ними можуть стати практично будь-які члени суспільства, а в ідеалі інформаційне суспільство (як і суспільство знання) прагне саме цього.

Глобальна інформаційна мережа і можливість організації власних інформаційних каналів надають змогу не тільки щодня заходити на одні й ті самі інтернет-портали, але й по-різному та з різною метою використовувати багаторівневість такого віртуального спілкування. За допомогою анонімності – цього двуликого Януса сучасного Інтернету – кожна особа може отримати істотний

важіль тиску на певні соціальні інституції, суспільні процеси та конкретні громадські, бізнесові та державні організації, котрі під тиском технологій теж змушені переходити в режим віртуальної взаємодії.

При цьому «одновимірність» особистості, задоволення помилкових потреб нікуди не зникають, особливо в разі використання сфери віртуальної взаємодії тільки як джерела розваг і задоволення споживацьких настроїв. З іншого боку, використання можливостей анонімності і креативної свободи відкриває нові можливості для комунікації із суб'єктами, не доступними раніше. Названі процеси є одними з факторів, які сприяють формуванню «багатовимірної» особистості. Крім того, як слушно зазначають соціологи, «в інформаційному суспільстві актуалізуються апробації нових моделей поведінки і реакції на певні соціальні практики та подальше застосування цих моделей в умовах уже не віртуальної, а конкретної реальності» [215, с. 75].

Втім помилкою буде розглядати «інформаційне суспільство» тільки в аспекті лібералізації у сфері телекомунікацій чи розвитку ІКТ, не виходячи за рамки технологічної точки зору на саму сутність такого суспільства. Адже сама теорія інформаційного суспільства теж зазнає відчутної наукової критики. Та й не це є головним. Як цілком обгрунтовано зазначає О. Золотар, «людина залишається головною цінністю будь-якого суспільства, у т.ч. інформаційного, тому питання, як захистити її права та свободи – ще більш актуальне за наявності нових загроз не тільки для свободи розвитку особистості, але й для її фізичної та психологічної цілісності» [374, с. 20]. Водночас змістове наповнення окремо взятих прав людини постійно видозмінюється, практично в кожному виді прав людини з'являється його «інформаційна» складова – пов'язана з доступом до інформації, захистом вразливих даних, інформаційно-психологічною безпекою тощо.

Сформована на сьогодні модель відносин держави і людини передбачає активну позицію з боку останньої, прикладення нею чималих зусиль для реалізації гарантованих державою прав. Якщо згадати ідеї Р. Йерінга, ці відносини припускають перманентну «боротьбу за право», а боротьба, як відомо, трагічно закінчується для слабких. Тож «інформаційна людина» апріорі має бути сильною –

ментально, інформаційно, юридично. Участь людини у прийнятті колективних рішень і, вужче, в реалізації правової політики, ставить до неї жорсткі вимоги. З одного боку, оскільки рішення мають бути компетентними, потрібен певний рівень освіченості й поінформованості. З іншого боку, оскільки процедури участі в управлінні державою і підготовка до них вимагають часу, потрібен високий рівень самосвідомості і позитивної відповідальності. Однак про недосконаліть людської природи розбилася не одна умоглядна теорія. В умовах, коли більшість стає пасивною і мовчазною, теоретична конструкція взаємодії держави і суспільства виявляється під загрозою.

Ми пропонуємо поряд із наявними параметрами інформаційної реальності включити до її характеристики ті людиновимірні зміни, котрі відбуваються в ній, тобто доповнити соціально-технічний образ інформаційного суспільства соціально-антропологічними ознаками і, таким чином, зафіксувати появу такої собі «людини інформаційної». Це – людина, котра виступає елементом інформаційної реальності не тільки як суб'єкт, але й як «оцифрована частка» цифрового (діджитального) простору. Вона перетворюється, адаптується інформаційною системою до її «поля» взаємодій. Нові взаємодії не можуть не змінити характеру життєдіяльності людини і в «традиційних» формах її соціальності та природності. Тож, «повернувшись на Батьківщину» з кіберпростору, людина несе з собою іншу інтенсивність діяльності, іншу її спрямованість. Це пов'язано з динамікою пересування інформаційними каналами, з «кліповою» свідомістю, з інтенсивним залученням зовнішніх ресурсів навіть в приватних сферах життєдіяльності тощо.

Людина і держава – два полюси в складних і суперечливих реаліях життя права. Їх напружені і часом драматичні стосунки є рушійною силою розвитку правових систем. Тож треба пам'ятати, що Людина – творець Держави, легко стає безпорадною жертвою свого велетенського творіння, якщо над законом не встановлено обмежувальний вплив права. Відповідно, аби не становити загрози правам людини, держава інформаційної доби має бути інформаційно-правовою, інформаційно-демократичною й інформаційно-соціальною.

Висновки до розділу 1

Проведене дослідження конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в історико-теоретичному контексті надає змогу зробити такі висновки:

1. Історичний процес являє собою складне інформаційно-культурне явище, в основі імпульсу до поступального руху якого лежать так звані «інформаційні революції». Тож і розвиток конституційної державності можна розглядати через призму інформаційних революцій. Конституційна державність ліберального типу формувалася в умовах третьої (друкованої) інформаційної революції і значною мірою завдяки їй, адже ліберальні ідеї та відповідні конституційно-правові акти в друкованому вигляді отримували нестримне й швидке поширення в масах. Третя інформаційна революція створила також додаткові умови для розгортання демократичного руху, посилені четвертою (електронною) інформаційною революцією. На тлі четвертої інформаційної революції відбувалися революційні соціальні перетворення першої половини XX ст. П'ята інформаційна революція, що відбулася в другій половині XX ст., виявила необхідність перегляду доктринальних підходів до соціальної державності з урахуванням нових викликів і можливостей, породжених ІКТ, завдала нищівного удару по самій концепції національної держави, зробивши людську цивілізацію та її правопорядок глобалізованими.

2. Становлення поняття «інформаційне суспільство» пройшло кілька етапів, котрі мали свої особливості й вимоги, що ставилися до виду та якості інформації. Перший етап (1910-ті – 1940-ві роки) – характеризується створенням банків даних, документообігу, систем аналізу потоків інформації, їх оптимізації і структурування, принципів зберігання і пошуків інформації, штучного інтелекту. Другий етап (1940-ві – 1950-ті роки) – ґрунтується на розумінні інформації та знань як сукупності сигналів і комбінації знаків. На третьому етапі (1950-ті – 1980-ті роки) інформація і знання виступають вже як товар і товаровиробнича сила; у цей період виокремлюється самостійна галузь – інформаційна економіка, котра починає відігравати визначальну роль, описуючи значення інформації як базового ресурсу і продукту інформаційного суспільства.

3. Становлення інформаційного суспільства на останньому етапі відбувалося

в кілька кроків. Перший був пов'язаний з подоланням «інформаційної кризи», коли, з одного боку, різко зросло виробництво інформації («інформаційний вибух»), а з іншого – у споживача виникли труднощі з пошуком необхідної інформації («інформаційний голод»). Кризу долали насамперед шляхом створення розгалужених пошукових систем (Yahoo, Google, Yandex та ін.). На наступному кроці ключовими стали проблеми інформаційної культури (компетентність у галузі інформатики, вміння швидко орієнтуватися в інформаційному просторі, відповідальність за вироблену інформацію, дотримання етики спілкування в інформаційному середовищі) та інформаційної безпеки (запобігання випадкових або цілеспрямованих збоїв в інформаційних системах, маніпуляцій і контролю за людьми з використанням ІКТ, забезпечення конфіденційності персональних даних. Усі ці процеси потребували правового регулювання, у т. ч. й на конституційному рівні. Як наслідок, в умовах інформаційного суспільства конституційна держава закономірно перетворюється на демократичну інформаційно-правову державу.

4. В аспекті інформаційної взаємодії людини і держави становлення конституційної державності відбувалося в напрямку розширення юридичних можливостей для громадян (підданих): а) брати участь в обговоренні державно-владних рішень, у т.ч. піддавати їх публічній критиці; б) звертатися до органів державної влади зі скаргами і пропозиціями; в) здійснювати контроль за органами держави, тобто отримувати інформацію про їх діяльність, прийняті рішення та акти з поясненням причин і очікуваних наслідків їх прийняття.

5. З огляду на суттєві зміни, що відбулися у відносинах людини і держави в умовах інформаційного суспільства, поряд із наявними параметрами інформаційної реальності необхідно включити до її характеристики людиновимірні зміни, тобто доповнити соціально-технічний образ інформаційного суспільства соціально-антропологічними ознаками і, таким чином, зафіксувати появу «людини інформаційної». Це – людина, котра виступає елементом інформаційної реальності не тільки як суб'єкт, але й як «оцифрована частка» діджитального простору.

6. Результати дослідження, викладені у Розділі 1, відображено у наступних публікаціях автора: [194, с. 300-302], [195, с. 114-122], [196, с. 52-66], [199, с. 116-120].

РОЗДІЛ 2
СВІТОВИЙ ДОСВІД ФОРМУВАННЯ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ВЗАЄМОДІЇ ЛЮДИНИ І ДЕРЖАВИ В УМОВАХ ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства та їх вплив на конституційне законодавство

З урахуванням зростаючої ролі інформації в суспільному і державному житті, посилення транскордонного обміну інформацією, каталізатором якого стала третя інформаційна революція, у середині XX ст. якісно нового рівня досягло міжнародне співробітництво в інформаційній сфері, у т. ч. щодо забезпечення інформаційних прав людини і громадянина. Локомотивом міждержавного співробітництва в цій сфері стала ООН, а головною проблемою, навколо якої воно розгорталося, стало визнання і забезпечення прав людини.

Слід звернути увагу на те, що вже на першій сесії Генеральної Асамблеї ООН в 1946 р була прийнята Резолюція 59 (I) «Скликання міжнародної конференції з питання про свободу інформації», де свобода інформації розглядалася як фундаментальне право людини, що полягає в можливості безперешкодно збирати, поширювати і публікувати відомості, а також визнається право на доступ до інформації, акцентується увага на ролі державних органів у забезпеченні права на інформацію, що безпосередньо відображає визнання даного права в механізмі державного управління країн світу [207].

Першим серед базисних міжнародно-правових документів, які здійснили вирішальний вплив на розвиток як інформаційного суспільства, так і світового конституціоналізму, стала Загальна декларація прав людини, прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. [43]. У цьому документі світовим співтовариством уперше було визнано деякі права, котрі згодом були (повністю чи частково) віднесені до категорії інформаційних, зокрема право на недоторканність приватного і сімейного життя (ст. 12), право на свободу думки (ст. 18), право на свободу переконань і на вільне їх виявлення (ст. 19), свобода шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів (ст. 19), право на

участь у науковому прогресі та користування його благами (ст. 27). Принципово важливими в контексті формування демократичних засад взаємодії особи і держави були положення ст. 21 цієї Декларації, де визнавалося право кожної людини на участь в управлінні своєю країною безпосередньо або через вільно обраних представників, а також право на рівний доступ до державної служби в своїй країні. З точки зору розвитку інформаційного суспільства варто відзначити також положення частини третьої ст. 21, де передбачалося розмаїття форм, що забезпечують свободу голосування. Через півстоліття це положення було покладено в основу розробок електронних форм голосування на виборах і референдумах, а також їх нормативного закріплення в національному законодавстві провідних держав світу.

У ході Всесвітніх самітів з питань інформаційного суспільства (ВСІС) уряди більш як 180 країн неодноразово підтверджували безумовну придатність Загальної декларації прав людини до Інтернету. Зі свого боку, Рада з прав людини ООН ще раз підкреслила важливість захисту основоположних прав людини і вільного руху інформації в Мережі.

Іншим важливим джерелом, який закріпив право на інформацію та інші права людини в інформаційній сфері на міжнародному рівні, став Міжнародний пакт про громадянські і політичні права від 16 грудня 1966 року [111]. У ст. 19 даного Пакту зазначено про особливі обов'язки та відповідальність, які виникають у зв'язку з реалізацією права на інформацію, і обмеженнях на користування цим правом, які можуть бути введені законами держав з метою забезпечення поваги до прав і репутації інших осіб, а також для охорони державної безпеки, громадського порядку, здоров'я чи моральності населення.

У 2012 р. Радою з прав людини при ООН прийнята спеціальна резолюція, в якій передбачено, що «права, які людина має в оффлайновому середовищі, повинні захищатися і в онлайновому середовищі, зокрема право на свободу вираження поглядів, яке, відповідно до ст. 19 Загальної декларації прав людини і Міжнародного пакту про громадянські і політичні права, не залежить від кордонів і будь-яких засобів масової інформації, котрі обираються людиною» [131]. Тим

самим рівень регулювання прав людини не ставиться в залежність від того, в якому середовищі вони реалізуються [98, с. 31].

Згодом питання забезпечення прав людини перейшли в документи ООН щодо статусу окремих категорій осіб. У даному контексті варто згадати Конвенцію про права дитини від 20 листопада 1989 року, ст. 12 якої гарантувала дитині право вільно висловлювати погляди, а ст. 13 – право висловлювати свої думки, що включає в себе свободу шукати, одержувати і передавати інформацію та ідеї будь-якого роду незалежно від кордонів в усній, письмовій чи друкованій формі, у формі творів мистецтва чи за допомогою інших засобів на вибір дитини. Істотним внеском у розвиток прав людини було визнання у ст. 16 Конвенції того, що жодна дитина не може бути об'єктом свавільного або незаконного втручання в здійснення її права на особисте і сімейне життя, недоторканність житла, таємницю кореспонденції або незаконного посягання на її честь і гідність [73].

Конвенція про права осіб з інвалідністю, яка була прийнята ООН в 2006 році [74], може вважатися міжнародно-правовим стандартом взаємодії людини з інвалідністю та держави в умовах інформаційного суспільства. Ця конвенція гарантує особам з інвалідністю доступ до інформаційно-комунікаційних технологій і систем, тоді як свобода думки та переконань закріплюється аналогічно із Загальною декларацією прав людини. Фактично в такий спосіб доступ до інструментів інформаційного суспільства розглядаються як інструмент вирівнювання можливостей для осіб з інвалідністю для повноцінної участі в суспільному житті та ефективної реалізації усього спектру прав людини.

Варто відзначити, що з моменту свого заснування ООН регулярно звертається до проблематики взаємовідносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства, використовуючи при цьому як документи нормативного, загальнообов'язкового характеру (пакти, конвенції), так і так акти званого «м'якого права» (англ. *soft law*).

Зокрема, Резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 11 грудня 1990 року № 45/76 «Питання, що стосуються інформації» підтвердила прихильність принципам свободи інформації, а також закликала зменшити диспропорції між

розвиненими країнами і країнами, що розвиваються, а також різні наслідки таких диспропорцій, які позначаються на можливостях державних, приватних або інших ЗМІ та окремих осіб у країнах, що розвиваються, поширювати інформацію та інформувати про свої думки і знайомити зі своїми культурними та етичними цінностями за допомогою ендогенної продукції культурного призначення, а також забезпечувати різноманітність джерел інформації та вільний доступ до неї. У такий спосіб ООН ще раз виступила із закликом до того, що на різних міжнародних форумах іменується «новим міжнародним порядком у сфері інформації та комунікації, що розглядаються як процес, який безперервно розвивається» [18].

У свою чергу, Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишнього середовища і розвитку 1992 р. в якості принципу закріпила таке положення: «На національному рівні кожна людина повинна мати відповідний доступ до інформації, що стосується довкілля, яка є в розпорядженні державних органів, включаючи інформацію про небезпечні матеріали і діяльності в їх громадах, і можливість брати участь в процесах прийняття рішень. Держави розвивають і заохочують поінформованість і участь населення шляхом широкого надання інформації. Забезпечується ефективна можливість використовувати судові й адміністративні процедури, включаючи відшкодування і засоби судового захисту» [186].

На сьогодні найважливіша роль у регламентації отримання екологічно значимої інформації належить Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються навколишнього середовища (Орхуська конвенція) [69]. Цей документ був прийнятий під егідою Економічної і Соціальної Ради ООН на IV Конференції Комітету екологічної політики Європейської економічної комісії 23-25 червня 1998 р. в м Орхусі (Данія). Саме Орхуською конвенцією встановлено умови отримання екологічної інформації: обов’язок державних органів надавати екологічну інформацію, форма і строки її надання. Принципово важливо, що екологічною відповідно до норм даної конвенції визнається не тільки власне інформація про природне середовище і її окремих елементи – воду, повітря, ґрунт тощо, забруднення навколишнього середовища, стан здоров’я людей, але й

інформація, яку ми умовно можемо назвати екологічно значимою, тобто про «діяльність або заходи, включаючи адміністративні, в галузі навколишнього середовища, політику, законодавство, плани і програми, які надають або можуть вплинути на стан навколишнього середовища». При цьому варто підкреслити, що екологічна інформація має відповідати ряду висунутих до неї вимог: достовірності, повноти, своєчасності, підготовленості до використання, наявності необхідної форми, доступності та можливості перевірки.

Надзвичайно важливим кроком у сфері розвитку інформаційного суспільства стали розробка і прийняття Окінавської хартії глобального інформаційного суспільства, підписаної главами країн «великої вісімки» (G8) 22 липня 2000 р. [119]. Цей документ містить базові положення, що сприяють формуванню державної інформаційної політики окремо взятих країн і світового співтовариства в цілому. Хартія наголошує на заходах, необхідних для скорочення цифрової нерівності, а також напрямках, що сприяють розвитку інформаційного суспільства. Окінавська хартія стала основою обґрунтування багатьма державами своєї національної політики в галузі розвитку інтернет-технологій. У ній, зокрема, зазначається, що сутність економічної й соціальної трансформації, котра стимулюється інформаційно-телекомунікаційною технологією, полягає в її здатності сприяти людям і суспільству у використанні знань та ідей.

Серед інших положень цієї Хартії варто відзначити питання про подолання електронно-цифрового розриву всередині держав і між ними, можливості доступу до інформаційних і комунікаційних мереж для кожної людини (тобто, натяк на проблеми, що виникають при комерціалізації, та економічну дискримінацію), а також необхідності зміцнення людського потенціалу, зокрема, підвищуючи увагу до базової освіти і розширення можливостей довічного навчання з наголосом на розвиток навичок використання інформаційно-комунікаційних технологій.

Окінавська хартія підтвердила, що інформаційно-комунікаційні технології є одним з найбільш важливіших факторів, які впливають на розвиток суспільства в XXI столітті. У ній зазначено, що всі люди повсюдно, без винятку повинні мати можливість користуватися перевагами глобального інформаційного суспільства.

Хартія перш за все є закликом до всіх, як на державному рівні, так і в приватному секторі ліквідувати міжнародний розрив у галузі інформації та знань. Спільна основа політики і дій в сфері ІКТ може змінити методи міждержавної взаємодії з просування соціально-економічного прогресу в усьому світі. Ефективне партнерство серед учасників, включаючи спільне політичне співробітництво, також є ключовим елементом раціонального розвитку інформаційного суспільства [119].

Як вбачається з вищезазначеного, Окінавська хартія була фактичним закликом, декларацією щодо зміни традиційного «паперового» устрою суспільних відносин. Вона адресована не тільки державам та державним органам, а й приватним структурам та інституціям громадянського суспільства, котрі мають значний вплив на суспільні відносини. Окінавська хартія передбачала конкретні кроки для досягнення цілей, зазначених у ній, зокрема:

- проведення економічних і структурних реформ з метою створення умов відкритості, ефективності, конкуренції і використання нововведень, які доповнювалися б заходами для їх адаптації на ринках праці, розвитку людських ресурсів та забезпечення соціальної злагоди;

- раціональне управління макроекономікою, яке сприяє більш точному плануванню з боку ділових кіл і споживачів, і використання переваг нових інформаційних технологій;

- розробка інформаційних мереж, що забезпечують швидкий, надійний, безпечний і економічний доступ за допомогою конкурентних ринкових умов і відповідних нововведень до мережевих технологій, їх обслуговування та застосування;

- розвиток людських ресурсів, здатних відповідати вимогам століття інформації, за допомогою освіти та довічного навчання і задоволення зростаючого попиту на фахівців в області ІТ у багатьох секторах нашої економіки;

- активне використання ІТ в державному секторі та сприяння наданню в режимі реального часу послуг, необхідних для підвищення рівня доступності влади для всіх громадян [119].

У відповідь на ці декларації на рівні держав вносилися зміни до існуючих нормативно-правових актів, створювалися загальнонаціональні програми розвитку. Зокрема, в Україні першим документом, який би можна було назвати реакцією на Окінавську хартію та виклики часу, став Указ Президента України від 31 липня 2000 р. № 928/2000 «Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні» [154].

У грудні 2003 р. під егідою Генеральної Асамблеї ООН в Женеві була проведена перша стадія Світового саміту з питань інформаційного суспільства. Метою цієї події стало прийняття країнами-учасниками двох стратегічних документів: «Декларації Принципів» і «Плану дій», що стали насправді Конституцією інформаційного суспільства. У прийнятій «Декларації Принципів» визначені шляхи досягнення цієї мети, а саме: повномасштабне використання можливостей інформаційно-комунікаційних технологій, ліквідація розриву в цифрових технологіях, забезпечення універсального, масштабного, справедливого і доступного за ціною доступу до інформаційної інфраструктури і послуг [24]. Основною метою другого етапу саміту, що відбувся 2005 р. в Тунісі, стало рішення проблеми інформаційної нерівності і сприяння максимальному використанню потенціалу інформаційно-комунікаційних технологій для всебічного соціально-економічного розвитку.

У ст. 1 Декларації принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання в новому тисячолітті» заявлено про «спільне прагнення і рішучість побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати інформацію та знання, мати до них доступ, користуватися і обмінюватися ними, з тим щоб дати окремим особам, громадам і народам можливість повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи своєму сталому розвитку і підвищуючи якість свого життя» [24].

Варто зазначити, що в ст. 4 Декларації було засвідчено фундаментальну роль Загальної декларації прав людини від 10 грудня 1948 р., а саме, зазначено: «Ми

знову підтверджуємо, що ми визнаємо як необхідний фундамент інформаційного суспільства проголошене в статті 19 Загальної декларації прав людини право кожної людини на свободу переконань і на вільне їх вираження; це право включає свободу безперешкодно дотримуватися своїх переконань та свободу шукати, одержувати і поширювати інформацію та ідеї будь-якими засобами і незалежно від державних кордонів. Спілкування є одним з основних соціальних процесів, однією з базових людських потреб і фундаментом будь-якої соціальної організації. Воно складає серцевину інформаційного суспільства. Кожен, де б він не знаходився, повинен мати можливість брати участь в інформаційному суспільстві, і нікого не можна позбавити пропонованих цим суспільством переваг [24]. Тобто це є одним із перших засвідчень на міжнародно-правовому рівні, що право особи на свободу думки, переконань є фундаментальним міжнародно-правовим стандартом взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства.

У ст. 24 Декларації йдеться про те, що забезпечення кожному можливості мати доступ до інформації, ідей і знань і робити в ці сфери свій внесок є необхідним елементом відкритого для всіх інформаційного суспільства. Також даний документ закріплює, що спільного використання і розширення глобальних знань з метою розвитку може сприяти усунення бар’єрів на шляху досягнення рівноправного доступу до інформації для здійснення діяльності в області економіки, в соціальній сфері, політиці, охороні здоров'я, культурі, освіті та науці, а також спрощення доступу до інформації, що є публічним надбанням, в тому числі шляхом забезпечення універсального дизайну і використання допоміжних технологій. Учасники форуму розглядають інформацію як громадське багатство, кажучи, що інформація, що належить до публічного надбання, має бути легкодоступною в інтересах розвитку інформаційного суспільства та захищена від незаконного привласнення.

Декларація також передбачає міжнародне й регіональне співробітництво та сприяння в його розвитку.

У Плані дій пропонується здійснити побудову інформаційного суспільства «шляхом сприяння використанню продуктів, мереж, послуг і додатків на базі

інформаційно-комунікаційних технологій, а також ... допомогти країнам у подоланні розриву в цифрових технологіях. Інформаційне суспільство, створення якого передбачається в Декларації принципів, буде будуватися, в умовах співробітництва і солідарності, органами державного управління і всіма іншими зацікавленими сторонами» [129].

Загалом можна стверджувати, що Декларація принципів «Побудова інформаційного суспільства – глобальне завдання у новому тисячолітті» є подальшим розвитком Окінавської хартії, тільки вже в більш ширшому форматі та на рівні ООН. Вона містить дещо більше положень щодо розвитку інформаційного суспільства та створення міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, але такі положення мають скоріше декларативний, стратегічний характер, аніж нормативно-правовий. Але водночас варто зазначити, що стратегічний розвиток передбачений Декларацією, безперечно супроводжувався змінами до конституційного законодавства провідних держав світу.

У 2015 р. ООН визначила Цілі сталого розвитку, які є загальним закликом до дій, спрямованих на те, щоб покінчити з бідністю, захистити планету і забезпечити мир і процвітання для всі людей у світі [253]. Вони є фактичним продовженням Цілей розвитку тисячоліття, визначених у Декларації тисячоліття ООН [25], але з урахуванням специфіки розвитку ІКТ та інформаційного суспільства. Порівняно із Цілями тисячоліття, де фактично тільки одна ціль стосувалась інформаційного суспільства (а саме у співпраці з приватним сектором вживати заходи до того, щоб всі могли користуватися благами нових технологій, особливо інформаційно-комунікаційних технологій) [242], у Цілях сталого розвитку було визнано, що поширення інформаційно-комунікаційних технологій та глобальна взаємопов’язаність, як і науково-технічні інновації у таких різних галузях, як медицина і енергетика, мають величезний потенціал для прискорення прогресу людства, усунення «цифрового розриву» та розвитку суспільства, ґрунтованого на знаннях [126]. Тобто, беручи до уваги цілі сталого розвитку, які було декларовано ООН, то вони повинні розвиватись, у т. ч. й за допомогою ІКТ,

глобальної взаємопов'язаності та науково-технічних інновацій. Це неодноразово підтверджувалось і в резолюціях ООН щодо інформаційного суспільства. Тож можемо констатувати, що Цілі сталого розвитку стали міцним підґрунтям для подальшого розвитку міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства.

Закріплення права на інформацію знайшло своє відображення також при створенні міжнародних органів. Так, на 34-й сесії Генеральна Асамблея ООН (далі – ГА ООН) постановила зберегти Комітет з огляду політики та діяльності ООН в галузі суспільної інформації, який був заснований відповідно до резолюції ГА ООН від 18 грудня 1978 р № 33/115С і став називатися Комітетом з інформації [67]. У резолюції від 18 грудня 1979 р № 34/182 ГА ООН виклала мандат Комітету з інформації:

а) продовжувати вивчення політики і діяльності ООН в галузі суспільної інформації в світлі розвитку міжнародних відносин, зокрема протягом двох останніх десятиліть, і нагальну потребу встановлення нового міжнародного економічного порядку і нового міжнародного порядку в галузі інформації та зв'язку;

б) оцінювати і розвивати зусилля і прогрес, досягнутий системою ООН у галузі інформації та зв'язку;

с) сприяти встановленню нового, більш справедливого і ефективного міжнародного порядку в галузі інформації та зв'язку, покликаного зміцнювати мир і міжнародне порозуміння та заснованого на вільній циркуляції й більш широкому збалансованому поширенні інформації, і представляти рекомендації з даного питання Генеральній Асамблеї.

Департамент громадської інформації (ДГІ) був створений у 1946 р. відповідно до резолюції ГА ООН № 13 (I) із метою сприяння глобальної поінформованості та розуміння роботи ООН [28]. У своїй роботі Департамент використовує радіо, телебачення, преса, Інтернет, відеоконференції і інші засоби масової інформації. Він щорічно звітує про свою роботу перед членами Комітету з інформації ГА ООН, який збирається раз на рік, повинен контролювати роботу ДГІ

й забезпечувати його керівництво в частині політики, програм і заходів. Департамент покликаний знайомити світову громадськість з ідеалами і діяльністю ООН, взаємодіяти і зміцнювати партнерські зв'язки з різними аудиторіями, а також здійснювати підтримку миру, розвитку і прав людини для всіх.

ООН щороку аналізує стан розвитку інформаційного суспільства в світі та надає свої рекомендації чи резолюції, як для усього світу, так і для конкретного регіону. Так, Доповідь ООН 2019 року мала назву «Інформаційно-комунікаційні технології: перспективи сприяння гендерній рівності в Арабському регіоні» [320]. Натомість у Резолюції ГА ООН 53/70 від 4 червня 1999 р. порушувалося питання про те, що досягнення науки і техніки можуть використовуватись як в цивільних, так і в військових цілях. Водночас відзначалося, що потрібно заохочувати та підтримувати розвиток науки і техніки для використання в цивільних цілях, містився заклик до держав-членів сприяти попередженню неправомірного використання інформаційних ресурсів або технологій у злочинних чи терористичних цілях [34].

Серед інших резолюцій ГА ООН, які стосувались безпечної взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, слід виокремити: Резолюцію від 20 грудня 2002 р. №57/239 «Створення глобальної культури кібербезпеки»; Резолюцію від 23 грудня 2003 р. № 58/199 «Створення глобальної культури кібербезпеки і захист найважливіших інформаційних структур»; Резолюцію від 21 грудня 2009 р. № 64/211 «Створення глобальної культури кібербезпеки і захист найважливіших інфраструктур». Сутність зазначеного в резолюціях чітко відображена в їхніх назвах: ООН намагається створити міжнародно-правові стандарти безпечної культурної взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Культура кібербезпеки полягає у відповідальності при впровадженні будь-яких продуктів інформаційного суспільства, освіченість про безпекову необхідність такого продукту для суспільства, демократичності забезпечення кібербезпеки тощо.

У наступні роки ГА ООН активно брала участь у формуванні міжнародно-правових стандартів безпечної взаємодії людини і держави в умовах

інформаційного суспільства. Її резолюції мали безпосередній вплив як на конституційне законодавство окремих держав, так і на розвиток світового конституціоналізму в цілому. Одним з останніх документів ГА ООН щодо безпеки інформаційного суспільства була доповідь на 75-й сесії 16 листопада 2020 року, яка стосувалася досягнень у сфері інформатизації і телекомунікації в контексті міжнародної безпеки [33]. Наслідком зазначеної доповіді було прийняття 31 грудня 2020 р. однойменної резолюції A/75/394. Важливим аспектом цієї резолюції було зазначення, що починаючи з 2021 р. з метою забезпечення безперервності і наступності демократичного, інклюзивного та транспарентного переговорного процесу з безпеки у сфері використання інформаційно-комунікаційних технологій під егідою ООН буде створено нову робочу групу відкритого складу з питань безпеки в сфері використання ІКТ і самих ІКТ, котра діятиме на основі консенсусу, з метою продовження в якості пріоритету подальшого вироблення норм, правил і принципів відповідальної поведінки держав і шляхів їх імплементації [181]. Тобто, ГА ООН фактично переводить на новий рівень питання безпеки в інформаційному суспільстві, створюючи нову робочу групу відкритого складу. Такі дії матимуть прямий вплив на створення нових міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства.

Починаючи з 2020 р. питання розбудови інформаційного суспільства нерозривно пов’язуються з проблемами подолання пандемії COVID-19. Так, у резолюції ГА ООН A/75/454 від 21 грудня 2020 р. було зазначено, що інформаційно-комунікаційні технології відіграють важливу роль в досягненні цілей в галузі сталого розвитку і в справі сталого, всеохоплюючого і стабільного відновлення після пандемії COVID-19. Також була висловлена стурбованість цифровим розривом між розвиненими країнами та країнами, що розвиваються [51]. У резолюції ГА ООН 75/267 від 25 березня 2021 р. було проголошено щорічний Глобальний тиждень медійної та інформаційної грамотності з 24 по 31 жовтня. Передумовою запровадження такого заходу, стали зусилля ООН та інших осіб з розповсюдженням неправдивої інформації та дезінформації, в тому числі й підчас пандемії COVID-19 [19].

На сьогодні одним із останніх, актуальних змістовних документів ГА ООН, який стосується взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, є резолюція 2021/28 від 22 липня 2021 р. «Оцінка прогресу, досягнутого в здійсненні рішень та подальшої діяльності за підсумками Всесвітньої зустрічі на вищому рівні з питань інформаційного суспільства», де проаналізовано розвиток інформаційного суспільства за останні десятиліття та підтверджено прихильність до його подальшого розвитку, констатовано важливість інформаційно-комунікаційних технологій у подоланні пандемії COVID-19 та знову порушено питання щодо цифрового розриву, особливо для мешканців сільської місцевості [123].

Наприкінці 1990-х років – на початку нового століття в світі над питаннями розбудови інформаційного суспільства почали інтенсивно працювати різні спеціалізовані організації, створені в рамках міжнародних структур. Так, у 2001 р. розпочала свою роботу цільова група ООН з інформаційно-комунікаційних технологій, були визначені стратегії та створені робочі групи для того, щоб допомогти країнам світу в подоланні цифрової нерівності і забезпечити широку участь і координацію зусиль усіх сил суспільства в підготовці і реалізації програм переходу країн до інформаційного суспільства. У 1997 р. було створено Глобальне партнерство в ім’я знання (GKR), яке допомагає країнам світу об'єднувати різних учасників для створення інформаційного суспільства.

Особливої уваги в межах даного дослідження заслуговує, на нашу думку, Довільська декларація G8 [32], котра була підписана 27 травня 2011 р., містить розділ про Інтернет, де закріплено низку таких ключових принципів його функціонування, як свобода, повага до приватного життя та інтелектуальної власності, участь у процесі управління широкого кола зацікавлених сторін, кібербезпека і захист від злочинності.

У даній Декларації відзначається, що для громадян Інтернет є унікальним інформаційним та освітнім інструментом, який сприяє захисту свободи, демократії та прав людини, завдяки Інтернету стає можливою поява нових форм підприємництва, використання Інтернету сприяє підвищенню ефективності,

конкурентоспроможності та темпів економічного зростання. Уряди, приватний сектор, користувачі, а також інші зацікавлені сторони – всі вони покликані відіграти свою роль у створенні умов, які сприяють збалансованому розвитку Інтернету в усьому світі. Дотримання цих принципів має здійснюватися у більш широкому контексті поваги до верховенства права, прав людини та основоположних свобод, захисту прав на інтелектуальну власність, тобто всього того, що складає сутність будь-якого демократичного суспільства та слугує на благо всіх його членів.

У документі висловлена переконаність у необхідності слідувати одночасно до досягнення свободи і безпеки, дотримання прозорості та приватності в тому ж нерозривному зв'язку, як між дотриманням прав людини і виконанням нею своїх обов'язків. Захист цих базових механізмів і принципів, а також надання відповідних гарантій повинні здійснюватися як в Інтернеті, так і в будь-який інший сфері нашого життя.

У Декларації наголошується, що дотримання свободи слова, вираження думок, інформації, зібрань і асоціацій має бути гарантовано щодо Інтернету тією же мірою, що й у будь-який інший сфері суспільства. Наявність довільної або невибіркової цензури та обмеження доступу до Інтернету йдуть врозріз із міжнародними зобов'язаннями держав і є абсолютно неприйнятними, висловлюється рішуча націленість на стимулювання використання Інтернету як інструменту просування прав людини і демократії в усьому світі. Для того щоб країни могли отримати максимальну віддачу від цифрової економіки, необхідно використовувати нові можливості, котрі пов'язані з технологіями «хмарних» обчислень, соціальними мережами, публікацією інформації громадянами тощо, та сприяють інноваціям і соціальному зростанню. Відзначається також необхідність забезпечення сумісності й конвергенції політики держав з таких питань, як захист персональних даних, нейтральність мереж, транскордонне переміщення даних, безпека ІКТ та інтелектуальна власність.

Крім того, в Декларації також підтверджується прихильність принципам забезпечення ефективних дій щодо боротьби із порушеннями прав на

інтелектуальну власність у сфері цифрових технологій, у частині авторського права, торгових марок, професійних секретів і патентів, визнається необхідність розробки національних законів і механізмів, спрямованих на більш ефективний захист, із одночасним стимулюванням розвитку інтернет-торгівлі товарами і контентом, що не порушують прав правовласників інтелектуальної власності. У Декларації визнається, що ефективне впровадження правил, які регулюють сферу інтелектуальної власності, потребує відповідних зусиль з боку зацікавлених сторін у рамках міжнародного співробітництва, у т. ч. з приватним сектором, а також висловлюється необхідність визначення шляхів, що сприяють більшому доступу і відкритості щодо знань, освіти і культури, включаючи заохочення постійних інновацій у здійсненні законної інтернет-торгівлі товарами і контентом при повазі до прав інтелектуальної власності.

Декларація містить заклик розробити загальні підходи до вирішення даних проблем на основі дотримання основних прав, які захищали б персональні дані, з урахуванням національних законодавств і водночас із використанням механізмів, які дозволяють здійснювати законну передачу даних (оскільки ефективний захист персональних даних і недоторканність приватного життя в Інтернеті є найважливішою передумовою довіри користувачів і стосується всіх зацікавлених сторін: користувачів, які мають бути краще поінформовані про свою відповідальність при розміщенні в Інтернеті персональних даних; постачальників послуг, які зберігають і обробляють ці дані; урядів і регулюючих органів, які повинні забезпечувати ефективний захист цих даних).

Міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства інтенсивно формуються й на регіональному рівні. Лідером у даному контексті виглядає Європа, передусім зокрема активній діяльності Ради Європи та Європейського Союзу.

Принагідно слід відзначити, що саме в межах Ради Європи було вперше було прийнято обов’язкові для держав-учасниць стандарти в галузі прав людини – Європейська конвенція про захист прав і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. [71]. У статтях 8-10 названої Конвенції закріплюється перелік

інформаційних прав людини, фактично аналогічний до того, що міститься в Загальній декларації 1948 р. На відміну від Декларації, котра не має обов'язкового для держав-учасниць ООН характеру і сприймається як певний стандарт у галузі прав людини тільки через авторитет даної міжнародної організації, Конвенція є обов'язковим до виконання документом. До того ж вона забезпечена досить жорстким механізмом міжнародного контролю, найважливішим елементом якого є діяльність Європейського Суду з прав людини (далі – ЄСПЛ), що розглядає заяви будь-яких осіб, неурядових організацій або груп осіб про порушення Конвенції чи протоколів до неї.

ЄСПЛ завжди займав активну позицію в розвитку інформаційного суспільства, розширюючи своє тлумачення прав людини, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод, у зв'язку з чим і права людини, які гарантувались нею, отримували більш чіткий зміст і юридичні межі. Одним із найважливіших здобутків ЄСПЛ в досліджуваній нами проблематиці стало те, що він окреслив вимоги до обмежень, які можуть встановлюватися державою стосовно прав і свобод, передбачених Конвенцією, у т. ч. і в інформаційні сфері: 1) обмеження повинні бути встановлені тільки законом; 2) обмеження мають бути спрямовані на досягнення таких цілей: забезпечення інтересів національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку, запобігання правопорушенням або злочину, сприяння захисту здоров'я і моралі, захисту репутації або прав інших осіб, запобігання витоку конфіденційної інформації або підтримання авторитету і неупередженості суду; 3) застосування даних обмежень має здійснюватися тільки в разі гострої необхідності.

Як показує практика ЄСПЛ, питання свободи отримання інформації розглядалися ним, перш за все, стосовно діяльності ЗМІ. Суд провів грань між доступом до інформації громадськості та ЗМІ, з одного боку, і приватних осіб і партій – з іншого. При цьому була проголошена важливість доступу громадськості до офіційної інформації.

У рішеннях у справах «Хендісайд проти Сполученого Королівства» від 07.12.1976 [315], «Санді Таймс проти Сполученого Королівства» від 26.04.1979

[363], «Лінгенс проти Австрії» від 08.07.1986 [329], «Леандр проти Швеції» від 26.03.1987 [327], «Гаскін проти Сполученого Королівства» від 07.07.1989 [309] та в інших, що стосувалися ст.10 Конвенції, ЄСПЛ сформулював наступні основні правові позиції з питання про можливі обмеження права на інформацію: 1) преса не повинна переступати межі, встановлені для захисту репутації та прав інших осіб; 2) ЗМІ не повинні переступати межі, встановлені в інтересах належного відправлення правосуддя; 3) якщо обмеження встановлюються з метою охорони моральності, то необхідно враховувати, що погляд держав на вимоги моральності змінюються залежно від місця і часу, особливо в сучасну епоху, й органи державної влади в принципі перебувають у кращому становищі, ніж міжнародний суддя, аби міркувати про точний зміст цих вимог; 4) закон, який встановлює обмеження, має бути достатньо доступний: громадянин повинен мати можливість отримати вказівки, необхідні з урахуванням правових норм, що застосовуються до даної справи; норма не може вважатися «законом», якщо вона не сформульована досить точно, щоб громадянин міг регулювати свою поведінку: він повинен зуміти передбачати з тією мірою точності, котра є розумно обґрунтована за даних обставин, можливі наслідки тих чи інших дій, тобто застосування закону має бути передбачуваним; 5) обмеження мають бути необхідні в демократичному суспільстві (при цьому термін «необхідні» не є синонімом слова «незамінні» й не має гнучкості виразу «припустимі», «звичні», доцільні», «розумні», «бажані», а має на увазі існування «невідкладної суспільної потреби»); 6) обмеження має бути сумірне тій правомірній меті, котра переслідується; 7) найбільші обмеження на свободу слова, і, відповідно, на інформацію, накладає державна монополія; далекоглядний характер подібних обмежень означає, що вони можуть бути виправдані тільки в разі особливої необхідності; 8) реклама може бути піддана обмеженням, особливо для того, щоб попередити недобросовісну конкуренцію або появу недостовірної чи такої, що вводить в оману, реклами [130, с. 218-223].

Наведений перелік правових позицій ЄСПЛ з питання про можливі обмеження права на інформацію не є вичерпним, оскільки рішення Суду з даної проблеми виносяться і в теперішній час, і будуть, без сумніву, виноситись і в

майбутньому.

Також у рішеннях ЄСПЛ неодноразово вказувалося, що держава не повинна втручатися в обмін інформацією між приватними особами і обмежувати можливості отримання інформації. У рішеннях ЄСПЛ також зазначається, що одним із важливих аспектів свободи отримувати інформацію є обов'язок урядів держав не перешкоджати будь-якій особі в отриманні інформації, яку інші хочуть передати їй.

Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод через прецедентне право ЄСПЛ надає сталий розвиток і ефективний вплив на національне право. Більш того, на сьогодні Конвенція часто розглядається як «конституційний інструмент європейського правопорядку», в рамках якого права людини унікальним чином перетворюються з категорії політичної на категорію правову [98, с. 33].

Яскравим прикладом такого роду є справа в Європейському суді з прав людини у зв'язку з можливим порушенням ст. 8 Конвенції про захист прав людини і основних свобод, відома як «справа К. У. проти Фінляндії» [272]. Громадянин Фінляндії К.У., справжнє ім'я якого не розкривається з етичних міркувань, виявив в Інтернеті оголошення, написане від імені його 12-річного сина анонімним автором. Оголошення містило пропозицію вступити в інтимний зв'язок. Сам хлопчик дізнався про це, коли отримав відгук на оголошення від дорослого чоловіка. Батько дитини подав заяву в поліцію з метою встановити особу автора оголошення, проте інтернет-провайдер відмовив заявнику, вважаючи себе зв'язаним правилами конфіденційності користувацької угоди.

Поліція звернулася до окружного суду з проханням зобов'язати провайдера розкрити зазначену інформацію відповідно до кримінально-процесуального законодавства. Суд не виявив у законі прямої вказівки, що дозволяє йому це зробити при вчиненні злочину, який не належить до тяжких. Після невдалих апеляцій в національних інстанціях батько дитини звернувся із заявою проти Фінляндії до Європейського суду з прав людини. ЄСПЛ задовольнив вимоги позивача і вказав в своєму вердикті, що свобода вираження думки і

конфіденційність зв'язку повинні дотримуватися, а користувачі телекомунікацій та інтернет-послуг повинні мати гарантії конфіденційності і таємниці приватного життя, але такі гарантії не можуть бути абсолютними. Європейський суд вказав, що ці гарантії за необхідності повинні відступати перед іншими законодавчими імперативами, такими як підтримка громадського порядку та запобігання злочинам, захист прав і свобод інших осіб. Після цього випадку Фінляндія як держава-відповідач була змушена змінити своє законодавство і зобов'язати надалі в подібних ситуаціях розкривати ім'я порушника.

За даними Л. В. Магділової та Ш.П. Ярбілова, починаючи з середини XX ст. і дотепер Радою Європи було прийнято більше ста нормативно-правових, рекомендаційних та інших документів, спрямованих на врегулювання інформаційних відносин, прав і свобод людини в інформаційному суспільстві [102, с. 185]. Прийняті документи підтверджують посилення ролі інформаційної складової для сучасного суспільства і держави.

Зокрема, в Рекомендаціях Ради Європи «Про захист даних і свободи інформації» (1986 р.) підкреслюється, що демократичні режими характеризуються обігом у суспільстві максимального обсягу інформації, а інформаційні права, закріплені в Європейській конвенції про захист прав людини і основних свобод, повинні трактуватися гранично широко, маючи на увазі свободу пошуку інформації та, як наслідок, обов'язок влади забезпечувати доступність інформації з питань, що мають суспільне значення (з урахуванням відповідних обмежень) [347].

«Декларація про права людини і верховенство права в інформаційному суспільстві», розроблена Комітетом експертів Ради Європи з інформаційного суспільства у 2005 р., стала першою спробою визначення міжнародно-правових рамок у цій сфері. Розділ «Права людини в інформаційному суспільстві» цієї Декларації містить вісім пунктів: право на свободу вираження, інформації та комунікацій; право на повагу до приватного життя і таємниці листування; право на освіту і загальний доступ до інформаційних технологій; заборона рабства і примусової праці; право на неупереджений суд і заборону на позасудове переслідування; захист власності; право на вільні вибори; свобода зібрань [292].

У зв'язку з розвитком інформаційно-комунікаційних технологій наприкінці XX ст. виникла необхідність правового регулювання відносин, що виникають при автоматизованій обробці інформації за допомогою інформаційних систем. У зв'язку з цим 28 січня 1981 р. у Страсбурзі було прийнято Конвенцію про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних [70], а 7 липня 1968 р. в Лондоні – Європейську Конвенцію про інформацію щодо іноземного законодавства [40]. Положення названих конвенцій закріплюють захист прав на недоторканність приватного життя особи, на обмін правовою інформацією, в т.ч. матеріалами судової практики.

Зокрема, Конвенція Ради Європи про захист фізичних осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (ETS №108) виступає глобальним міжнародним договором у сфері захисту персональних даних, що має обов'язковий характер (ратифікована Україною в 2010 р). У 2001 р. був прийнятий Додатковий протокол до цієї Конвенції щодо органів нагляду та транскордонних потоків даних (підписаний Україною в 2005 р.), а в травні 2018 р. – Протокол про внесення змін до конвенції (CETS №223), спрямований на вдосконалення механізмів, що містяться в Конвенції, з метою підвищення ефективності її правозастосування. У даний час сторонами Конвенції, у т. ч. Україною, здійснюється робота щодо приведення положень національного законодавства у відповідність до положень Протоколу CETS №223 з метою його подальшої ратифікації.

Основним робочим органом Конвенції ETS №108 є Комітет конвенції (T-PD), що складається з представників (і за необхідності – з їх заступників і помічників), які призначаються державами-учасницями. Комітет, серед іншого, формує пропозиції з метою сприяння або поліпшення застосування конвенції; розробляє проекти правових інструментів, що підлягають затвердженню Комітетом міністрів; видає думки і рекомендації; висуває пропозиції і висловлює думку про поправки до конвенції; готує висновки щодо рівня захисту персональних даних кандидатів на приєднання до конвенції та учасників конвенції і за необхідності рекомендує заходи, які необхідно вжити для досягнення відповідності положенням конвенції; здійснює моніторинг в частині дотримання конвенції державами-учасницями і

рекомендує заходи, які необхідно прийняти в разі, якщо держава-учасниця не дотримується положень конвенції [184, с. 74].

Ще одним важливим напрямком формування європейських стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства є електронне врядування (е-врядування). Зокрема, Рекомендація Ради Європи (2004) з питань е-врядування [183] спрямована на надання підтримки країнам-членам у створенні і реалізації стратегій е-уряду, яке сприятиме ефективному використанню інформаційно-комунікаційних технологій у відносинах між органами публічної адміністрації, громадянами та бізнес-структурами, між самими органами влади, а також сприятиме демократизації публічної адміністрації та удосконаленню надання адміністративних послуг.

У даному документі наведено такі рекомендації щодо впровадження та розвитку е-врядування у відповідній державі:

1. Ознайомитися з політикою впровадження технологій е-урядування, законодавство і практику його застосування в цій сфері.

2. Залучати до співпраці відповідних іноземних і національних експертів з метою створення спільної стратегії щодо напрямів впровадження і розвитку е-врядування, дотримуючись принципів забезпечення здійснення прав людини, розвитку демократії та верховенства права, шляхом:

• зміцнення демократичних інститутів на всіх рівнях, сприяння доступу до них, підвищення прозорості та підзвітності їх діяльності громадськості;

• надання можливості всім брати участь в процесі прийняття рішень органами влади, а потім – сприяння розвитку прямої демократії;

• удосконалення діяльності публічної адміністрації та якості надання адміністративних послуг шляхом забезпечення їх доступності, прозорості, ефективності; зробити послуги зорієнтованими на громадян, менш витратними, що сприятиме економічному та культурному розвитку суспільства

3. Розробити стратегію е-врядування, яка:

• повністю відповідатиме принципам національної організації демократичного управління;

• сприятиме позитивному розвитку демократичних процесів;

• розширить вибір доступу до комунікацій і здійснення операцій шляхом надання додаткових каналів доступу;

• буде спиратися на недискримінаційний підхід;

• залучатиме громадян до здійснення стратегічного вибору і буде враховувати їх потреби та пріоритети;

• забезпечить прозорість і стабільність;

• забезпечить відповідний та скоординований підхід між різними ланками і рівнями правління;

• встановить межі співпраці між органами публічної адміністрації, приватним сектором та іншими організаціями громадянського суспільства;

• забезпечить конфіденційність інформації і захист персональних даних;

• міститиме оцінку можливих ризиків;

• надасть можливість і вдосконалить доступ до ІКТ-інфраструктури і послуг, які є простими і швидкими у використанні;

• гарантуватиме доступність, безпеку, цілісність і взаємодію;

• забезпечить розвиток ІКТ політики, який ґрунтуватиметься на відкритих стандартах, об’єктивності та оцінці можливостей, які пропонуються різними моделями програмного забезпечення, включаючи відкриті програмні продукти;

• забезпечить можливості для дистанційного навчання;

• братиме до уваги відповідний зарубіжний досвід.

У Рекомендації Комітету Міністрів Ради Європи з питань е-урядування (2004) наведено наступні кроки розбудови е-урядування у державах-підписантах: 1) переглянути політику впровадження технологій е-урядування, законодавство і практику його застосування у цій сфері; 2) залучати до співпраці відповідних іноземних та національних експертів із метою творення спільної стратегії щодо напрямів впровадження і розвитку е-урядування; 3) розробити стратегію е-урядування, яка повністю відповідатиме принципам національної організації демократичного врядування та сприятиме позитивному розвитку демократичних процесів.

Одним із пріоритетних напрямків розбудови інформаційного суспільства у політичній сфері було визнано так звану е-демократію (електронну демократію). У Рекомендації CM/Rec(2009)1 Комітету міністрів Ради Європи передбачалося, що складовими секторами е-демократії є: електронний парламент, електронне законодавство, електронний суд, електронне посередництво, електронні вибори, електронний референдум, електронне голосування, електронні петиції, електронні кампанії, електронні опитування тощо [346, с. 15]. Прийняттю цієї рекомендації сприяв досвід, який був отриманий внаслідок реалізації інших рекомендацій чи декларативних міжнародно-правових документів.

Серед основних регіональних стандартів безпечної інформаційної взаємодії в Європі слід виокремити Конвенцію про кіберзлочинність від 23 листопада 2001 р. [72]. За своєю юридичною природою це скоріше рамковий, ніж декларативний документ. Вона складається із 48 статей, ратифікація яких змушує держави вносити зміни до свого законодавства, у т.ч. й конституційного. За період розвитку Інтернету поняття «комп'ютерна злочинність» трансформувалось у термін «кіберзлочинність» який охоплює будь-який злочин, скоєний в електронному середовищі [17, с. 86]. На сьогодні вона є одним із базових міжнародних нормативно-правовим актів у сфері боротьби з комп'ютерною злочинністю. Конвенція про кіберзлочинність відкрита для підписання як державами-членами Ради Європи, так і державами, що не є членами Ради, але брали участь у її розробці. Зокрема, Конвенцію підписали США і Японія [331].

Конвенція про кіберзлочинність загострила дискусію про рівновагу між безпекою та правами людини. Існують побоювання, головним чином з боку представників громадянського суспільства, що конвенція надає владі занадто багато повноважень, включаючи право перевіряти комп'ютери хакерів, стежити за обміном інформацією тощо. Широкі повноваження можуть поставити під загрозу деякі права людини, зокрема право на повагу до приватного життя і свободу вираження переконань. Однак той факт, що Конвенція про кіберзлочинність була прийнята Радою Європи, однією з найбільш активних міжнародних організацій, які виступають на захист прав людини, може сприяти знаходженню необхідної

рівноваги між боротьбою з кіберзлочинністю і захистом прав людини.

Однією з основних проблем у боротьбі з кіберзлочинністю є збір даних для ведення судових справ. Швидкість сучасних комунікацій вимагає швидкої реакції з боку правоохоронних органів. Одним із можливих способів зберігання доказів є ведення провайдерами електронних протоколів («логів»), до яких заноситься інформація про те, хто і коли отримував доступ до тих чи інших ресурсів. Деякі положення Конвенції про кіберзлочинність встановлюють зобов'язання зберігати дані про інтернет-трафік. Ця правова норма суттєво вплинула на роль інтернет-провайдерів у забезпеченні правопорядку в Інтернеті.

У даний час принципи поширення інформації в глобальних мережах і свободи вираження думок регулюються в таких документах, як Декларація Комітету міністрів Ради Європи про свободу вираження поглядів та інформації ЗМІ в контексті боротьби з тероризмом від 2 березня 2005 р., Декларація про свободу спілкування в Інтернеті від 28 травня 2003 р., Рекомендації Парламентської Асамблеї РЄ № 1706 2005 р. «Засоби масової інформації та тероризм»; Рекомендація № R (2001) Комітету міністрів Ради Європи «Про питання регулювання віртуального змісту (саморегулювання і охорона користувачів від протиправного або заподіює шкоду змісту нових інформаційних і комунікаційних послуг)» (2001 р.), Додатковий протокол до Конвенції про кіберзлочинність щодо введення кримінальної відповідальності за правопорушення, пов'язані з проявом расизму і ксенофобії, вчинені за допомогою комп'ютерних систем (2003 р.).

У вересні 2019 р. Комітет міністрів Ради Європи прийняв рішення створити міжурядовий комітет експертів по розгляду можливості розробки правових рамок, що стосуються розвитку та застосування штучного інтелекту. В процесі своєї роботи Спеціальний комітет з питань штучного інтелекту (CAHAI) буде враховувати стандарти Ради Європи в галузі прав людини, демократії та верховенства права, а також проводити широкі багатосторонні консультації [50]. У липні 2021 р. CAHAI представив звіт за підсумками опитування представників влади, бізнесу та наукових організацій про ризики, пов'язані з використанням штучного інтелекту (було опитано 260 експертів з різних країн).

З’ясувалося, що найбільше можливостей для застосування штучного інтелекту експерти вбачають в охороні здоров’я (діагностика), захисті навколишнього середовища (прогнозування змін клімату), освіті (розширення доступу до нього) та фінансовій сфері (боротьба з шахрайством). Крім цього, штучний інтелект може допомогти в боротьбі з дискримінацією за рахунок забезпечення рівного доступу до тих чи інших благ або послуг. Натомість найбільш виражені ризики використання штучного інтелекту можуть мати місце у сфері правосуддя і правозастосування (найбільш небезпечними практиками експерти визнали скоринг для доступу до публічних послуг, аналіз емоційної залученості співробітників і розпізнавання осіб). Цікаво, що більшість респондентів виступили за більш жорстке регулювання штучного інтелекту з боку держав. За їхньою оцінкою, поточні рекомендації та етичні принципи описують базові положення, але не є ефективними на практиці. Зокрема, це стосується «тягаря доведення» безпеки алгоритму (його має нести організація, що впроваджує штучний інтелект), запровадження права на перегляд рішення алгоритму людиною, також програмний код повинен бути доступний для зовнішнього аудиту. Половина опитаних висловилася проти використання розпізнавання осіб в громадських місцях [49]. Передбачається, що результати опитування будуть використані при розробці принципів нормативного регулювання цієї сфери.

Одним із визнаних лідерів щодо нормативного забезпечення відносин між людиною і державою в умовах інформаційного суспільства є **Європейський Союз.** З огляду на євроінтеграційні прагнення України зупинимося на цьому більш докладно.

Уже з 1994 року Європейське Співтовариство поставило завдання побудови інформаційного суспільства в коло найпріоритетніших. Уперше ж ЄС почав підтримку розробок у дослідженні нових інформаційних і комунікаційних технологій на початку 1980-х років. Згодом було розроблено численні документи й програми щодо інформаційного суспільства, котрі були покликані усунути бар’єри на шляху до встановлення нової інформаційної ери.

На сьогодні Європейський Союз є найвпливовішим об’єднанням держав у

європейському регіоні, котре покликане забезпечувати їх інтеграцію в єдиний інформаційний простір. Дана інформаційна інтеграція здійснюється на основі концепції єдиної загальної інформаційної політики Євросоюзу. Як зазначають Н.Бєлоусова і Д. Квартенко, вона являє собою «ідеологію європейського співробітництва у сфері комунікацій, є втіленням програм і концепцій розвитку інформаційної сфери, спрямованих на співробітництво в галузі інформації та комунікації» [10, с. 46].

Роль ЄС у впровадженні ідей інформаційного суспільства в сучасному світі справді неможливо недооцінити. Уже під час переговорів в Маастріхті (Maastricht Treaty) з'явилась ідея створення Транс'європейської телекомунікаційної мережі (Trans-European Network (TEN) for Telecommunications). У кінцевій угоді в грудні 1991 р. ця ідея була покладена в основу створення інших Транс'європейських Мереж (TENs): Транспортних, Енергетичних, транс'європейської мережі з навколишнього середовища, оскільки в майбутньому передбачалося створення на основі всіх цих мереж Інформаційної мережі [365].

У 1998 р. була започаткована П'ята рамкова програма з наукових досліджень і технологічного розвитку в межах ЄС на період 1998 – 2002 років, складовою частиною якої стала Програма «Технології інформаційного суспільства». Її принциповою відмінністю від попередніх програм був новий підхід, який полягав у тому, що результати наукових досліджень і розробок, здійснених у межах науково-технічних програм ЄС, повинні були мати практичну цінність для звичайних громадян, впливати на їхнє повсякденне життя в таких соціальних сферах, як охорона здоров'я, навколишнє середовище, освіта і, насамперед, зайнятість. Наступного року Європейська Комісія зробила огляд подій на ринку електронних комунікаційних послуг ЄС і внесла низку пропозицій щодо можливих майбутніх регуляторних заходів для цього сектора. У результаті була випущена для обговорення Зелена книга «Державний сектор інформації: ключовий ресурс для Європи», основною проблемою якої стало те, як інформація, зібрана державними відомствами та установами, могла б бути використана мультимедійною промисловістю для розробки нових продуктів і послуг і громадянами для кращого

використання своїх прав. У травні 1999 р. в Будапешті на 104-й сесії Комітету міністрів Ради Європи була прийнята Декларація про Європейську політику в галузі нових інформаційних технологій, де робився акцент на сприянні для всіх максимально широкому доступу до нових інформаційних і комунікаційних послуг, забезпечення безперешкодного доступу з використанням нових інформаційних технологій до інформації про місцеві, регіональні і національні адміністративні і юридичні служби і прямих зв'язків із ними [303].

Електронна доктрина в ЄС почала формуватися в 1999 р. [297], а вже наступного року в Лісабоні була прийнята ініціатива під назвою «е-Європа: інформаційне суспільство для всіх», в основу покладено документи Європейської комісії – «Ініціатива e-Europe» та «Стратегія працевлаштування в інформаційному суспільстві» [298]. Основна задача цієї ініціативи полягала у впровадженні Інтернету та удосконаленні навичок населення європейських країн, необхідних для існування в інформаційному суспільстві. Також актуалізувалося питання законодавчої уніфікації, яка робила б сприятливі умови для розвитку як електронної комерції та інформаційних послуг так і інформаційного суспільства в цілому. Ці документи здійснювали вплив на конституційне законодавство країн Європейського Союзу та стандартизували на міжнародному рівні взаємодію людини і держави в умовах інформаційного суспільства.

Головними напрямками, у межах яких було розроблено сектори й конкретні завдання програми, стали такі: а) надання доступу до цифрових технологій та Інтернету кожному громадянину, кожній оселі, школі, підприємству та державній установі; б) подолання цифрової неосвіченості в Європі через культуру підприємництва, відкриту до застосування нових інформаційних технологій; в) забезпечення соціальної лояльності до інформаційного суспільства. Натомість

Досить важливим став Лісабонський саміт країн ЄС, що проходив у березні 2000 р. На цій зустрічі були зазначені загрози й виклики розвитку для країн ЄС: 1) якісний стрибок у світовій економіці; 2) детермінована глобалізація; 3) становлення постіндустріальної (інтелектуальної) цивілізації, які впливають на всі сфери життєдіяльності європейської спільноти та потребують радикальної

трансформації європейської політики й економіки.

У березні 2001 р. Європейська Комісія у Стокгольмі представила нову програму «е-Європа. Вплив та пріоритети». Була прийнята Резолюція щодо е-урядування та створена спеціальна група координації дій.

План дій «Електронна Європа – 2002» («Електронна Європа плюс») визначив три головні цільові напрямки дій: а) дешевший, швидкий і безпечний Інтернет; б) інвестування в людей і навички; в) стимулювання використання Інтернету. Він був побудований на методології, яка складається з прискорення правових заходів, перефокусування існуючих фінансових програм підтримки і визначення ефективності дій. Додатково до цієї програми Комісія також представила послання «Робочі стратегії в інформаційному суспільстві».

План дій «е-Європа 2005» був прийнятий Європейською Радою 28 травня 2002 р. в Севільї. Порівняно з попереднім планом він містив більш цілеспрямовані дії. Насамперед це стосувалося запровадження юридичної бази для забезпечення конкуренції між різними технологіями, використання широкосмугових інфраструктур, створення стимулів для регіонів щодо використання найновіших технологій, розвитку електронних послуг національними адміністраціями, передусім у сфері освіти й охорони здоров'я [53].

У 2005 р. Лісабонську стратегію було переглянуто та розроблено програму у сфері інформації під назвою «і2010», яка містила такі основні позиції: завершення формування єдиного європейського простору, сформування відкритого ринку для інформаційних продуктів і послуг; посилення інновацій і зростання інвестицій у дослідженні інформаційно-комунікативних технологій для економічного зростання та поліпшення умов праці; досягнення повністю сформованого всеохоплюючого інформаційного суспільства [10].

У 2006 р. Європейським парламентом і Радою було прийнято Директиву про збереження даних, що генеруються або обробляються у зв'язку з наданням загальнодоступних послуг електронного зв'язку або мереж загального користування [294]. Ця Директива була інкорпорована в національне законодавство більшості держав-членів ЄС. Згідно із цим документом інтернет-

провайдери на місцевому рівні зобов'язані зберігати конкретні дані, що стосуються електронних повідомлень, аби допомогти у розслідуванні злочинів, а також в якості доказів для можливих судових розглядів. Дані повинні зберігатися не менше 6 місяців, але не довше 2 років. Метою архівації даних було оголошене трасування незаконного контенту, виявлення джерел атак на інформаційні системи, встановлення осіб, які використовують мережі електронних комунікацій для терористичної діяльності та організованої злочинності. Директива викликала гостру критику в багатьох державах – членах ЄС і була оскаржена в Конституційному суді ФРН [318]. Тим не менш деякі країни пішли ще далі в своїх наглядових ініціативах і навіть вийшли за межі дозволеного законодавством ЄС [98, с. 15].

У 2010 р. була прийнята нова програма «Електронна Європа» (Резолюція «e2010» – «Європейське інформаційне суспільство в 2010 році»). Відтак, до 2020 року Європа мала забезпечити: 1) модернізацію державних послуг у режимі он-лайн; 2) діяльність електронного уряду; 3) комп'ютеризацію освітньої сфери; 4) надання медичного обслуговування в електронній формі; 5) створення динамічнішого середовища для розвитку електронного бізнесу. Вона стала логічним продовженням Рекомендації CM/Rec(2009)1 Комітету міністрів Ради Європи та декларувала більш конкретні цілі.

Інноваційною за змістом стала Сьома рамкова програма ЄС 2007–2013 рр., якою передбачалося підвищення конкурентоздатності європейської інформаційної індустрії та інших промислових галузей високих технологій для задоволення потреб суспільства й економіки. Програма мала забезпечити європейську науково-технологічну базу, трансформацію ІКТ для всіх сфер життєдіяльності європейської спільноти та стимулює інноваційний розвиток європейського інформаційного суспільства [304].

У 2012 р. Європейський парламент звернув увагу світової спільноти на захист прав дитини в цифровому світі, прийнявши відповідну резолюцію, яка передбачає боротьбу з нелегальним контентом, шкідливим контентом, захист приватного життя [339].

Регіональний європейський підхід до інформаційної політики передбачає забезпечення гарантій нейтральності в сфері доступу до інформації. Принцип нейтральності мережі ґрунтується на відсутності монополії на поширення інформації та передбачає, що постачальники послуг зв'язку та політичні інституції зобов'язані гарантувати рівний доступ користувачів до виробництва і споживання інформації. Безпека інформації досягається через гарантію безпеки інфраструктури за умови, що політичні або комерційні структури майже не контролюють вміст тієї інформації, що створюється й передається.

Орган європейського регулювання в сфері цифрових комунікацій (The Body of European Regulators for Electronic Communication, BEREC) активно залучений до забезпечення «мережевої нейтральності» з 2010 р. У 2015 р. Європейський парламент і Рада прийняли Директиву (ЄС) 2015/2120, де викладаються основні правила забезпечення рівного доступу до трафіку, що надається Інтернеті, і дотримання прав кінцевих користувачів, які випливають з нього. Із 2016 року BEREC прийняв основні принципи національного регулювання європейських правил «мережевої нейтральності» (BEREC Guidelines, 30.08.2016). Таким чином, тепер у кожній державі-члені ЄС діють регулюючі органи, котрі контролюють ринок і здатні оцінити управління трафіком, комерційні практики й угоди та забезпечити дотримання Директиви 2015/2120. Дані органи також забезпечують відповідність якості послуг, що надаються Інтернет-провайдерами. Відповідно до ст. 5 Директиви національні регулюючі органи надають щорічні звіти про дотримання правил «відкритого Інтернету» до Європейської комісії та BEREC. Публічний характер встановлених у 2016 р. принципів наочно підтверджується проведенням попередньої дискусії, в якій будь-який інтернет-користувач міг висловити свої пропозиції. Понад 500 тис. європейців підтримали принцип нейтральності Мережі [353].

Ключовим елементом інформаційної політики є визначення меж державного контролю. Особливе значення даний напрямок має для захисту конфіденційних даних користувачів. Даний напрямок також завжди було пріоритетом інформаційної політики в Європі. З цією метою в ЄС у 2016 р. був прийнятий і з 25

травня 2018 р. набув чинності Загальний Регламент щодо захисту даних (General Data Protection Regulation – GDPR) [310]. Цей Регламент надає різні гарантії недоторканності конфіденційної і приватної інформації європейських користувачів. Особлива увага в Регламенті приділяється відповідальності компаній, що надають інформаційні послуги, перед користувачами, зокрема, у сфері захисту персональних даних. Компанії зобов'язані у відповідь на запити користувачів повідомляти, яким чином вони отримують і захищають інформацію користувачів.

На думку фахівців, набуття чинності Загальним Регламентом вперше забезпечило правову основу для впровадження культури прайвесі та захисту персональних даних у компаніях відповідно до стандартів ЄС [359, с. 116]. Уніфікується правовий порядок захисту персональних даних, формується цифровий ринок поширення інформації, контролю й нагляду за ним. У червні 2020 р. Європейська комісія опублікувала звіт про оцінку GDPR, в якому, зокрема, оцінюється ефективність GDPR з точки зору функціонування правил передачі персональних даних третім країнам і міжнародні організації.

GDPR змінив підходи до захисту персональних даних: відтепер акцент зміщується з захисту даних корпоративного сектора на захист персональних даних, створення цифрового ринку, де роль ЄС в забезпеченні регулювання має вирішальне значення. Персональні дані стали новим фактором виробництва, «новою валютою змін», новою протекціоністською правовою системою для посилення законодавства про недоторканність приватного життя (прайвесі).

Втім не слід забувати, що в європейських державах з 2009 р діє Директива Європейського парламенту та Ради ЄС 2009/24 / ЕС «Про правову охорону комп’ютерних програм», яка зобов’язує інтернет-провайдерів, у т. ч. з метою протидії тероризму, зберігати протягом одного року дані про мережеву активність своїх клієнтів .

Як бачимо, ця правова система потребує уніфікації та гармонізації відповідно до національного законодавства, територіально фрагментована і диференційована всередині ЄС. GDPR забезпечив формування механізму захисту на основі культури

запобігання та дотримання нормативних вимог для забезпечення конфіденційності. GDPR є основою для формування систем управління захистом персональних даних, і національні агентства нестимуть відповідальність за ефективність механізму захисту [333].

Чимало уваги інституції ЄС приділяють розвитку електронного врядування. Вже розроблено Цифровий порядок денний ЄС (A Digital Agenda for Europe), прийнятий 26 серпня 2010 р. [302]. Наразі триває перегляд законодавства ЄС із метою уніфікації вимог до використання елементів е-врядування в державному секторі в країнах-підписантах; передусім йдеться про розробку єдиного стандарту використання цифрового підпису і, як наслідок, електронної освіченості серед населення, що безпосередньо пов'язана з електронною ідентифікацією особи за допомогою ID-карток та безпекою їх використання.

Одним із найамбітніших проектів ЄС у сфері розбудови інформаційного суспільства став «Цифровий порядок денний для Європи» (англ. *Digital agenda for Europe*) – одна з семи флагманських ініціатив у рамках стратегії «Європа 2020». Цей проект містить перелік із 100 конкретних дій і визначає європейську стратегію для розквіту цифрової економіки у 2020 р.

Порядок денний у свою чергу містить сім стовпів (опор):

1) створення єдиного цифрового ринку – зняття бар'єрів і створення єдиних правил для вільного поширення онлайн-послуг та розваг за межі національних кордонів, створення єдиного простору онлайн-платежів, розвитку бізнесу завантаження музики, захисту споживачів ЄС в кіберпросторі;

2) розвиток інтероперабельності (експлуатаційної сумісності) та стандартів – покращення нормативних процедур та підвищення сумісності для досягнення безперешкодної взаємодії численних ІТ-пристроїв і гаджетів, сховищ даних і послуг;

3) розвиток довіри і безпеки користувачів онлайн-транзакцій – зменшення загроз від шкідливого програмного забезпечення, скоординована європейська відповідь на кібер-атаки, посилені правила щодо захисту особових даних;

4) розвиток швидкісного Інтернету – для телебачення високої чіткості та

відеоконференцій, досягнення швидкостей 30 Мбіт/с для всіх користувачів і 100 Мбіт/с, принаймні для 50 % користувачів інтернету до 2020 року, стимулювання інвестицій і прийняття комплексного плану радіочастотного спектру;

5) розвиток наукових досліджень та інновацій – залучення найкращих дослідників, створення інфраструктури світового класу, адекватне фінансування, переведення найкращих ідей в форму товарів і послуг, розширення координації та ліквідація розрізнених зусиль Європи;

6) підвищення електронних навичок – наразі понад 50 % європейців використовують Інтернет щодня – але 30 % не використовували його ніколи;

7) використання ІКТ для вирішення соціальних проблем – для скорочення споживання енергії, підтримки життя старіючих громадян, революціонізації медичних послуг, підвищення якості державних послуг, оцифрування культурної спадщини Європи для забезпечення онлайнового доступу для всіх.

Передбачається, що структура політики ЄС щодо інформаційно-комунікаційних технологій на наступні 5-10 років складатиметься з наступних десяти областей: 1) економіка знань: головний інструмент для багатства майбутнього; 2) суспільство знань: участь для всіх; 3) зелені ІКТ: підтримка екологічної економіки; 4) інфраструктура нового покоління: баланс між інвестиціями та конкуренцією; 5) гнучка інфраструктура: для інвестування в соціальний капітал; 6) малі та середні підприємства (МСП) та інформаційно-комунікаційні технології: підтримка європейських МСП; 7) єдиний ринок інформації; 8) революційний електронний уряд: переосмислення порядку надання публічних послуг; 9) довіра онлайн: безпечний цифровий світ; 10) зрозуміле керівництво: переосмислення процесу прийняття рішень в ЄС [259].

Планується, що «Зелене суспільство знань в ЄС буде побудоване на основних принципах цивілізованого суспільства XXI ст. Воно потребує створення багатства, в справедливість, рівність, відповідальності перед майбутніми поколіннями, управлінні природними ресурсами, щоб громадяни могли брати участь в житті суспільства і реалізувати свій потенціал» [259, с. 17].

Активну участь у створенні міжнародно-правових стандартів безпечної

взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства брала й Організація з безпеки і співробітництва в Європі. На Гамбурзькій конференції ОБСЄ 2016 р. рішенням № 5/16 було приділено увагу до зусиль ОБСЄ щодо скорочення ризиків виникнення конфліктів у результаті використання ІКТ. Вона спонукала всіх держав-учасниць робити внесок у здійснення прийнятих в ОБСЄ заходів щодо зміцнення довіри з метою скорочення ризиків виникнення конфліктів у результаті використання ІКТ; пропонувала державам-учасницям внести конкретні пропозиції на цей рахунок до 30 червня 2017 р. [187]. Також було приділено увагу резолюції ГА ООН A/RES/70/237 «Досягнення в сфері інформатизації та телекомунікацій в контексті міжнародної безпеки» та підкреслено її актуальність [182]. Тобто продовжувався взаємний вплив різних міжнародних організацій на міжнародно-правові стандарти безпечної взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства та на конституційне законодавство країн світу.

У подальших своїх документах ОБСЄ також приділяла увагу безпеці в інформаційному суспільстві, виділяла кібербезпеку та безпеку в інформаційно-комунікаційних технологіях, зокрема це було зазначено в: Рішенні ОБСЄ від 10 березня 2016 р. № 1202 «Про заходи зміцнення довіри в рамках ОБСЄ з метою скорочення ризиків виникнення конфліктів в результаті використання інформаційних і комунікаційних технологій» [189]; Рішенні ОБСЄ від 8 грудня 2017 р. № 5/17 «Про нарощення зусиль ОБСЄ по скороченню ризиків виникнення конфліктів в результаті використання інформаційних і комунікаційних технологій» [188]. Щорічні доповіді ОБСЄ також приділяли увагу питанню кібербезпеки та безпечного використання інструментів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства [254; 255]. У листопаді 2019 р., в Ініціативі ОБСЄ «Перспективи» 2030» було висловлено думку про залучення молоді до роботи задля побудови більш безпечного майбутнього, де було приділено увагу й кібербезпеці та зазначено, що питання, пов’язані з кіберпростором та кібербезпекою, будуть і надалі вимагати пильної уваги та ініціативних дій з боку міжнародної спільноти [47]. У посланні Генерального секретаря ОБСЄ в 2019 р.

було зазначено, що кібербезпека / безпека ІКТ – це гарний приклад у хвилюючій всіх проблемній сфері, де вдалося зробити низку невеликих, але конкретних кроків на шляху до спільної мети [255]. Тобто ОБСЄ поряд з іншими учасниками міжнародних відносин формувало міжнародно-правові стандарти безпечної взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства.

У 2019 р. були прийняті Талліннські рекомендації стосовно національних меншин і медіа в цифрову епоху і пояснювальна записка. Не зважаючи на рекомендаційний характер, вони є доволі прогресивні та мають посилання на рішення ООН, Ради Європи, Європейського парламенту та інші документи [217]. Беручи до уваги якість цього документу, можна стверджувати, що він заслуговує на увагу як частина міжнародних стандартів взаємодії національних меншин із державою в умовах інформаційного суспільства.

Як слушно зазначає М. Трофименко, стратегічне планування у сфері взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства призвело до того, що за 20 років поетапного, планового розвитку інформаційного суспільства деякі її складові стають уже звичними для громадян, а деякі переживають етап становлення. Інтернет, як інструмент комунікації між людиною та державою в умовах інформаційного суспільства, повинен поширюватись серед населення землі і, як вважають автори звіту ОБСЄ за 2011 р., до 2020 р. доступ до мережі матимуть 5 мільярдів осіб, а ще через десятиліття рівень проникнення Інтернету в розвинених країнах наблизиться до 100%. Це означає, що використання глобальної мережі стане нормою для всіх соціальних і вікових груп, включно з дітьми, пенсіонерами та малозабезпеченими [227]. Тобто поступові, стратегічні шляхи міжнародної спільноти дали свій результат. Але вважати результат повністю позитивним, ще зарано, оскільки не зважаючи на позитивний прогрес інформаційне суспільство переходить в нові свої виміри й виникають нові питання, які міжнародна спільнота повинна вирішувати далі.

Тож не дивно, що відповідні документи щодо розвитку інформаційного суспільства та забезпечення прав людини в нових умовах були прийняті не тільки в Європі, але і в інших регіонах світу. У даному контексті варто передусім

пригадати Американську конвенцію з прав людини 1969 р. [2], яка має дуже багато гарантій, схожих на ті, що зазначені в Європейській Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., та є «регіональним масштабом» для Північної та Південної Америки. До того ж, схожим є і наглядовий принцип за дотриманням її положень, який здійснює Міжамериканський суд з прав людини [285] та Міжамериканська комісія з прав людини [281].

Аналогічні правозахисні механізми створено й на Африканському континенті. Африканська хартія прав людини і народів, прийнята в 1981 р., дуже схожа за своїм змістом з європейським та американським варіантами. Наглядовим органами за дотриманням Африканської хартії прав людини і народів [260] є відповідна Африканська комісія [261] та Африканський суд [262].

Фактично єдиним географічним регіоном, де досі відсутня власна система захисту прав людини і де не прийнято жодного юридично обов'язкового документу з прав людини, залишається Азійський континент. Відсутність системи захисту прав людини в цьому регіоні традиційно пояснюють його неоднорідністю [109, с. 716]. Однак держави даного регіону, як члени ООН, теж намагаються узгоджувати положення свого національного законодавства з вимогами Загальної декларації прав людини, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та іншими актами цієї організації, що стосуються відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства. До цього їх змушують також процеси глобалізації та посилення транскордонного інформаційного обміну.

Імплементація міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства до національних правових систем відбувається, передусім, через конституційне (державне) право як провідну галузь будь-якої національної системи права. Конкретні приклади конституційно-правового регулювання такої взаємодії будуть представлені в наступному підрозділі даного дисертаційного дослідження.

2.2. Конституційно-правові основи забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства: досвід зарубіжних держав

Бурхливий розвиток ІКТ і формування інформаційного суспільства змусили фактично всі держави світу вдатися до правового регулювання відповідної сфери суспільних відносин і відповідним чином коригувати свою правову політику. Важливість інформаційних відносин для держави, громадянського суспільства і кожного громадянина у поєднанні з включенням цих відносин до сфери державної політики закономірно привело до розширення предмета конституційно-правового регулювання та появи відповідних норм у текстах основних законів і прийняття низки спеціальних законів, присвячених основам взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства.

Підходи держав до нормативного закріплення конституційно-правових основ забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства суттєво різняться. На них впливають особливості національної правової системи, специфіка національної правосвідомості та нормотворчої діяльності, рівень розвитку інформаційного суспільства, міжнародні зобов’язання держав тощо.

Принагідно слід відзначити, що в більшості провідних держав світу відсутній єдиний законодавчий акт, який би комплексно регламентував інформаційні відносини, у т. ч. відносини в мережі Інтернет. При цьому існуючі нормативно-правові акти регулюють лише окремі аспекти функціонування інформаційного суспільства, зокрема щодо інформаційних прав особи, статусу електронних ЗМІ, прав та обов’язків окремих органів публічної влади в інформаційні сфері, питання забезпечення інформаційного суверенітету та інформаційної безпеки тощо.

У різних країнах світу історично схилялися різні політико-правові концепції щодо свободи розповсюдження інформації: від мінімального втручання держави у процес управління Інтернетом (США, держави-члени ЄС) до тотального контролю за ним із боку держави (Китай, Іран, Туреччина) [38]. За даними різних міжнародних організацій, приблизно в 20 державах обмежується доступ громадян до мережі Інтернет [239, с. 111]. За характером регулювання інформаційних правовідносин, зокрема відносин у мережі Інтернет можна виокремити групу країн,

де регулювання здійснюється недержавними або самоврядними (саморегульованими) структурами.

Одним з визнаних світових лідерів впровадження конституційно-правових основ забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства є **Сполучені Штати Америки**, як країна, в якій, власне, й було створено технологічну базу для розвитку Інтернету, а саме сервер ARPANET, та здійснювався його подальший розвиток як для наукових, та і для суспільних потреб. Інтернет став одним із найголовніших інструментів створення сучасного інформаційного суспільства, а отже досвід країни, де він був започаткований, є актуальним та практично значущим.

Першоосновою для забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Сполучених Штатах є Конституція США 1787 р., точніше перші десять поправок до неї, котрі отримали назву «Білль про права». Вже Перша поправка забороняє Конгресу видавати закони, котрі обмежують свободу слова, друку, а також права народу мирно збиратися і звертатися до уряду з проханням усунути якусь кривду [86, с. 340]. Дана поправка була прийнята ще в далекому 1791 р., коли американське суспільство переживало наслідки не тільки боротьби за незалежність, але й руйнації феодальних відносин і третьої інформаційної революції. На той час не існували радіо, телебачення та комп'ютерні мережі, але вироблена тоді концепція свободи слова і вільної преси використовується нині для всіх видів комунікації, а право особи звертатись до уряду з проханням усунути якусь кривду в подальшому трансформувалось на право на звернення людини до будь-якого органу публічної влади [96, с. 131].

Суддя Верховного Суду США В.О. Дуглас написав про людей, які в 1791 р. склали Першу поправку до Конституції США: «Творці Конституції були обізнані в природі людини не гірше за нас. Вони теж жили за небезпечних часів; вони теж усвідомлювали задушливий вплив ортодоксального, стандартного мислення. Вони порівняли примусове обмеження свободи слова та думки з ризиком зловживання свободою. Вони обрали свободу» (цит. за: [200, с. 13]).

На відміну від того підходу, який переміг у континентальній Європі та згодом

був відображений в Європейській конвенції 1950 р., американська доктрина виходить з того, що згідно з Першою поправкою свобода слова і преси не підлягає будь-яким законодавчим обмеженням. Тож американський підхід щодо визначення правових гарантій свободи слова і преси є значно ширшим від європейського.

Поряд із конституційним закріпленням прав і свобод інформаційного характеру відбувалося оформлення законодавства про порядок користування ними. Наприклад, Закон штату Нью Йорк «Про порушення громадського порядку» проголошував: «Будь-яка особа, що з наміром спричинити порушення громадського порядку: 1) вдається до агресивних. Бешкетних, погрозливих, лайливих чи образливих висловлювань або поведінки; 2) діє в такий спосіб, аби роздратувати, стурбувати чи образити інших або перешкодити чи завадити їм; 3) збирає на вулиці натовп і відмовляється піти на вимогу поліції, – вважається порушником громадського порядку» [201, с. 62].

У цілому американський захист свободи слова і преси було історично засновано на нормах англійського загального права, у відповідності до природи та принципів якого закони підлягають інтерпретації суддями. Зокрема, принципове значення для захисту свободи слова мали рішення Верховного Суду США у справах «Шенк проти Сполучених Штатів» (1919), «Чаплінські проти штату Нью-Гемпшир» (1942), «Файнер проти штату Нью-Йорк» (1951), «Кокс проти штату Луїзіана» (1965), «Коен проти штату Каліфорнія» (1971), «Фрісбі проти Шульц» (1988), «R.A.B. проти міста Сент-Пол» (1992) та ін. [201]. Натомість розуміння свободи преси ґрунтується на рішеннях Верховного Суду США у справах «Нір проти штату Міннесота» (1931), «New York Times проти Саллівана» (1964), «New York Times проти Сполучених Штатів» (1971), «Cox Broadcasting проти Коена» (1975), «Richmond Newspapers проти штату Віргінія» (1980), «Hulster Magazine проти Фолвела» (1988), «Denver Telecommunications проти ФКЗ» (1996) та ін. [200].

Принагідно слід відзначити, що загальні підходи до гарантування свободи слова і друку, започатковані в США ще наприкінці XVIII ст., були органічно перенесені в реалії нового, інформаційного суспільства, і відображені в спеціальному законодавстві.

Одним із найважливіших законів, які мали прогресивний вплив на розвиток інформаційного суспільства в США, є Закон про свободу інформації (The Freedom of Information Act, FOIA), який був прийнятий 4 липня 1966 р. і з певними змінами діє дотепер [361]. Цей закон передбачає, що кожне агентство має надавати інформацію про свою діяльність до Федерального реєстру для ознайомлення з нею всього суспільства. Цей закон також врегулював відносини, які виникають при доступі до інформації з боку журналістів. Кожен громадянин може вимагати від органів виконавчої влади будь-яку інформацію, незалежно від того, в якій формі вона зберігається – це може бути лист або повідомлення, отримані електронною поштою або за допомогою месенджера, поліцейський рапорт, звіт про витрати або будь-який інший урядовий документ. Закон зобов'язує федеральні агентства, уряди штатів і місцеві органи влади надавати запитувану інформацію, крім тієї, на яку поширюються спеціальні винятки, що стосуються персональних даних або національної безпеки. FOIA відкрив нову епоху в забезпеченні прозорості в діяльності уряду. За даними Міністерства юстиції, у межах FOIA в 2019 р. федеральний уряд отримав 858 952 запити, дещо менше, ніж у 2018 р., коли надійшло 863 729 запитів [55].

Порядок задоволення інформаційних запитів варіюється від штату до штату і від муніципалітету до муніципалітету. Що стосується федерального уряду, його відповідь має бути надана, як правило, протягом 20 днів з моменту отримання запиту. У разі відмови в інформації, заявник має право оскаржити це рішення.

У 1972 р., після прийняття спеціального закону [305], було створено Федеральний консультативний комітет (Federal Advisory Committee, FAC) для об'єктивного та доступного надання консультативних послуг громадянам. Головними обов'язками FAC є розробка та впровадження програм регулювання ІКТ??, обробка заявок на отримання ліцензій на постачання послуг та інших документів, сприяння розвитку інноваційних послуг, проведення аналізу та вирішення проблемних скарг споживачів, громадська безпека та національна безпека при використанні ІКТ, донесення важливої інформації до споживачів [251]. Тобто, даний комітет покращував комунікацію в суспільстві за допомогою

використання ІКТ та створював сприятливі умови для подальшого розвитку інформаційного суспільства. Також було приділено увагу безпеці при використанні ІКТ.

Після прийняття Закону про свободу інформації суспільство США було стурбоване проблемами захисту конфіденційної інформації, у зв'язку з чим у 1974 р. був прийнятий Закон про прайвесі (Privacy Act of 1974) [345]. Це закон заборонив розкриття запису про фізичну особу з системи обліку за відсутності письмової згоди особи, якщо це не є розкриття відповідно до одного з дванадцяти законодавчих винятків. Він також надав фізичним особам юридичні інструменти, за допомогою яких можна отримати доступ до своїх документів та змінити їх зміст, а також встановив певні вимоги щодо ведення діловодства. Цей закон, з одного боку був закономірним продовженням встановлення винятків на доступ до інформації, встановлених у Законі про свободу інформації 1966 р., а з іншого – захищав право особи на приватність та був фундаментальною основою безпечної взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, безпеки в кіберпросторі.

Прийнятий у 1976 р. Закон про врядування при сонячному світлі (The Government in the Sunshine Act) продовжив політику щодо обмеження доступу до будь-якої інформації, та встановив 10 нових винятків. Доцільність деяких винятків є дискусійною, але слід зазначити, що виняток № 6 забороняв розкривати інформацію особистого характеру, якщо розкриття становило б явно необґрунтоване вторгнення в приватне життя [362]. Тобто відбувалась кореспонденція з Законом про прайвесі 1974 р. та розширення таких винятків. Зазначені винятки також, певною мірою, мали безпековий характер та були спрямовані на зміцнення правових засад безпечної взаємодії людини та держави в умовах інформаційного суспільства.

Подальший розвиток конституційно-правових основ взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства протягом 1982-1995 рр. відбувався в режимі розширення переліку винятків із Закону про свободу інформації на підставі виконавчого наказу № 12356 Президента США Р. Рейгана про інформацію,

що стосується національної безпеки [337]. Він дозволив федеральним установам приховувати величезну кількість інформації, прикриваючись загальним гаслом «інтересів національної безпеки». Втім обурення, викликані цим наказом Р. Рейгана, стали тим фактором, який змусив президента Б. Клінтона у 1995 р. кардинально змінити критерії засекречування інформації [269].

Прийнятий у 1996 р. Закон «Про телекомунікації» (Telecommunications Act of 1996) здійснив однин із перших суттєвих змін в цій сфері, починаючи з 1934 р., коли було прийнято Закон про зв'язок. Відповідно до цього закону, Інтернет був включений до мовлення та розподілу спектра частот [360]. Закон про телекомунікації 1996 р. – це перша за майже 62 роки капітальна реформа телекомунікаційного законодавства. Мета цього закону було дозволити будь-кому входити у будь-який комунікаційний бізнес, дозволити будь-якому комунікаційному бізнесу конкурувати на будь-якому ринку з будь-ким іншим. Закон про телекомунікації 1996 р. має потенціал для зміни способу роботи, життя та навчання мільйонів американців. Він суттєво вплинув на телефонні послуги – міські та міжміські, кабельне комунікації та інші відеопослуги [360]. Тобто відбувалась кардинальна трансформація суспільних відносин в сфері телекомунікації, яка відобразилась в новому законі. Він мав безпосередньо прогресивний вплив на конституційно-правове забезпечення взаємодії людини та держави в умовах інформаційного суспільства.

У 1996 р. до Закону про свободу інформації було внесено зміни, відповідно до яких усі записи, створені агентствами з 1 листопада 1996 р., мають оприлюднюватися, у т. ч. за допомогою комп'ютерного телекомунікаційного зв'язку або, якщо агентство не встановило засобів комп'ютерного телекомунікаційного зв'язку, за допомогою інших електронних засобів [306].

У тому ж 1996 р. Конгрес США схвалив закон під назвою «Про порядність комунікацій». Авторитетний американський фахівець у галузі інформаційного права Дж. Коссеф вважає, що хоча Верховний суд скасував переважну частину цього закону вже через рік після його прийняття, один розділ, а саме 230-й, котрий залишився, здійснив більший вплив на розвиток сучасного Інтернету, ніж будь-

який інший закон, прийнятий Конгресом [325, с. 178]. Його вплив, на думку даного автора, передусім випливає з наступного припису розділу 230: «Жоден постачальник чи користувач інтерактивної комп'ютерної послуги не повинен розглядатись як видавець чи промовець якоїсь інформації, наданої іншим постачальником інформаційного контенту» [283].

Незважаючи на гадану безневинність, зауважує Дж. Коссеф, це єдине положення істотно змінило правовий ландшафт Інтернету. Воно означає, що веб-сайти, електронні додатки, інтернет-провайдери (ISP), компанії соціальних мереж та інші постачальники онлайн-послуг не повинні нести відповідальність за дифамацію, вторгнення в приватне життя і за практично будь-яким позовом, що виникає з користувацького контенту.

Розділ 230 став невід'ємною рисою інтернет-права США. Автор пише, що важко уявити собі сучасні соціальні мережі й краудсорсингові сайти в світі без цього розділу. «Уявіть собі, – зауважує він емоційно, – якби Facebook і Twitter були відповідальні за кожен коментар користувача… Скоріш за все, ці сайти не могли б існувати, принаймні, не в їхніх теперішніх формах» [325, с. 254].

Розділ 230 містить лише кілька винятків, що дозволяють розглядати інтерактивні комп'ютерні послуги в якості видавців або носіїв контенту. Ці вузькі винятки охоплюють порушення норм федерального кримінального законодавства, законодавства про інтелектуальну власність і Закону про конфіденційність електронних повідомлень.

Незважаючи на відсутність істотних винятків з розділу 230, суди поступово послабили колись абсолютний імунітет, зробивши висновок про те, що деякі постачальники онлайнових послуг заохочували користувача контенту або сприяли йому, і тому користувачеві контент не був наданий іншим постачальником. Ця тенденція почалася з ухвали апеляційного суду Сполучених Штатів Америки по дев'ятому округу у справі «Fair Housing Council of San Fernando Valley vs Roommates.com» (2008). Дане судове рішення відчинило двері для судових позовів проти постачальників онлайн-послуг, що виникають із призначеного для користувача контенту.

Розглянуті Дж. Коссефом судові справи, пов'язані з нормою розділу 230 і вирішені в період з 1 липня 2015 р. по 30 червня 2016 р., дозволили встановити, що приблизно в половині випадків суди відмовлялися повністю надати імунітет. Найчастіше суди доходили висновку, що інтернет-провайдер фактично створив і опублікував контент. Автор вважає, що через 20 років після того, як Конгрес прийняв розділ 230, і 8 років з моменту винесення судового рішення «Fair Housing Council of San Fernando Valley vs Roommates.com» розділ 230 залишається міцним щитом для постачальників онлайн-послуг. Однак, оскільки обсяги користувацького контенту останніми роками істотно зросли, суди поступово зменшили імунітет для онлайн-посередників і розширили лазівки, які дозволяють позивачам, що виступають проти посередників, вигравати справи [228, с. 51].

У 2002 р. був прийнятий Закон про електронне врядування (e-Government Act) [299]. Отримання інформації, починаючи від персональних даних і закінчуючи загальнодоступною інформацією, сьогодні спрощується завдяки технологічним змінам комп'ютерів, цифрових мереж, доступу до Інтернету та створенню нових інформаційних продуктів. Закон про електронне врядування визнав, що ці досягнення також мають важливі наслідки для захисту персональних даних, що міститься у державних документах і системах. Цей закон стосується й діяльності судової влади, зокрема ст. 205 визначає, що мають функціонувати офіційні сайти судів, які повинні містити інформацію про суд, індивідуальні рішення кожного судді за всіма справами (якщо такі є), надавати доступ до змісту всіх виданих письмових рішень і протоколів усіх справ тощо. Також у цьому законі відображено новітні підходи щодо надання послуг з боку держави та захисту інформації з урахуванням інформаційно-комунікаційних можливостей. Цей закон можна назвати передовим на той час, оскільки взаємодія людини з державою не тільки в особі виконавчої та законодавчої влади, але й судової, виводилася на рівень інформаційного суспільства і тогочасних ІКТ.

У 2007 р. був прийнятий Закон про підвищення ефективності національного уряду через відкритість (Openness Promotes Effectiveness in Our National Government Act of 2007). Цей акт був спрямований на вдосконалення Закону про свободу

інформації та намагався перевести на новий рівень взаємодію людини та виконавчої влади через підвищення гласності в роботі федеральних органів. При цьому враховувалися нові можливості для відкритості та постійного діалогу з населенням з боку органів державної влади, що надає інформаційне суспільство.

Закон про кібербезпеку 2010 р. (Cybersecurity Act of 2010) визначив «кібербезпеку» як «інформаційну безпеку», тобто як захист інформації та інформаційних систем від несанкціонованого доступу, використання, розкриття, порушення, модифікації або знищення з метою забезпечення цілісності, конфіденційності, доступності та автентифікації [287]. Прийняття даного закону відображало тогочасну світову тенденцію і було відповіддю на поширення випадків хакерських атак та зростання інших загроз у кіберпросторі.

Упродовж 2011-2012 років було здійснено спробу провести через Конгрес США два законопроекти: «Про протидію онлайн-піратству» (SOPA)[358] та «Про запобігання реальним онлайн-загрозам економічній творчості та крадіжкам інтелектуальної власності» (PIPA) [344], які значно розширювали повноваження американських правоохоронних органів і правовласників у боротьбі з нелегальною інформацією в Інтернеті, а також в сфері захисту дітей та авторських прав. Згідно з даними законопроектами, будь-який учасник інтернет-відносин був зобов’язаний за зверненням правовласника припинити надання послуг ресурсу, обвинуваченому у піратстві, а також розірвати з ним будь-який зв’язок: виключити сайт з пошукових систем, видалити посилання на нього, повністю заблокувати сайт для відвідування, в іншому випадку мав розцінюватися як співучасник. Думки експертів щодо цих законопроектів розділилися. Одні вважали, що вони необхідні для збереження прибутку організацій, захисту інтелектуальної власності у відповідних галузях, інші стверджували, що положення законів є надмірно жорсткими або розмитими, а їх застосування завдасть серйозної шкоди свободі слова в мережі Інтернет, інтернет-користувачам і сайтам (докл. див.: [3]). У результаті розгляд цих законопроектів Конгресом США було спочатку відкладено, а потім обидва вони були відхилені, оскільки, за влучним висловом П. Ома, «пропонували дуже погані рішення для перебільшеної шкоди і спиралися на справді погану політику в галузі

авторського права, котра була дуже погано реалізована» [338, с. 80].

Одним із наступних актів, який врегулював питання підтримання безпечної взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в США, став Закон про обмін інформацією про кібербезпеку 2014 р. (Cybersecurity Information Sharing Act of 2014). Цей закон вимагав від директора національної розвідки, секретаря національної безпеки, міністра оборони та генерального прокурора розробити та оприлюднити процедури для секретних та розсекречених показників кіберзагроз, якими володіє федеральний уряд та обмінюватись ними в режимі реального часу з приватними особами. Він також дозволяв приватним організаціям здійснювати моніторинг і застосовувати заходи протидії для запобігання або пом'якшення загроз кібербезпеки або вразливостей у власних інформаційних системах та, за письмовою згодою, інформаційних систем інших суб'єктів та федеральних органів [288]. Тобто, як спостерігається, суспільство США зіштовхнулось з кіберзагрозами, які передбачалось подолати, у т. ч. й за допомогою державно-приватного партнерства.

У 2015 р. Конгресу США схвалив Закон про обмін інформацією з кібербезпеки (Cybersecurity Information Sharing Act, CISA), який викликав критику цілої низки інтернет-гігантів, зокрема Apple, Google, Facebook, Microsoft, Amazon і Dropbox. Розробники законопроекту стверджували, що цей документ спрямований на «поліпшення кібербезпеки в Сполучених Штатах шляхом розширення обміну інформацією про загрози кібербезпеці та для інших цілей» і дозволить здійснювати обмін інформацією про інтернет-трафік між урядом США, технологічними і виробничими компаніями, надасть додаткового захисту компаніям, які добровільно вирішать ділитися даними про кіберзагрози з урядовими установами. Зокрема, законопроект був покликаний захистити представників бізнесу від можливих судових позовів з боку користувачів, якщо передана властям інформація про кіберзагрози міститиме в собі їхні персональні дані. Противники цього законопроекту були переконані, що він може використовуватися з метою неправомірного поширення персональних даних. Проти нього виступили прибічники обмеження контролю з боку уряду за активністю в кіберпросторі. Якщо

раніше вони одержали перемогу, досягнувши обмеження прав спецслужб збирати і зберігати персональні дані в сфері телекомунікацій, то прийняття CISA Сенатом можна вважати їх поразкою. Активісти відзначають, що при голосуванні не були враховані поправки, котрі допомогли б попередити небажані витоки персональних даних [218].

Проблематика кібербезпеки залишалася на порядку денному американських властей і в наступні роки. Так, з метою посилення кібербезпеки президент США Д. Трамп 11 травня 2017 р. підписав новий указ про кібернетичний захист федеральних мереж, який має допомогти в захисті від хакерів найбільш важливих об'єктів інфраструктури США [52].

Справедливо буде зазначити, що в забезпеченні взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в США істотну роль відіграла й низка приватних, публічних і публічно-приватних програм розвитку, серед яких можна виділити наступні:

- Фонд «Підключіть Америку», сутність якого полягає в тому, що широкосмуговий зв'язок пройшов шлях від розкоші до необхідної речі для повноцінної участі кожного американця в економічному та соціальному житті країни. Звертається увага на те, що реформи щодо поширення широкосмугового зв'язку не тільки стимулюватимуть економічне зростання в сільській частині Америки, але й розширять онлайн-ринок по всій країні, створюючи робочі місця та можливості для бізнесу [284].

- E-Rate: програма універсальних послуг для школи та бібліотеки, яка робить телекомунікаційні та інформаційні послуги більш доступними для шкіл та бібліотек. За рахунок фінансування з Фонду універсальних послуг E-Rate надає знижки на телекомунікації, доступ до Інтернету та внутрішні зв'язки для відповідних шкіл та бібліотек [300].

- Система бездротового аварійного сповіщення, яка надає можливість забезпечувати громадську безпеку та дозволяє клієнтам, які володіють сумісними мобільними пристроями, отримувати географічно націлені текстові повідомлення, що попереджають їх про неминучі загрози безпеці у їхньому районі [372].

- Програма, прийнята на основі Закону про захист дитячого Інтернету, яка захищає доступ дітей до непристойного контенту в інтернеті. Школи та бібліотеки, які підпадають під програму E-Rate, можуть не отримати знижки, якщо не підтвердять, що в них запроваджено політику безпеки в Інтернеті [276].

Намагаються не відставати від американських колег і законодавці з держав-членів Європейського Союзу.

Так, у **Франції** формування конституційно-правових передумов інформаційного суспільства пов'язують теж з документами кінця XVIII ст., передусім з видатною пам'яткою Великої французької революції – Декларацією прав людини і громадянина 1789 р. [26, с. 69]. Ст. 10 Декларації гарантувала, що ніхто не може зазнавати утисків через вираження своїх поглядів, навіть релігійних, якщо їх вираження не порушує громадського порядку, встановленого законом. Ст. 11 розвивала це право ширше й зазначала, що вільне повідомлення ідей і поглядів є одним з найцінніших прав людини. Як наслідок, кожен громадянин може вільно висловлюватись, писати і друкувати, але підлягає відповідальності за зловживання цією свободою у випадках, передбачених законом. Декларація не передбачала права на звернення, як це передбачено в Першій поправці до Конституції США, але таке право може бути виведено зі змісту ст. 14 в частині нагляду за використанням податків та зі змісту ст. 15 в частині права вимагати від кожного представника влади звітування про його управлінську діяльність. На сьогодні Декларація прав людини і громадянина є складовою частиною некодифікованої Конституції Французької Республіки, поряд з Конституцією V Республіки (1958), Преамбулою Конституції IV Республіки (1946) та Хартією навколишнього середовища (2004).

Формування правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства у Франції традиційно пов'язують із функціонуванням Національної комісії з інформатики і свобод, яка була створена на підставі Закону від 6 січня 1978 р. № 78-17 щодо обробки даних, файлів та свобод (Loi n° 78-17 du 6 janvier 1978 relative à l'informatique, aux fichiers et aux libertés) [348]. У ст. 1 цього Закону зазначалося, що інформаційні технології повинні бути на службі у кожного

громадянина, їхній розвиток має відбуватися в рамках міжнародного співробітництва, і це не повинно порушувати людську ідентичність, права людини, недоторканність приватного життя або свободи особистості чи колективу [348]. Відповідно до ст. 8 Закону № 78-17 Національна комісія з інформатики і свобод є незалежним адміністративним національним наглядовим органом, завданням якого є виконання передбачених цією ж статтею задач. На офіційному сайті цього органу зазначено, що його основна місія полягає в інформуванні людей про їхні права та обов'язки, що допомагає громадянам реалізувати свої права. Щороку ця комісія складає публічний звіт, у якому описується виконання її місії [282]. Як вбачається з цього, Франція особливу увагу приділяла правосвідомості громадян та захисту їх персональних даних. Дана стратегія є доволі ефективною, оскільки правосвідомість людини в суспільних відносинах є основою для ефективного та гармонійного розвитку суспільства, створення громадянського суспільства.

Як і в США, у Франції досить ретельно врегульовано порядок доступу до адміністративних документів. Спочатку такий доступ до інформації гарантував Закон «Про різні заходи щодо покращення відносин між адміністрацією та громадськістю та різні адміністративні, соціальні та податкові положення» від 17 липня 1978 р. № 78-753 [343], але в зв'язку зі зміною суспільних відносин, директивами Європейського союзу, він був замінений на Кодекс відносин між громадськістю та адміністрацією [279].

Кодекс відносин між громадськістю та адміністрацією передбачає право будь-якої особи, яка себе ідентифікує за умов, визначених указом Державної ради, надіслати адміністрації електронними засобами запит, декларацію, документ чи інформацію або відповісти так само. Ця адміністрація регулярно інформується і обробляє запит, декларацію, документ або інформацію, не вимагаючи від неї підтвердження або повторення її надсилання в будь-якій іншій формі (ст. L112-8). Також передбачено, що адміністрація інформує громадськість про телекомунікаційні послуги, які вона надає, щоб можна було скористатися їх правом входити до адміністрації в електронному вигляді (ст. R112-9-2) [279].

Досліджуючи питання взаємодії людини та держави в особі судової влади в

умовах інформаційного суспільства у Франції, слід зазначити, що відповідно до ст. R111-10 Кодексу організації суддів касаційний суд несе відповідальність за те, щоб судові рішення, винесені судами, були доступними для громадськості в електронній формі за умов, визначених у статтях L. 111-13 та R. 433-3 [277]. Можливість ознайомлення із судовим рішенням в електронному вигляді покращує відкритість судової влади та взаємодію між судом та людиною.

Процесуальна інформаційна взаємодія людини з державою в особі судової влади у Франції відбувається на підставі Розділу XXI Цивільно-процесуального кодексу. Так, ст. 748-1 передбачає що надсилання, вручення та повідомлення процесуальних документів, документів, повідомлень, попереджень чи викликів, звітів, протоколів, а також копій та розсилок, що містять форму судових рішень, що підлягає виконанню, може здійснюватися в електронному вигляді за умов та порядку, визначених цим заголовком, без шкоди для спеціальних положень, що вимагають використання цього способу спілкування. Задля спілкування в електронній формі, одержувач предметів, листів та повідомлень, зазначених у ст. 748-1, має чітко погодитися на використання електронних засобів, якщо спеціальні положення не вимагають використання такого способу зв'язку (ст. 748-1) [278].

Тобто, у Франції на законодавчому рівні передбачена можливість взаємодіяти із судовою владою за допомогою використання сучасних ІКТ. Дане право є відповіддю на виклики часу та міжнародно-правові стандарти взаємодії людини та держави в особі судової влади в умовах інформаційного суспільства.

Показовим є приклад Франції в частині нормативного регулювання державного нагляду в мережі Інтернет. У 2009 р. тут був прийнятий так званий закон ХАДОПІ, названий на честь французького агентства HADOPI (Haute Autorité pour la diffusion des œuvres et la protection des droits sur internet) [314], – спеціального наглядового органа, відповідального за дотримання авторських прав в Інтернеті. Цей закон дозволяє відомству HADOPI без будь-якого рішення суду відключати від Інтернету користувачів, котрі вдруге були спіймані на нелегальному завантаженні контенту, котрий порушує авторські права, або при відмові захистити

свої системи знову проти подібних нелегальних скачувань. У серпні 2009 р. цей закон був доповнений так званим законом Хадопі-2. Прийняття цих законів спричинило вкрай негативну реакцію захисників прав людини як у Франції, так і в Європейському Союзі загалом. Закон розглядався в Європейському парламенті, котрий вирішив, що позбавлення громадянина доступу до Інтернету без рішення суду є грубим порушенням його прав. Законопроект розглядався в Конституційній раді Франції, яка 10 червня 2009 р. визнала основну частину закону такою, що суперечить Конституції Французької Республіки, оскільки вона порушує Декларацію прав людини і громадянина 1789 р., а саме презумпцію невинуватості, принцип поділу влади та свободу слова. Однак 22 жовтня 2009 р. виправлена версія закону була схвалена Конституційною радою. У виправленому законі була прописана судова процедура, що дозволяє позбавити громадянина доступу до Інтернету за порушення авторських прав. У решті вимог закон зберіг свій первинний вигляд [342].

У 2000 р. Національною Асамблеєю Франції був прийнятий закон про обов'язкову реєстрацію власників усіх веб-сайтів країни та про кримінальну відповідальність провайдерів за надання хостингу неідентифікованим користувачам. Усі автори сайтів, котрі розміщуються на французьких серверах, зобов'язані надавати персональні дані про себе провайдеру до того, як сайт з'явиться в Мережі. У разі подання недостовірних чи неповних відомостей про себе Законом передбачено тюремне ув'язнення до 6 місяців. Законодавством встановлена відповідальність і для провайдерів Мережі. Розвиток користування Інтернетом – національний пріоритет, і уряд країни намагається максимально полегшити доступ до нього підростаючому поколінню, запроваджуючи централізовані фільтри. Фільтрація здійснюється на підставі двох «чорних списків» інтернет-ресурсів: перший включає порнографічні ресурси і містить близько 400 тис. сумнівних сайтів; другий – расистські й антисемітські ресурси.

Починаючи з 2009 р. у Франції діє Закон по боротьбу з піратством в Інтернеті – LOPPSI, згідно з яким приватним компаніям дозволяється відстежувати обмін файлами, захищеними авторськими правами, і запускати механізм «трьох

попереджень». Друге порушення слугує підставою для відправки додаткового попередження поштою, а третє – загрожує штрафом у розмірі до 1500 євро. Інтернет-провайдери Франції зобов'язані займатися відслідковуванням IP-адрес, з яких здійснюється неправомірна діяльність, і повідомляти цю інформацію до Вищого комітету з поширення творів мистецтва і захисту авторських прав в Інтернеті.

Подібного роду законодавчі ініціативи порушують принципове питання: «Чи дотримується принцип пропорційності вчиненого правопорушення та понесеного покарання в даному випадку?». Адже підключення до Інтернету в інформаційному суспільстві є життєво важливим сервісом, без доступу до якого нормальне соціальне життя людини суттєво ускладняється. За ступенем заподіюваних людині проблем і страждань рішення про відключення від Інтернету можна порівняти з позбавленням волі, адже воно частіш за все істотно ускладнює професійну діяльність

У березні 2011 р. французький парламент схвалив суворий законопроект LOPPSI-2, який врегулював питання внутрішньої безпеки в країні на період до 2013 р. включно. За цим законом, правоохоронні органи мали право вимагати від провайдерів блокування доступу до сайтів, котрі містять дитячу порнографію, а також втручатися в комп'ютери користувачів, зокрема, за допомогою троянських програм, для отримання інформації в ході розслідування таких тяжких злочинів, як торгівля зброєю, наркотиками, легалізація незаконних грошових коштів. У 2011 р Конституційна рада Франції схвалила ст. 4 закону Loppsi-2, що дозволяє фільтрувати Інтернет без жодного судового рішення. Згідно з цим законом, чорний список сайтів знаходиться під контролем Міністерства внутрішніх справ.

Крім того, LOPPSI-2 наказує інтернет-провайдерам тісну співпрацю з державними відомствами. У разі необхідності провайдери повинні підкоритися вимогам влади і блокувати доступ до конкретних сайтів. Крім того, в попередній варіант законопроекту включено положення про створення глобальної бази даних Pericles (за іронією, вона названа ім'ям Перикла, знаменитого правителя епохи розквіту афінської демократії), які міститимуть супердосьє з інформацією про

французьких громадян. Досьє будуть включати будь-які відомості, які тільки можна буде зібрати в автоматичному режимі – на зразок номерів водійських посвідчень і мобільних ідентифікаторів IMEI

Оцінки фахівців щодо цього закону суттєво різняться: одні вважають, що правове регулювання даної сфери у Франції має позитивний характер, оскільки підштовхує користувачів до самоцензури, що є важливим кроком на шляху до безпечної Мережі [3], тоді як інші вважають його проявом поліцейської держави [177].

21 квітня 2011 р агентство HADOPI повідомило про плани інтегрувати приховане програмне забезпечення в модеми і маршрутизатори французьких провайдерів з метою відслідковувати весь трафік, включаючи приватну переписку та миттєві повідомлення. Цей софт також містить утиліту, за допомогою якої можна стежити за тим, що користувач набирає на клавіатурі (кейлоггер), а також збирати ці дані в свою базу. Відповідно до закону, кейлоггери можуть бути інстальовані на конкретний комп'ютер до чотирьох місяців. Згідно з рішенням суду цей термін може бути продовжений ще на чотири місяці.

Аналогічні правообмежувальні заходи запроваджуються і в інших державах–членах ЄС. Так, у 2005 р. уряд **Італії** схвалив рішення посилити нагляд за Інтернетом і телефонними мережами. За постановою уряду власники інтернет-кафе зобов'язані вимагати у клієнтів паспорт, робити і зберігати його ксерокопію, регулярно надавати поліції лог-файли відвіданих сайтів [275]. Названа постанова також ускладнила процедуру ліцензування інтернет-провайдерів, роблячи істотною умовою наявність задовільних систем моніторингу і зберігання даних.

Розвиток конституційно-правових основ забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства відбувався, в тому числі, завдяки директивам Європейського Союзу, які розповсюджувались не тільки на Францію, а й на інших його учасників. В тому числі й завдяки директивами ЄС була викликана необхідність заміни закону про доступ до інформації 1978 р. на Кодекс відносин між громадськістю та адміністрацією у Франції. Директиви ЄС надавали мінімальні вимоги відповідності, яким повинно відповідати конституційне

законодавство країн союзу. В даному аспекті є актуальним дослідження досвіду й деяких інших країн ЄС, оскільки директиви ЄС зумовлювали мінімальні вимоги, а від подальшого прогресу у провадженні інформаційно-комунікаційних технологій у суспільне життя обмеження не було.

У **Німеччині** також активно посилюється державний онлайн-нагляд. Нові поправки до національного законодавства вимагають, щоб провайдери зберігали персональні дані, такі як повідомлення електронної пошти і їх параметри, IP-адреси кожного абонента Інтернету, а також унікальний ідентифікатор кожного клієнта, що дозволяє відстежувати онлайн-активність. Ще більш сумнівними виглядають так звані онлайн-рейди, здійснювані кримінальною поліцією Німеччини (Bundeskriminalamt) [340]. Їх нормативною основою є розділ 100b Кримінально-процесуального кодексу, після того як 24 серпня 2017 р. набула чинності ст. 3 Закону про більш ефективне й практичне оформлення кримінального судочинства [311]. Сенс цих рейдів полягає у зараженні персонального комп'ютера троянською програмою для повного відстеження активності користувача. У березні 2008 р Федеральний конституційний суд Німеччини виніс рішення, згідно з яким онлайн-рейди можуть застосовуватися тільки у виняткових випадках [98, с. 17].

У програмі уряду Німеччини щодо посилення внутрішньої безпеки (2006) онлайн-пошук описується як засіб «пошуку на віддалених комп'ютерах релевантного для процесу контенту без фактичної присутності в місці знаходження пристрою» [313]. Чи слід це розглядати як обшук в юридичному сенсі та якою мірою його можна прирівнювати до обшуку жилого приміщення (при здійсненні якого необхідно дотримуватися конституційних вимог) викликає спори серед юристів [266]. У своєму рішенні від 31 січня 2007 р. Федеральний Верховний суд Німеччини заявив, що не вбачає підстав для ототожнення онлайн-пошуку із порядком проведення обшуків, передбаченим у статтях 102 и 105 Кримінально-процесуального кодексу, через його таємність. Відкинув Верховний суд і можливість використання в даному випадку посилання на § 100a StPO Закону про спостереження за телекомунікаціями, оскільки на його думку, онлайн-пошук не є тотожним моніторингу потоку спілкування між підозрюваним і третіми особами.

Натомість Федеральний уряд вважає, що онлайн-пошук особливих типів даних уже регулюється чинним німецьким законодавством. При традиційному моніторингу електронного зв'язку, якщо контент зашифрований, то з метою онлайн-нагляду встановлюється й використовується програма Quelle TKÜ, що забезпечує моніторинг електронного зв'язку на комп'ютері до її шифрування. Втім на сьогодні жодних юридичних підстав для вторгнення в житлове приміщення для встановлення програмного забезпечення немає, тому ця опція не може бути використана [263].

Починаючи з 2018 р. на розгляді 2-го Сенату Федерального конституційного суду Німеччини перебуває низка конституційних скарг щодо конституційності змін, внесених до Кримінально-процесуального кодексу в частині можливості організації так званого моніторингу джерел телекомунікацій та онлайн-пошуку за допомогою так званого «державного трояна» [370].

Водночас варто відзначити, що Німеччина належить до групи держав, де регулювання в мережі Інтернет здійснюється недержавними структурами або саморегульованими організаціями. Зокрема, питаннями реєстрації, управління і функціонування доменних імен у цій країні займається «Німецький центр мережевої інформації» (Deutsches Network Information Center – DENIC), на який також покладено функції експертної установи при проведенні контент-контролю змісту сайтів.

У зв'язку з кардинальною зміною вектору розвитку з комуністичного на капіталістичний в країнах Балтії спостерігався значний прогрес у впровадженні конституційно-правових основ забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства. У цьому прагненні прибалтам допомагали, проміж іншого, загальноєвропейські програми розвитку інформаційного суспільства.

Зокрема, в **Естонії** з першої половини 1990-х років запроваджено правило, що держава має витрачати не менше 1% свого бюджету на розвиток ІКТ інфраструктури в країні і, що характерно, незалежно від розстановки сил на політичній сцені, керівництво країни неухильно дотримувалося цього правила. Згідно з показниками бюджету, з 1997 по 2011 рік на все, що пов'язано з ІКТ

сектором, було витрачено приблизно півмільярда євро: на комп'ютеризацію, інтернетизацію, освіту, розвиток реєстрів та впровадження ID-карт, створення X-Road і на перші у світі електронні вибори. 500 мільйонів євро державних грошей за 15 років – це (при населенні Естонії 1,3 млн. чоловік) приблизно 25 євро на людину за рік. Складно знайти більш вдалу інвестицію з боку держави в підвищення якості життя, освіту і зручність для населення [96].

Позитивний досвід 1990-х років та знаходження в сусідстві з країнами, що також розвивають взаємовідносини між людиною та державою в умовах інформаційного суспільства дало свій результат. Естонія вважається однією із новітніх східноєвропейських країн-членів ЄС з особливо ефективним законодавством про право на інформацію і розвинутими комплексними правовими інститутами його реалізації на рівні комплексного законодавства.

Право на інформацію загальним чином визначається в ч. 1 ст. 44 Конституції Естонської Республіки, яка містить норму, що кожна людина має право вільно отримувати інформацію, поширювану для загального користування [84, с. 11]. Тобто, за суб'єктними ознаками, право на інформацію включає як право громадян країни, так і право іноземців [241]. Водночас ч. 2 ст. 44 передбачає, що всі державні установи, місцеві самоврядування та їх посадові особи зобов'язані у встановленому законом порядку надавати громадянинові Естонії за його вимогою інформацію про свою діяльність, за винятком даних, видача яких заборонена законом, а також призначених виключно для внутрішнього користування.

Крім того, Конституція Естонської Республіки містить й інші права людини, які забезпечують взаємодію людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Серед них слід виокремити: право на звернення до суду (ст.15), право на вільну самореалізацію (ст. 19), свобода думки і віросповідання (ч. 1 ст. 40), право зберігати відданість своїм поглядам і переконанням (ст. 41), право на таємницю повідомлень (ст. 43), право на вільне поширення ідей, поглядів, переконань та іншої інформації (ст. 45), право на звернення з меморандумами і заявами до державних установ, місцевих самоврядувань та їхніх посадових осіб (ст. 46), право на звернення державною мовою і отримувати відповідь цією мовою (ст. 51) та інші

права [84, с. 4-5, 10-13]. На підставі проведеного аналізу вбачається, що інформаційна взаємодія людини та держави в Естонії належним чином урегульована на конституційному рівні; існують окремі статті, які забезпечують взаємодію людини і держави в особі законодавчої, виконавчої та судової влади.

Подальший розвиток норм права, передбачених в Конституції Республіки Естонія, відбувається на рівні конституційного законодавства. Так, право на вільне отримання інформації забезпечується на підставі Закону про суспільну інформацію, ст. 13 якого надає можливість подати запит на інформацію, у т. ч. за допомогою електронної пошти. Також передбачено функціонування Естонського інформаційного веб-порталу, який є комунікатором між людиною та державою в питаннях діяльності держави, та веб-сайтів інших державних органів [264].

Акт про відповідь на меморандуми, запити щодо роз'яснення та подання колективних оскаржень (2004) є фактичним продовженням положень ст. 46 таа 51 Конституції Естонії. У ньому передбачається можливість подачі заяви не тільки в письмовій, але й в електронній формі [332].

Також передбачається взаємодія людини і держави в особі судової влади із застосування сучасних ІКТ. Зокрема, це зазначено в статтях 311^1, 336, 340 Цивільно-процесуального кодексу Естонії [366] та регламентується порядком подачі документів до суду [323]. У Цивільно-процесуальному кодексі Естонії чітко визначено право особи на подачу документів в електронному вигляд (ст. 336), а стаття 340 звільняє учасника процесу від надання копій документів до Суду, в разі подання їх в електронному вигляді. На додаток ч. 4 цієї статті забороняє стягувати державне мито за виготовлення таких копій судом.

Електронні вибори є ще однією корисною новацією в Естонії. У жовтні 2005 р. на місцевих виборах в Естонії вперше була застосована система електронного голосування. Хоча такою можливістю скористалися лише 9317 виборців, що становило 1,85% при загальній явці 47,4%, експертами був проведений глибокий багатофакторний аналіз підготовки та процесу е-голосування. Це дало можливість доопрацювати нормативну базу, удосконалити технічне забезпечення, здійснити низку кроків для підвищення довіри громадян до

е-виборів та е-голосування. На виборах у 2019 р. вже фактично половина виборців голосували через Інтернет [44].

На сьогодні Естонія вважається одним зі світових лідерів у плані переходу на цифрові технології. Громадяни Естонії можуть зробити онлайн практично що завгодно, крім таких небагатьох речей, як одруження чи розлучення, продаж або купівля нерухомості. Управлінням інформаційних систем (RIA) Естонії в 2001 році була розроблена і запущена Перша ітерація X-Road – протоколу багатоканального зв`язку. X-Road був розроблений для надання онлайн-послуг і на сьогодні забезпечує такі функції, як цифрова ідентифікація особи, електронне голосування, електронне оподаткування та електронна комерційна діяльність, і це лише деякі приклади. Eesti.ee – це єдине вікно для державної інформації та електронних послуг. Організації можуть обмінюватися інформацією через Інтернет за допомогою X-Road, щоб гарантувати конфіденційність, цілісність і функціональну сумісність між сторонами обміну даними.

В Естонії діє Стратегія розвитку громадянського суспільства, яка залучає громадян до розробки політики та законодавчих актів, у т. ч. за допомогою інтернет-сервісів. Наприклад, Портал громадянської ініціативи rahvaalgatus.ee дозволяє громадянам вносити пропозиції, вести обговорення, складати і відправляти за цифровим підписом колективні звернення до парламенту Естонії [27].

Досить цікавим є також досвід сусіда Естонії – **Латвійської Республіки**, яка на законодавчому рівні визначила поняття «послуги інформаційного суспільства». Так, відповідно до ст. 1 Закону про послуги інформаційного суспільства, це – дистанційне обслуговування (сторони не зустрічаються одночасно), яке зазвичай надається за плату електронними засобами (електронна обробка та зберігання даних, включаючи цифрове стиснення, обладнання) та за індивідуальним бажанням одержувача послуги. Послуги інформаційного суспільства включають електронний маркетинг товарів та послуг, надсилання комерційних повідомлень, надання доступу до інформації та її отримання, надання інформації через електронні комунікаційні мережі або доступ до них, зберігання інформації та

посередницькі послуги в Інтернеті [319]. Вживання на нормативно-правовому рівні доктринального терміну «інформаційне суспільство» свідчить про його значущість у сьогоднішньому житті та підкреслює актуальність його подальшого дослідження та розвитку.

Незважаючи на брак жорсткого регулювання на рівні ЄС, багато держав-членів взяли на себе фільтрацію небажаного контенту. Такі країни, як Велика Британія (ще до Брекситу), Данія, Італія, Німеччина, Фінляндія та Швеція, фільтрують дитячу порнографію. Деякі уряди, наприклад у Великій Британії та Франції, чинять тиск на провайдерів, спонукаючи використовувати фільтрацію для запобігання порушень авторських прав. Цікавий випадок блокування веб-сайтів має місце в Бельгії: на відміну від інших країн, веб-сайти були відфільтровані не тому, що містили порнографічний контент, а для того, щоб гарантувати конфіденційність підозрюваних або злочинців, які вчинили злочини на сексуальному ґрунті щодо дітей [265]. Крім фільтрації з ініціативи урядів, контроль і фільтрацію спірного контенту і пошукових системи взяли на себе інтернет-провайдери. Основним мотивом цих компаній було попередження державного регулювання. Досліджуючи досвід інших країн Європейського союзу, слід зазначити, що розвиток їх інформаційного суспільства відбувався під егідою виконання директив Європейського союз з урахування національної специфіки. Деякі країни відповідали частині вимог директив, а деякі вносили зміни до свого конституційного законодавства. Країни приймали програми розвитку інформаційного суспільства, які позитивно впливали на взаємодію людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Справедливо відмітити досвід скандинавських країн, які є на сьогодні одними із лідерів у впровадженні ІКТ у взаємодію людини і держави.

Азіатський розвиток конституційно-правових основ взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, крім мусульманських держав, не поступається європейським аналогам. Це передусім було пов’язано з дослідженнями та науковою діяльністю, яка проводилась в університетах Азії, та технічною революцією розвинутих азіатських країн.

Оскільки багато науковців пов’язують виникнення самого поняття «інформаційне суспільство» та його практичне застосування з **Японією**, то дослідження конституційно-правових основ взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Азії варто розпочати саме з цієї країни.

У Японії одним із найважливіших факторів досягнення успіху завжди були і є дотепер великі витрати на наукові дослідження і розробки, високий пріоритет технологій у забезпеченні становлення суспільства знань. Стратегічними цілями програм Японії є: побудова взаємопов’язаних телекомунікаційних мереж; розроблення інформаційних пристроїв, що сполучають можливості комп’ютера, телевізора і факсу; розвиток програмного забезпечення та інформаційних послуг; підготовка кваліфікованих кадрів, здатних працювати з цими системами [65].

Конституція Японії 1946 р. передбачила права, які стали фундаментальними для розвитку інформаційного суспільства. Так, ст. 16 передбачає право на звернення з мирною петицією, ст. 19 гарантує непорушність свободи думки та совісті, ст. 21 гарантує свободу зборів і об’єднань, а також свободу слова, друку і всіх інших форм вираження думок. Будь-яка цензура заборонена, таємниця кореспонденції не повинна порушуватися. У свою чергу, ст. 23 гарантує право наукової діяльності, а ст. 32 – право на звернення до суду [88, с. 293-294]. Отже, як вбачається, Конституція Японії, незважаючи на її приналежність до третього покоління конституцій, є доволі змістовною щодо інформаційних прав. Окремо слід відзначити право на зайняття науковою діяльністю, яке стало одним з каталізаторів розвитку як економіки, так і інформаційного суспільства Японії.

Роль рамкового закону в досліджуваній сфері відіграє Основний закон про створення передового інформаційно-телекомунікаційного мережевого суспільства (**高度 情報 通信 ネ ッ ト ワ ー ク 社会 形成 基本法**) від 6 грудня 2000 р. № 144 [385]. Враховуючи нагальну потребу належним чином йти в ногу з швидкими та різкими глобальними змінами в соціально-економічних структурах, що виникли внаслідок використання ІКТ, метою цього Закону є швидке та ретельне впровадження стратегій формування передового, інформаційно-телекомунікаційних мережевого суспільства шляхом закріплення основних

принципів та базової політики для розробки стратегій, визначення обов'язків уряду Японії та місцевих державних структур, створення Стратегічного штабу сприяння просунутій інформації та телекомунікаціям мережевого суспільства. Крім того, закон передбачає розробку пріоритетної програми політики щодо формування передового інформаційно-телекомунікаційного мережевого суспільства. Ст.3 цього закону передбачає, що формування передового інформаційно-телекомунікаційного мережевого суспільства має здійснюватися з метою досягнення суспільства, де всі громадяни мають можливість легко та незалежно користуватися Інтернетом та іншими передовими інформаційними та телекомунікаційними мережами, їм надається можливість повноцінно та творчо використовувати свої вміння завдяки таким можливостям, і завдяки цьому вони можуть користуватися великими перевагами інформаційних та телекомунікаційних технологій Цей закон, можна вважати планом дій декларативного характеру, які потрібно було б здійснити японському суспільству задля ефективного входу в нову еру, еру інформаційного суспільства.

Наступним кроком на шляху до розбудови конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Японії стало прийняття Закону про захист персональних даних (個人情報の保護に関する法律) від 30 травня 2003 р. № 57. Метою даного закону є захист прав та інтересів особи з урахуванням корисності персональних даних, у т. ч. того, що належне та ефективне використання персональних даних сприяє створенню нових галузей промисловості, реалізації енергійного економічного суспільства та поліпшенню якості життя японського народу [377]. З аналогічних міркувань на додаток до Закону № 57 30 травня 2003 р. був прийнятий Закон № 58 про захист персональних даних, що зберігаються адміністративними органами (行政機関の保有する個人情報の保護に関する法律) [382]. У такий спосіб було вирішено питання безпечної та ефективної обробки персональних даних.

З початку запровадження Основного закону від 6 грудня 2000 р. № 144 було прийнято низку нових нормативно-правових актів, які забезпечували конституційно-правові основи взаємодії людини і держави в умовах

інформаційного суспільства. Серед них можна виокремити: Закон № 149 (2006 р.), що стосується використання інформаційно-комунікаційних технологій для збереження документів та ін. приватними бізнес-операторами [379], Закон № 151 (2004 р.) про просування адміністрації з використанням інформаційно-комунікаційних технологій [378], Закон № 64 (2009 р.), що стосується просування електронних довіреностей [383], Закон № 102 (2000 р.) про електронний підпис та аутентифікацію [384], Закон № 27 (2013 р.) про використання номерів для ідентифікації конкретних осіб в адміністративних процедурах [381], Закон № 26 (2002 р.) про порядок пересилання спеціальною електронною поштою [380] та ін.

14 липня 2013 р. японський уряд ухвалив Декларацію «Бути провідною ІТ-нацією у світі». За цією декларацією Японія повинна стати суспільством, котре «заохочує створення нових та інноваційних галузей, послуг і зростання, є найбезпечнішим і стійким до стихійних лих суспільством у світі, де люди можуть жити безпечно, в душевному спокої та комфорті, вільно користуючись універсальними публічними послугами, до яких кожен може отримати доступ з будь-якого місця і в будь-який час» [293].

Як і для усього світу, так і для Японії, в зв'язку з розвитком інформаційного суспільства, ставало все більш актуальним ставало питання не стільки захисту персональних даних при обробці інформації, скільки безпечне використання і функціонування ІКТ, безпека в кіберпросторі. Найважливішим документом, який регулює ці відносини в Японії, можна вважати Основний закон про кібербезпеку від 12 листопада 2014 р. [376]. Метою цього Закону є визначення базової політики для ініціатив Японії з питань кібербезпеки, вирішення питань про відповідальність національних та місцевих органів влади, формулювання стратегії кібербезпеки та інші речі, які стануть основою ініціатив у сфері кібербезпеки, а також всебічне та ефективне просування урядових ініціатив у сфері кібербезпеки у поєднанні з Законом № 144. Цим законом передбачено створення Стратегічного штабу з кібербезпеки, призначеного посилити соціально-економічну життєздатність японського суспільства, досягти сталого розвитку і створити суспільство, де люди можуть жити з відчуттям безпеки та захищеності, а також сприяти забезпеченню

миру й безпеки у міжнародному співтоваристві та національній безпеці Японії.

Закон виходить з того, що оскільки забезпечення вільного потоку інформації за рахунок розвитку Інтернету та інших передових інформаційних і телекомунікаційних мереж, а також за рахунок використання ІКТ є важливим для таких речей, як користування людьми свободою вираження поглядів, створення інновацій, для підвищення соціально-економічної життєздатності за рахунок використання цих мереж і технологій, то політика кібербезпеки має формуватися з урахуванням принципу попереджувального реагування на загрози кібербезпеки за допомогою координації між різними суб'єктами, такими як національні та місцеві уряди і постачальники критично важливої соціальної інфраструктури. При цьому визнається, що політику в галузі кібербезпеки необхідно розвивати за принципом підвищення обізнаності кожного громадянина про кібербезпеку та його заохочення до добровільних дій, а також позитивно сприяти створенню стійких систем, здатних запобігти будь-яким загрозам проти кібербезпеки і швидко відновлюватися після пошкоджень або збоїв. Водночас звертається увага на те, що політика кібербезпеки повинна просуватися з належною увагою до того, щоб не допустити незаконного обмеження прав людини.

На сьогодні в Японії план переходу уряду на цифрові технології зосереджений навколо використання нових технологій і розвитку людських ресурсів, щоб удосконалювати управління і поліпшити життя громадян. Країна формує свій новий адміністративний образ у цифрову епоху шляхом, крім іншого, оптимізації ІТ-інвестицій, проведення реформ в галузі закупівель і сприяння активації державного плану щодо електронного врядування на муніципальному рівні. Рада з науки, технологій та інновацій працює над низкою ініціатив електронного врядування, спрямованих на сприяння обміну і поширенню інформації, а також підтримки розвитку бізнесу в країні. Японія має центральний портал для електронного уряду (e-gov.go.jp), а також додаткові платформи електронного уряду для електронної участі (e-Testimony), відкритих даних (Data.go.jp) і державних закупівель (geps.go.jp) [27].

Визнаним світовим лідером у сфері розвитку інформаційного суспільства, як

і світовим економічним лідером, на сьогодні є **Китайська Народна Республіка**. Правову основу взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства складає низка статей Конституції КНР 1982 р. [83]. Зокрема, на конституційному рівні закріплюється, що держава неухильно підвищує продуктивність праці й ефективність економіки, розвиває продуктивні сили суспільства шляхом поширення передової науки й техніки (ч. 1 ст. 14), розвиває справу соціалістичної освіти (ч. 1 ст. 19), популяризує науково-технічні знання, заохочує досягнення в науково-дослідній роботі, винаходи й відкриття в галузі техніки (ст. 20), розвиває радіо й телебачення, видавничу справу (ч. 1 ст. 22). Представлений у цій конституції й певний перелік так званих інформаційних прав особи, зокрема свобода слова і друку (ст. 35), свобода й таємниця листування (ст. 40), право на звернення (ст. 41), право на освіту (ст. 46), свобода науково-дослідної діяльності (ст. 47). Водночас звертає на себе увагу відсутність у цьому документі двох фундаментальних для інформаційного суспільства прав людини – права на інформацію та права на недоторканність приватного життя, однак це, скоріше, наслідок політичного режиму цієї держави.

КНР однією з перших держав у світі перейшла до планомірної розбудови інформаційного суспільства та його правових засад. У 1997 р. були сформульовані 24 основних напрямки китайської інформатизації, які включають планування, державне домінування, єдині стандарти, єдину архітектуру, зв’язки між органами влади, об’єднання ресурсів та ін. У результаті цілої серії адміністративних перебудов до 1998 р. було створено Міністерство інформаційної промисловості, а з січня 1999 р. почалася реалізація проекту «Уряд он-лайн» – перший офіційний проект у сфері електронного врядування в Китаї. Він був спрямований на створення електронних баз даних і полегшення доступу до них з боку представників бізнесу і громадян [37].

18 травня 1998 р. в Китаї було лише 145 доменних імен gov.cn. У той час уряд зрозумів, що він повинен використовувати мережевий ресурс для створення ефективного робочого циклу Інтернету. Через два місяці компанія «China Telecom» представила пропозицію щодо створення електронного уряду. У січні 1999 р.

офіційно розпочався «Урядовий онлайн-проект». До 31-го світового Дня телекомунікацій 1999 р. кількість доменних імен gov.cn зросла більш ніж у 10 разів – до 1470 сайтів; 720 урядових департаментів отримали власні веб-сайти. Відповідно до щорічного звіту CNSC (Китайська національна статистична комісія) за 2002 р., кількість доменних імен gov.cn зросла до 5864 [291]. Тобто початок формування конституційно-правових основ взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства на території КНР відбулось із поширенням Інтернету та переходом у нього держави. Зважаючи на результати сьогодення, така тактика виявилась позитивною для Китаю.

У 2002 р. був опублікований Декрет № 17 Апарату Державної Ради КНР, в якому викладені керівні принципи формування електронного уряду. У Декреті зазначено про необхідність формування доступної для громадян бази адміністративної інформації та прискорення надання такої інформації шляхом створення веб-сайтів і систем електронних сервісів. Однак більш важливим завданням у ньому названо поліпшення системи адміністративного контролю і надання бізнес-послуг (так звані «Золоті проекти»: «Золоті податки», «Золота митниця», «Золотий фінансовий нагляд» тощо). Як було роз'яснено у зв'язку з прийняттям Декрету № 17, за допомогою електронного уряду з'явилася можливість упорядкувати зони відповідальності й чітко розподілити функції між різними підрозділами, а також поліпшити взаємодію між підрозділами, включаючи обмін інформацією, і таким чином забезпечити громадян ефективними і чесними послугами. При цьому особливо підкреслювалося, що перехід до електронного уряду передбачає підтримку стабільності, тобто пошук балансу між відкритістю і безпекою [37; 355, с. 15-16]. Після отриманого досвіду щодо впровадження веб-сайтів, реформа продовжилася вже в секторі надання адміністративних послуг. Особлива увага приділялася безпеці та її гармонійному поєднанню з ефективністю. Даний підхід нагадує приклад Японії.

Як зазначалося раніше, з 1999 р. китайський уряд на всіх рівнях почав створювати веб-сайти для надання інформації та надання послуг, а вже в 2015 р. надання інформації та надання послуг охопило 100% державного сектору на

національному рівні, 100% урядів на рівні провінцій, 99,1% на рівні міст і понад 85% на рівні округів – загалом близько 58 000 урядових веб-сайтів. Органи місцевого самоврядування в Китаї дедалі ширше використовують мобільні додатки для надання більш зручних послуг. Крім того, місцеві органи влади використовували так звані великі дані («Big data») для просування політики та впровадили стратегії розвитку електронного уряду [371].

Тверда прихильність до розвитку «розумних міст» вперше з'явилася в Звіті по роботі уряду в 2015 р. і з огляду на те, що розробка електронного уряду було важливою частиною даної ініціативи, муніципальні органи управління прискорено рухалися в створенні порталів електронного уряду. Сервісний портал державних даних Шанхаю є одним з локальних проектів, який вивявився найбільш успішним у наданні державних послуг за допомогою «єдиного вікна». Паралельно Китай активно впроваджує передові технології, такі як Великі дані, штучний інтелект та 5G, в електронний уряд, щоб підвищити ефективність управління державним сектором і надання послуг. У 2020 р. Уряд оголосив про свій намір заснувати систему урядової інформації з поділом ресурсів, використовуючи технологію блокчейн [27].

Додатки для соціальних мереж також вміло використовуються в якості цифрових інструментів для взаємодії з народом, комерційними організаціями і Урядом. Найяскравіші приклади – це WeChat та Alipay, які дозволяють приватним особам отримати доступ до державних послуг через їх смартфони. Уряд також створює офіційні акаунти в соціальних мережах, щоб сприяти прямому контакту з населенням. Органи державної влади все більше використовують соціальні мережі, як інструмент для антикризового управління; під час спалаху COVID-19 пересічні громадяни використовували Alipay, щоб повідомляти про свій стан здоров'я і надзвичайних ситуаціях [27].

Загалом слід констатувати, що обрана в КНР стратегія розвитку взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства виявилася успішною: китайське суспільство не тільки перейшло в інформаційну еру, але й зайняло в цьому лідируючі позиції в світі. Розвиток конституційно-правових основ взаємодії

людини і держави в умовах інформаційного суспільства на території КНР був закладений у Конституції, де значну увагу приділяли науковій діяльності та технічному прогресу. Національні програми розвитку та реформування уряду та урядових послуг відбулося позитивно, оскільки до 2015 р. майже всі вони були реформовані, а сьогоднішні програми розвитку «розумних міст», впровадження 5G вбачаються кроком у нове майбутнє інформаційного суспільства, як у межах КНР, так і на міжнародному рівні.

У зв'язку зі стрімким розвитком Інтернету та активною участю в користуванні нею, на перший план почили дедалі більше виходити безпекові питання. Актуальність питання кібербезпеки зростала з огляду на наявність на території КНР великої кількості іноземних компаній. Як наслідок, з початку 2006 р. в Китаї розпочало роботу спеціальне поліцейське відомство, призначене для контролю над Інтернетом. Воно покликане стежити за роботою форумів та контролювати те, що в них відбувається [6]. Деякі дослідники да журналісти вважають це електронною цензурою, але це питання залишається дискусійним, оскільки іноді дуже важко знайти межу між цензурою і забезпеченням національної безпеки.

1 червня 2017 р. набув чинності Закон КНР про кібербезпеку [289]. Цей закон передбачає в якості фундаментального принципу захист національного суверенітету в кіберпросторі й у рамках досягнення цієї мети включає в себе положення про стратегію, плани і заходи щодо просування кібербезпеки, безпеки мережевих операцій, безпеки мережевої інформації, про системи попередження і реагування на надзвичайні ситуації. Основними вимогами Закону про кібербезпеку є: а) посилення зобов'язань у сфері безпеки мережевих операцій; б) підвищений захист критично важливої інформаційної інфраструктури; в) захист персональних даних [191].

Новий Закон посилює захист даних користувачів від хакерів. Водночас він надає уряду додаткові повноваження щодо переслідування й покарання громадян чи організацій, котрі зламують мережі основних об'єктів інфраструктури (енергетики, транспорту, водопостачання та ін.). Правоохоронні органи мають

право блокувати й заморожувати рахунки хакерів.

Закон вимагає, щоб усі дані про компанії та китайських громадян зберігалися на внутрішніх серверах, а за межі країни передавалися лише з дозволу властей. Організації та відомства повинні посилити підготовку фахівців з кібербезпеки.

Водночас Закон про кібербезпеку обмежує права громадян в Інтернеті. Зокрема, закон вимагає від провайдерів, щоб користувачі реєструвалися під своїми справжніми іменами, котрі підлягають перевірці. Компанії, що допустили поширення неперевіреної чи несхваленої інформації, будуть покарані. Крім того, уряд Китаю з метою захисту національної безпеки і громадського порядку уповноважений «обмежувати доступ до Інтернету в окремих регіонах».

Міжнародна правозахисна організація Amnesty International розкритикувала цей Закон як такий, що обмежує право на свободу самовираження і недоторканність приватного життя. Правозахисники вважають, що Закон змушує компанії «бути замішаними в цензурі й розголошувати уряду будь-яку інформацію про приватне життя користувачів без обмежень» [136].

Необхідність цензури пояснюється в Китаї вимогою захисту національної культури і соціальних цінностей. Забороні підлягає будь-яка інформація, що підриває державну владу і розхитує соціальну стабільність [322]. У 2000 р Держрадою КНР були прийняті Правила для інтернет-провайдерів (далі - Правила), що посилюють можливості розвитку і організації інформаційних послуг. Зокрема, в ст. 5 Правил вказується, що перед отриманням ліцензії провайдер, послуги якого стосуються публікації, бізнесу, інформації, освіти і т.д., зобов’язаний отримати згоду і схвалення певних наглядових органів. Крім того, в ст. 15 Правил передбачено, що провайдери інтернет-послуг не повинні використовувати і поширювати інформацію, спрямовану проти конституційних основ держави, загрожує національній безпеці, розголошувати державну таємницю, що ганьбить честь і гідність держави і т.д.

Загалом у КНР крім існуючої жорсткої системи законодавства і підзаконних актів активно розвивається система саморегулювання інтернет-індустрії, що являє собою акт спільного контролю. Інтернет-провайдери створюють механізми,

спрямовані на забезпечення фільтрації, моніторинг активності користувачів у мережі Інтернет і надають відповідні звіти державним органам. У прийнятих Держрадою КНР Правилах на провайдерів інтернет-послуг покладено обов'язки з ведення повного обліку всієї інформації, що з'являється на сайті, і коментарів, фіксування часу публікації, реєстраційних імен користувачів, інтернет-адрес, з яких користувачі виходять в Інтернет. Причому ці записи повинні зберігатися протягом 60 днів. Більш того, в березні 2015 р Департаментом інформації були прийняті «10 правил акаунтів», згідно з якими сайт зобов'язаний надавати реальні дані і запитувати у користувача підтвердження його особи [1, с. 57]. Був розроблений і прийнятий ряд підзаконних актів, що регулюють діяльність інтернет-користувачів. Серед них Правила самодисципліни про заборону на поширення в Інтернеті розпусну, порнографічної та іншої аморальної інформації; Конвенція про бойкотування шкідливих програм; Конвенція про самодисципліну в області боротьби з мережевими вірусами і т. д.

Із самого початку 90-х років Китай почав працювати над «суверенізацією» Інтернету. На сьогодні там створена потужна паралельна мережева структура, яку безпосередньо або через окремі великі компанії-монополісти контролює держава. «Великий китайський файрвол» умовно можна розділити на три рівні. Перший – це фізичний контроль трафіку в вузлових точках на вході в країну, створення свого роду «пляшкових шийок», в яких відсівається небажаний трафік. Другий шар – це апаратний і програмний контроль на рівні DNS-адрес під керівництвом Національного офісу з питань Інтернету і комунікацій. На цьому рівні контролюється доступ до окремих сайтів. Нарешті, третій рівень – це «ручний контроль»: по всій країні інтернет-трафік переглядають мільйони «інспекторів з гармонізації Інтернету» – мережа контролерів, кожен з яких відповідає за окремий географічний район (вулицю в місті, село тощо). Це платні веб-коментатори, які не тільки переглядають думки і новини, а й видаляють опозиційні повідомлення, що критикують владу (докл. див.: [63]).

Що стосується питань захисту персональних даних громадян, то в Законі про кібербезпеку цьому напрямку приділено дуже серйозну увагу. Так, виходячи зі

змісту ст. 41, мережеві оператори не можуть передавати, змінювати чи знищувати важливу інформацію, зібрану ними, або розкрити цю інформацію іншим особам без попереднього узгодження з компетентними органами. На мережевих операторів Законом покладено обов'язок вживати технічні та інші необхідні заходи для забезпечення безпеки громадян, захищати персональні дані громадян від їх розкриття, різного роду їх пошкоджень або втрати. У разі розкриття даної інформації, її пошкодження чи втрати, мережеві оператори повинні вжити всіх необхідних заходів для повідомлення користувачів, які можуть відчути на собі наслідки цих подій і відзвітувати перед компетентними органами відповідно до певних правил дії при настанні таких ситуацій. Нормами ст. 44 названого Закону покладено також відповідальність на державні структури та їх посадових осіб за забезпечення мережевої безпеки, дотримання конфіденційності персональних даних громадян, а саме особистої інформації, комерційної таємниці, інформації про громадян, отриманої за допомогою службового становища. Законом досить імперативно встановлено, що фізичні особи та організації не мають права незаконно заволодівати, незаконно збирати персональні дані громадян з метою їх надання іншим громадянам або юридичним особам (ст. 43). Що стосується інформаційних прав самих громадян Китаю, то відповідно до норм прийнятого Закону про кібербезпеку (ст. 42) вони мають право вимагати від мережевих операторів, якщо вони викриють їх в зборі персональної інформації або порушенні положень відповідних законів, адміністративних положень або договору про надання послуг, внесення коригування в збережену чи зібрану мережевими операторами інформацію.

На початку вересня 2013 р. Верховний народний суд КНР і Верховна народна прокуратура КНР оприлюднили спільну постанову, згідно з якою за поширення в Інтернеті наклепу і неправдивих чуток, що порочать репутацію, в разі якщо цю інформацію прочитали понад 5 тис. користувачів або «перепостили» в Мережі більше 500 разів, автору загрожує кримінальна відповідальність [3, с. 41; 22, с. 94]. Таким чином, з одного боку, Конституція КНР гарантує громадянам свободу вираження думок, з іншого – будь-яка опозиційна інформація знаходиться під

пильною увагою влади. У країні заборонено доступ до Facebook, Twitter, Gmail, періодично блокується «Вікіпедія», немає доступу до CNN, New York Times і іншим новинним проектам. Сервіси Google блокуються в КНР з 2010 р. Правові реформи в КНР призвели до того, що сьогодні рівень контролю мережі Інтернет наближається до 100%, і ніяких передумов до його послаблення не спостерігається [3, с. 43].

Також звертають на себе увагу застосовувані в Китаї інформаційні фільтри «Зелена дамба» і «Золотий щит», що дозволяють більш ефективно знижувати ризики від незаконного використання інформаційних ресурсів і ризики вчинення інформаційних злочинів, які можуть мати негативний і навіть руйнівний вплив на державну систему Китаю, на конституційний лад і громадський порядок.

Справедливості заради слід зазначити, що в останні роки робляться спроби посилення законодавства в інформаційній галузі не тільки в Китаї, але і в більшості провідних країн світу. Наприклад, в США Закон про протидію тероризму, про який говорилося вище, наділяє федеральні правоохоронні органи функцією розшуку осіб, підозрюваних у злочинах, за допомогою відстеження їх інтернет-сторінок. Як і в КНР, в США встановлена обов'язок провайдерів Мережі пред’являти спецслужбам електронну переписку осіб, підозрюваних в тероризмі. Крім того, американські кредитні організації зобов’язані без ордера суду передавати інформацію про своїх клієнтів, якщо відомості необхідні для розслідування актів міжнародного тероризму.

Є країни, в яких досі застосовується практика заборони анонімності и мережі Інтернет. Так, у 2011 р. уряд Саудівської Аравії запровадив нові правила і регулятивні норми для онлайн-газет і блогерів, які потребують спеціальної ліцензії від Міністерства культури та інформації. Згідно з новими правилами, всі автори в Мережі, включаючи авторів на форумах і навіть авторів коротких повідомлень на кшталт Твіттера, повинні отримати цю ліцензію, термін дії якої становить три роки [98, с. 18]. Уряд пояснив нововведення тим, що має захистити суспільство від згубних впливів, і відзначило, що в будь-якому випадку вже давно здійснює політику цензурування контенту.

Одним із новітніх напрямків розвитку взаємовідносин особи і держави в інформаційному суспільстві стало запровадження ІКТ у сферу відправлення правосуддя. Зокрема, в Австралії, Великій Британії, Індії, Іспанії, Канаді, Китаї, Нідерландах, Новій Зеландії, США, на Філіппінах, у Франції, Швейцарії, Швеції існують дистанційне правосуддя й електронна система доказування [117; 375].

Важливо при цьому зазначити, що розвиток правового регулювання в цій сфері йде за двома напрямками. Перший – створення «електронного суду», який є альтернативним варіантом вирішення спору і за своєю природою не належить до суду, який здійснює державну владу. Такого роду перший електронний суд був створений у Нідерландах в 2011 р.; це – інтернет-суд з цивільних спорів; його рішення для сторін, які взяли умови розгляду, мають таку ж юридичну силу, як і державних судів, а прозорість процесу досягається шляхом онлайн-обміну документами на змагальній основі.

Другий напрямок – це запровадження ІКТ у здійснення юрисдикційних і неюрисдикційних функцій судів. Найпрогресивніша в даній сфері держава – Сінгапур. ІКТ в діяльності судової влади стали застосовуватися там у 1997 р., коли з'явилася можливість подавати позови в електронному вигляді. У даний час це є обов'язковим для всіх категорій цивільних справ. За допомогою комп'ютерних технологій автономно ідентифікується пред'явлений документ, перевіряється його складання на відповідність процесуальним вимогам, і він надходить до відповідного реєстру для подальшої обробки. Плюси такої системи важко переоцінити: значно скорочується час розгляду документів, що надійшли, виключається можливість допущення помилки при залученні до справи. Крім того, в Сінгапурі є платні сервіси з надання окремих видів послуг у сфері правосуддя, наприклад доступ до цифрових аудіозаписів судових засідань [4, с. 87-91].

Загалом можемо констатувати, що світовим співтовариством накопичено значний досвід формування конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Однак його використання має бути органічно поєднано з урахуванням національної специфіки та наявних політико-правових і економіко-технологічних реалій.

2.3. Конституційно-правове забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні: сучасний стан і перспективи розвитку

Як зазначалося в Основних засадах розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки, одним з головних пріоритетів України є «прагнення побудувати орієнтоване на інтереси людей, відкрите для всіх і спрямоване на розвиток інформаційне суспільство, в якому кожен міг би створювати і накопичувати інформацію та знання, мати до них вільний доступ, користуватися і обмінюватися ними, щоб надати можливість кожній людині повною мірою реалізувати свій потенціал, сприяючи суспільному і особистому розвиткові та підвищуючи якість життя» [122].

Орієнтація України на створення інформаційного суспільства й інтеграцію до європейського інформаційного суспільства вперше була передбачена Стратегією інтеграції України до ЄС (розд. 13), ухваленою Указом Президента України від 11 червня 1998 р. № 615/98 [151]. Цей документ вимагав дотримання Україною нових вимог ЄС до сфери інформаційної політики та інформаційної безпеки. Уже тоді було зрозуміло, що наша держава не зможе увійти до світового та європейського інформаційного простору на рівноправній основі без інтенсивного запровадження ІКТ в усі сфери суспільного життя, істотної перебудови системи державної інформаційної політики, зміцнення прямих і зворотних зв’язків між владними структурами та громадянським суспільством, вирішення проблем ефективного розвитку національної інформаційної інфраструктури, прискорення процесів модернізації матеріально-технічної бази, надійного захисту інформаційних ресурсів.

Втім практика розбудови інформаційного суспільства в Україні стикнулась із серйозними проблемами. Так, за результатами останнього (2020 р.) дослідження ООН щодо розвитку електронного урядування (United Nations E-government Survey 2020) Україна посіла 69 місце серед 193 країн [369]. Принагідно відзначимо, що за даними аналогічного дослідження 2016 р. Україна посідала 62 місце [368]. Це свідчить про значне відставання України від світових темпів розвитку

електронного урядування та необхідність удосконалення державної політики у даній сфері, у т.ч. в аспекті правових засад взаємодії людини і держави.

Як слушно зауважує В.В. Шемчук, у процесі вивчення конституційно-правових засад регулювання інформаційного суспільства постають певні труднощі, пов'язані, насамперед, із тим, що на рівні Конституції України [87] майже не йдеться про інформаційне суспільство [249, с. 136]. Однак це зовсім не означає, що чинна Конституція України обходить увагою засади взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Навпаки, за підрахунками Н.І. Ткачука, загалом чинна Конституція України містить у собі більш як 20 правових норм, які прямо чи опосередковано встановлюють інформаційні права та свободи людини і громадянина або тією чи іншою мірою мають інформаційний характер [220, с. 25]. На думку даного автора, серед таких положень Основного Закону передусім свобода від цензури (ст. 15), право особи на таємницю листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції (ст. 31), право на недоторканність особистого і сімейного життя (ст. 32), право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань (ст. 34), право на свободу світогляду та віросповідання (ст. 35) право володіти, користуватися і розпоряджатися результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності (ст. 41), право на вільний розвиток своєї особистості (ст. 23), право на повагу до гідності (ст. 28), право на свободу об'єднання (ст. 36), право брати участь в управлінні державними справами (ст. 38), право на зібрання (ст. 39), право на звернення до органів державної влади та місцевого самоврядування (ст. 40), свобода літературної, художньої, наукової творчості (ст. 54), право знати свої права та обов'язки (ст. 57) та інші [220, с. 25].

На наш погляд, використаний Н.І. Ткачуком є підхід є зайве широким, внаслідок чого конституційні рамки взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства виглядають вкрай розмитими. На наш погляд, при характеристиці названих рамок треба орієнтуватися на ст.ст. 15, 17, 31, 32, 34, 41, 54. У даному контексті принципове значення має співвідношення двох положень, розміщених у першому розділі Конституції України: з одного боку забезпечення інформаційної безпеки визнається однією найважливіших функцій держави

(ст. 17), але з іншого – найвищою соціальною цінністю визнається людина (ч. 1 ст. 3) і саме права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ч. 2 ст. 3), а цензура заборонена (ч. 3 ст. 15). Відповідно, взаємодія людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні має ґрунтуватись на визнанні прав людини (у т.ч. інформаційних прав і свобод) і бути орієнтована на забезпечення її (людини) безпеки і всебічного розвитку, але без запровадження цензурних заходів. При цьому, з огляду на вимоги ч. 2 ст. 19 Основного Закону, всі органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані забезпечувати означені цілі й пріоритети, діючи лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Порівняння змісту частин 1 і 2 ст. 19 Конституції України та його екстраполяція на предмет нашого дослідження надає підстави стверджувати, що чинний Основний Закон надав максимально широкі можливості для вибору видів діяльності та способів самовираження людини в інформаційних відносинах, тоді як держава в собі її органів та посадових осіб жорстко обмежені своїми функціями, компетенцією та формами діяльності.

Принципово важливим у даному контексті є також положення ст. 94 Конституції України, згідно з якими права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина (п.1 ч.1), засади організації та експлуатації зв'язку (п. 5 ч.1), так само як організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики (п. 12), судоустрій, судочинство, статус суддів; організація і діяльність прокуратури, нотаріату, органів досудового розслідування, органів і установ виконання покарань; порядок виконання судових рішень; засади організації та діяльності адвокатури (п. 14 ч.1) визначаються виключно законами України, а закон України набирає чинності через 10 днів з дня їх офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування (ч. 5).

Не можна обійти увагою й вимоги ст. 57 Конституції України, які спрямовані на забезпечення правової визначеності та поінформованості громадян у їх

правовідносинах із державою. Відповідно, кожному конституційно гарантується право знати свої права і обов'язки; закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом; в іншому випадку вони є нечинними. Як бачимо, в даному контексті вимоги інформаційного суспільства органічно пов'язуються з принципами верховенства права і правової держави.

Серед актів національного законодавства, що закріплюють і деталізують конституційні положення в окресленій сфері, на сьогодні можна виокремити три групи документів:

1. Закони, що визначають засади правового статусу особи в інформаційному суспільстві: «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. [157], «Про науково-технічну інформацію» від 25 червня 1993 р. [158], «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. [153], «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. [144], «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. [145], «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. [155]; «Про всеукраїнський референдум» від 26 січня 2021 р. [142], Виборчий кодекс України від 19 грудня 2019 р. [14];

2. Закони, що визначають засади правового статусу засобів масової інформації в інформаційному суспільстві: «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні» від 16 листопада 1992 р. [146], «Про телебачення і радіомовлення» від 21 грудня 1993 р. [171], «Про суспільне телебачення і радіомовлення України» від 17 квітня 2014 р. [165], «Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації» від 23 вересня 1997 р. [163], «Про інформаційні агентства» від 28 лютого 1995 р. [156];

3. Закони, що визначають засади публічного врядування в умовах інформаційного суспільства: «Про Національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. [160], «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 р. [138], «Про електронні документи та електронний документообіг» від 22 травня 2003 р. [149], «Про електронні довірчі послуги» від 5 жовтня 2017 р. [148];

4. Закони, що визначають засади інформаційної безпеки людини і держави

в умовах інформаційного суспільства: «По національну безпеку України» [159], «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» від 5 жовтня 2017 р. [161], «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 р. [143], «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 5 липня 1994 р. № 80/94-ВР [152] та ін.

Даний підхід є співзвучним із тим, що запропонований В.А. Ромащенко, котра, зараховуючи до основних напрямів функціонування інформаційного суспільства в Україні електронне урядування, електронну медицину, електронне голосування, електронну митницю, електронну освіту, електронний паспорт, електронну комерцію та інформаційну безпеку [192, с. 16], фактично перелічує ті сектори суспільного життя, в яких відбулися найбільш істотні зрушення з точки зору запровадження ІКТ, котрі отримали відображення на законодавчому рівні. Частково не погоджуючись із запропонованим В.А. Ромащенко переліком напрямів функціонування інформаційного суспільства в Україні, ми цілком поділяємо її тезу про те, що вони розвивалися нестабільно, окремо один від одного та за відсутності необхідного правового забезпечення [192, с. 16]. З останньою тезою згоден і С. Єсімов, який зауважує, що закони в інформаційній сфері часто ухвалюються без особливої системи, спрямовані на вирішення конкретної проблеми [41, с. 217].

Справді, в одних випадках набір можливих засобів за розвитком випереджає визначення орієнтирів і постановку цілей (як це було із Законом України від 22 травня 2005 р. «Про електронний цифровий підпис») [147], і це призводить до неповного чи неоптимального використання наявного інструментального потенціалу, що потребувало надалі внесення змін і доповнень до вказаного нормативного акта. В інших випадках, навпаки, визначення цілі не ґрунтувалося на врахуванні наявних засобів, що характерно для Закону України від 5 липня 1994 р. «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» [152]. Останній варіант є набагато більш поширеним, ніж перший, і виявляється у тих ситуаціях, коли законодавець ставить кілька або навіть одну мету, яка не має реального механізму реалізації. Але найчастіше інформаційно-правові норми

запроваджують у вже чинні нормативно-правові акти, вносячи «інформаційно-комунікаційні або електронні» зміни, яскравим прикладом чого може слугувати Закон України від 6 жовтня 2016 р. «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності» [140].

Тож не дивно, що серед головних вад чинного законодавства щодо розбудови інформаційного суспільства аналітики традиційно називають його фрагментованість, неповноту, неефективність і суперечливість. В якості пріоритетного шляху подолання цих вад називалося прийняття і введення в дію трьох систематизуючих нормативних документів: Інформаційного кодексу України, Стратегії розбудови інформаційного суспільства та Національної системи індикаторів розвитку інформаційного суспільства (НСІРІС) [54, с. 12-15]. Більше того, розробка і прийняття Інформаційного кодексу України прямо передбачалася Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 р. [162], який за відсутності більш фундаментального документа деякі автори називали «тимчасовою національною стратегією побудови інформаційного суспільства» [54, с. 10].

Минулого року виповнилося рівно 25 років від того часу, як розпочалися розмови та перші спроби створення Інформаційного кодексу України. Їх ініціювало в 1995 р. Національне агентство з питань інформатизації при Президентові України. Вказівки «приступити», «розробити» та «завершити розробку» *проекту* Інформаційного кодексу України протягом двох з половиною десятиліть містили численні постанови Верховної Ради України, послання Президента, програми та розпорядження Кабінету Міністрів, рішення і накази Держкомтелерадіо, Держкомзв'язку, Мінюсту, Державної ради з питань європейської і євроатлантичної інтеграції України та ін. [20].

Чимало часу і, що не менш важливо, бюджетних коштів було витрачено й на наукові розробки в даній сфері. Про необхідність розробки Інформаційного кодексу говорилося, зокрема, учасниками круглого столу на тему «Проблеми кодифікації інформаційного законодавства України», який відбувся 4 червня

2009 р. в Інституті законодавства Верховної Ради України. Науково-дослідному інституту інформатики і права Національної академії правових наук України на наукові дослідження за темою «Методологія кодифікації інформаційного законодавства» (№0110U001020) у 2010-2012 роках було виділено 3 млн. грн., а в 2013-2018 роках на нову науково-дослідну роботу «Теоретико-правові основи формування та розвитку інформаційного суспільства» (№0113U003154) – додатково ще 7 млн. грн. [20]. В. А. Ліпканом і В. А. Залізняком на монографічному рівні було запропоновано варіант структури Інформаційного кодексу та представлено поетапний план його розробки [99]. Власні варіанти структури Інформаційного кодексу запропоновали Ю. Є. Максименко [104], В. Брижко, В. Цимбалюк, М. Швець, М. Коваль, Ю. Базанов [39, с. 216-217].

Нині в Україні існує декілька наукових концепцій щодо кодифікації інформаційного законодавства:

- проект Інформаційного кодексу України, розробник – Державний комітет телебачення та радіомовлення України за участю представників інших міністерств та комітетів;

- проект модельного Інформаційного кодексу, запропонований О. Барановим, І. Жиляєвим, М. Родіоновим та іншими (по суті цей проект відтворює Концепцію реформування законодавства України у сфері суспільних інформаційних відносин в редакції 2000 року тільки на міждержавному рівні);

- проект Кодексу України про інформацію – розробники НДЦПІ АПрН України (М. Швець, В. Цимбалюк, В. Брижко та інші).

Більше того, пропозиції щодо прийняття Інформаційного кодексу стали фактично трендом у вітчизняній правовій науці. Втім критичний аналіз наявних проектів Інформаційного кодексу чи його структури дає підстави стверджувати про їхню безперспективність у стінах парламенту. На користь такого висновку свідчать наступні факти:

1. Національне законодавство формується за предметною ознакою, тобто за спільністю певної групи суспільних відносин, тоді як інформаційні відносини є абсолютно різноплановими і являють собою «інформаційний відбиток» усього

розмаїття суспільного життя. Як наслідок, надзвичайна широта охоплення суспільних відносин робить усі запропоновані проекти Інформаційного кодексу фактично безпредметними.

2. Розбудова відносин між людиною і державою в умовах інформаційного суспільства має комплексний характер, що унеможливлює застосування до відповідних суспільних відносин однакових принципів і способів правового регулювання.

3. Сфера інформаційних відносин є настільки широкою, що унеможливлює їх унормування в межах одного, навіть кодифікованого, акту. Для більш-менш повного охоплення та належної деталізації правового регулювання обсяг такого акта має сягати кількох тисяч сторінок, що позбавляє його сенсу з точки зору правореалізації.

4. Зарубіжний досвід прийняття кодифікованих актів, аналогічних пропонованому Інформаційному кодексу України, фактично відсутній. Насправді Кодекс доступу до інформації (Code to access to information) з 2009 р. існує в Гонконзі [280], у 1994 р. Кодекс про приватність медичної інформації (Health Information Privacy Code) прийнято в Новій Зеландії [316] (зараз він діє в редакції 2020 р. [317]), починаючи з 2018 р. Кодекс правил щодо свободи інформації (Freedom of Information Code of Practice) запроваджено у Великій Британії [307]; однак усі перелічені документи є значно більш вузькопрофільними і не розраховані на те, щоб охопити своїм регулюванням усе розмаїття інформаційних відносин. Натомість, як було продемонстровано в попередньому підрозділі нашого дослідження, інформаційне законодавство провідних зарубіжних держав має секторальний характер.

Виходячи з наведених міркувань, вбачається доцільним продовжити законодавче регулювання конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні за чотирма основними напрямками (секторами): 1) засади правового статусу особи в інформаційному суспільстві; 2) засади правового статусу засобів масової інформації в інформаційному суспільстві; 3) засади публічного врядування в умовах

інформаційного суспільства (у т.ч. електронне врядування та електронні форми демократії участі); 4) засади інформаційної безпеки людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Таке секторальне регулювання склалося об'єктивно, відповідає внутрішньосистемним зв'язкам у межах інформаційної сфери і зарубіжній практиці нормотворення і правозастосування. Крім того, не вдасться уникнути й продовження «інформатизації» інших сфер суспільного життя і, відповідно, «проникнення» норм інформаційного характеру до інших законодавчих актів.

При цьому варто враховувати наявність низки додаткових проблем правового регулювання суспільних відносин у даній сфері, на які звертають увагу дослідники. Зокрема, Р.А. Калюжний і О.О. Баєв цілком обґрунтовано, на наш погляд, зауважують: а) відсутність локальної чіткої ієрархічної відповідності законів, що викликає суперечливе тлумачення для застосування норм на практиці та ускладнює оцінку нормативно-правової урегульованості відносин інформаційної сфери; б) велика кількість законів і підзаконних актів у сфері інформаційних відносин ускладнює їх пошук, аналіз і узгодження для практичного застосування; в) має місце розбіжність у розумінні структури і складу системи законодавства у сфері інформаційних відносин і підходів до їх формування; г) нові правові акти в сфері інформаційних відносин нерідко не погоджені концептуально з раніше прийнятими, що призводить до правового хаосу [56, с. 6]. Аналогічну думку висловлює й В.К. Кінах, коли стверджує, що в сучасний період у системі інформаційного законодавства свого вирішення потребують такі проблеми в сфері створення, поширення та використання інформації як: а) формування правових умов для забезпечення плюралізму, прозорості та неупередженості діяльності ЗМІ, недопущення їх монополізації та використання у маніпулятивних цілях; б) унормування діяльності з поширення інформації в мережі Інтернет; вдосконалення захисту інтелектуальної власності в умовах поширення Інтернет-технологій; в) вдосконалення правових вимог щодо дотримання журналістами професійних та етичних стандартів; г) подолання неузгодженості термінології в інформаційному законодавстві [61].

Певний час базовим нормативно-правовим актом у сфері розбудови інформаційного суспільства в нашій державі був Закон України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» від 9 січня 2007 р. [162], на основі якого Кабінет Міністрів України прийняв відповідний план втілення його в життя. Зазначеним законом були встановлені основні стратегічні цілі розвитку інформаційного суспільства в Україні, серед яких: прискорення розробки та впровадження новітніх конкурентоспроможних ІКТ в усі сфери суспільного життя, зокрема в економіку України і в діяльність органів державної влади й органів місцевого самоврядування; забезпечення комп'ютерної та інформаційної грамотності населення, насамперед шляхом створення системи освіти, орієнтованої на використання новітніх ІКТ у формуванні всебічно розвиненої особистості; розвиток національної інформаційної інфраструктури та її інтеграція зі світовою інфраструктурою; захист інформаційних прав громадян, насамперед щодо доступності інформації, захисту інформації про особу, підтримки демократичних інститутів та мінімізації ризику «інформаційної нерівності»; вдосконалення законодавства з регулювання інформаційних відносин; покращення стану інформаційної безпеки в умовах використання новітніх ІКТ тощо.

Однак втілення даного Закону в життя стикнулося зі значними труднощами. Так, розпорядженням Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2007 р. № 653-р «Про затвердження плану заходів з виконання завдань, передбачених Законом України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки» передбачалося 18 заходів, виконання яких мало бути завершено у 2009 році. Втім за даними Держкомінформатизації 8 із них своєчасно так і не було завершено. Варто відзначити, що з цих восьми три були пов'язані саме з розробкою законів та підзаконних актів. Врешті-решт у 2015 р. строк дії даного Закону закінчився, однак пролонгований він не був, так само як не було прийнято аналогічного закону на наступний період.

За даних умов ініціатива у формуванні конституційно-правових засад взаємодії особи і держави в умовах інформаційного суспільства перейшла до Уряду і глави держави. Так. відповідно до Указу Президента України від 12 січня 2015

р. № 5 «Про Стратегію сталого розвитку “Україна-2020”», розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 квітня 2017 р. № 275 «Про затвердження середньострокового плану пріоритетних дій Уряду до 2020 року та плану пріоритетних дій Уряду на 2017 рік» розвиток електронного урядування було визначено одним з першочергових пріоритетів реформування системи державного управління. Також у рамках реалізації Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, Україна має забезпечити комплексний розвиток електронного урядування відповідно до європейських вимог.

У вересні 2017 р. Кабінет Міністрів України схвалив Концепцію розвитку електронного врядування в Україні-2020» [166]. Це було зроблено для того, щоб узгодити цілі впровадження електронного врядування та механізми їх досягнення шляхом багаторівневої співпраці. Це була вже не перша спроба розвитку інформаційного суспільства в Україні – запровадження цієї політики почалося ще 2003 року, й більшість законів, на яких вона ґрунтується, датуються саме цим роком. Останню урядову Концепцію розвитку електронного урядування було схвалено ще в 2010 р. З того часу, коли в Україні востаннє масштабно планували інформатизацію, у нас з’явилося 3G покриття, відкрилися численні IT-кластери, сучасні ЦНАПи, відкриті бази даних. Необхідність нової Концепції полягала саме в актуалізації наявної нормативно-правової бази. Реалізація Концепції передбачалася на період до 2020 р. та була покликана підтримати координацію й співпрацю органів державної влади та органів місцевого самоврядування для досягнення необхідного рівня ефективності та результативності розвитку електронного врядування, просування ідеї реформування державного управління та децентралізації на базі широкого використання ІКТ в усій країні, а також сприяти реалізації першочергових пріоритетів, визначених Стратегією сталого розвитку “Україна-2020”.

Досягнення мети Концепції планувалося забезпечити шляхом виконання комплексних заходів за такими напрямами: 1) модернізація публічних послуг та

розвиток взаємодії влади, громадян і бізнесу за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; 2) модернізація державного управління за допомогою інформаційно-комунікаційних технологій; 3) управління розвитком електронного урядування.

На жаль, пандемія COVID-19 та кризові явища в економіці не дозволили повною мірою реалізувати намічені плани. Строк дії останньої Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні закінчився ще в 2020 р., але нової розроблено і схвалено не було. Натомість 28 жовтня 2020 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України було схвалено Стратегію цифрової трансформації соціальної сфери [170], а 3 березня 2021 р. – Концепцію розвитку цифрових компетентностей та План заходів щодо її реалізації [168].

Стратегія цифрової трансформації соціальної сфери передбачає створення на Єдиному державному веб-порталі електронних послуг «Портал Дія» Єдиного соціального веб-порталу як підсистеми Єдиної інформаційної системи соціальної сфери для забезпечення дистанційного доступу громадян до всіх послуг, що надаються інституціями соціального захисту [170]. Вона має партикулярний характер і стосується лише подальшої трансформації соціальної сфери надання адміністративних послуг у кіберпростір.

Концепцію розвитку цифрових компетентностей та план заходів з її реалізації було прийнято внаслідок збільшенням темпів розвитку цифрових технологій, впровадженням інноваційних рішень у всіх сферах суспільного життя виникає необхідність у підвищенні якості підготовки працівників для створення можливості модернізації економіки країни відповідно до сучасних вимог. Відсутність концептуальних засад формування державної політики у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових компетентностей громадян не дозволяє забезпечити розвиток усіх сфер суспільного життя відповідно до сучасних вимог, процесів глобальної цифровізації економіки, сфер життєдіяльності суспільства, які відбуваються у більшості країн світу. Таким чином, виникає необхідність забезпечення готовності суспільства до таких процесів, опанування ним ключових комбінацій знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, інших особистих

якостей у сфері інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій (цифрова компетентність) [168].

Зазначена Концепція більше стосується розвитку вже існуючих надбань інформаційного суспільства та цифрової трансформаціє взаємодії людини та держави. Вона є доволі корисною, оскільки актуальною є проблема доступу до адміністративних послуг, «Електронного суду», електронного звернення, електронної петиції та інших інструментів надбання інформаційного суспільства у громадян похилого віку, малозабезпечених осіб, не освічених осіб, осіб з інвалідністю чи неповною дієздатністю. Але все ж таки її можна сприймати як частину концепції розвитку інформаційного суспільства, а не як повноцінну концепцію.

Тож незважаючи на наявність деякого розвитку окремих сфер інформаційного суспільства, наявна потреба у розробці нової Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні, розрахованої на довгострокову перспективу. Вона має передбачати, зокрема розвиток електронної демократії, електронної економіки, електронної комерції, електронного судочинства, електронних послуг, електронної культури, електронної освіти, електронної медицини, електронної інфраструктури, електронних ресурсів тощо. Слід мати на увазі, що в умовах настільки динамічно мінливого інформаційного середовища сама наявність Стратегії розвитку інформаційного суспільства є значущим інструментом державного управління.

Принагідно слід відзначити, що політико-правові документи про розвиток інформаційного суспільства на сьогодні діють в усіх пострадянських Республіках: у Республіці Білорусь – Стратегія розвитку інформатизації в Республіці Білорусь на 2016 – 2022 роки [211], у Республіці Вірменія – «Концепція розвитку сфери інформаційних технологій» [118], У Республіці Казахстан – Державна програма «Цифровий Казахстан» [116], у Республіці Молдова – Національна Стратегія розвитку інформаційного суспільства «Moldova digitală-2020» [335], у Російській Федерації – Стратегія розвитку інформаційного суспільства на період 2017-2030 років [212].

Виходячи з аналізу вищеназваних зарубіжних Стратегій та вітчизняного досвіду нормопректування у даній сфері, можемо стверджувати, що основними принципами нової Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні мають бути: 1) забезпечення прав громадян на вільне отримання та поширення інформації, крім обмежень, установлених законом; 2) забезпечення свободи вибору засобів отримання знань при роботі з інформацією; 3) свободи вираження поглядів і переконань; 4) збереження традиційних і звичних для громадян (відмінних від цифрових) форм отримання товарів і послуг; 5) пріоритет європейських духовно-моральних цінностей і дотримання заснованих на цих цінностях норм поведінки при використанні інформаційних і комунікаційних технологій; 6) забезпечення законності та розумної достатності при зборі, накопиченні та поширенні інформації про громадян і організації; 7) гласності діяльності органів державної влади; 8) підконтрольності та підзвітності державних органів громадськості; 9) забезпечення державного захисту інтересів українських громадян в інформаційній сфері; 10) чіткого розмежування повноважень і скоординованої взаємодії державних органів; 11) рівноправного партнерства державних органів, громадян і бізнесу; 12) забезпечення інформаційної безпеки.

При цьому варто пам’ятати, що за будь-яких обставин державі належить провідна роль у формуванні інформаційного суспільства; саме вона координує діяльність різних суб’єктів суспільства в процесі його становлення, сприяє інтеграції людей у нове інформаційно-технологічне оточення, розвитку галузей інформаційної індустрії, забезпеченню прогресу демократії, дотриманню прав особи в умовах інформаційного суспільства. Як зазначає В.В. Шемчук, «інформаційна взаємодія держави, суспільства й особистості є найбільш оптимальною за умови використання інформаційних і телекомунікаційних технологій, що спрямовано на підвищення загальної ефективності діяльності державного механізму, створення інформаційно відкритого суспільства, розвитку інститутів демократії» [249, с. 135-136].

Аналізуючи державні концепції впровадження інформаційного суспільства, слід відзначити, що дотепер було прийнято велику кількість нормативно-правових

актів у даній сфері. Крім вищезгаданого Закону України «Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки» від 9 січня 2007 р. [162], серед них варто виокремити такі: Закон України «Про національну програму інформатизації» від 4 лютого 1998 р. [160], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні» від 13 грудня 2010 р. [167], Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні» від 15 травня 2013 р. [169] та ін.

Вищезазначені нормативно-правові акти створювали базис для розвитку інформаційного суспільства, що в свою чергу відобразилось на покращенні взаємодії людини і держави. Неможливо було б створення вище перелічених можливостей взаємодії людини і держави без фундаментальних програм розвитку, які були впроваджені в 2000-2020 роках.

Водночас варто зазначити, що держава створює органи, які сприяють розвитку інформаційного суспільства, зокрема такі як: Міжгалузева рада з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації, яка створена на підставі постанови Кабінету Міністрів України від 8 липня 2020 р. № 595, одними з основних завдання якої є підготовка пропозицій, щодо формування і реалізації державної політики у сферах цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації; забезпечення розроблення проектів концепцій і програм з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; координація дій органів виконавчої влади під час виконання програм з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації; сприяння впровадженню органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку відповідно до засад реалізації органами виконавчої влади принципів державної політики цифрового розвитку, затверджених постановою Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56 «Деякі питання цифрового розвитку» [172].

Досліджуючи основні завдання Міжгалузевої ради та постанову Кабінету Міністрів України від 30 січня 2019 р. № 56, яка передбачає цифрову експертизу

актів Кабінету Міністрів України, можна дійти висновку, що серед органів виконавчої влади України існує Державне агентство з питань електронного урядування яке фактично фільтрує будь-які акти Кабінету Міністрів України на відповідність вимогам інформаційного суспільства. Але даного фільтруючого органу недостатньо, без прийняття Загальної концепції розвитку інформаційного суспільства в Україні, оскільки незрозуміло, за якими критеріями Державне агентство з питань електронного урядування надаватиме свій висновок, адже без законодавчого врегулювання та визначення конкретних строків висновок цифрової експертизи може мати суто суб'єктивний характер [30].

Втім не можна не визнати, що попри наявність низки проблем, сучасний стан конституційно-правового забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні здебільшого відповідає світовим стандартам та кращим європейським аналогам. Передусім, чинне інформаційне законодавство України надає людині змогу вільно рухатись в інформаційному просторі, самостійно визначаючи, яка саме інформація, коли та в якому обсязі їй потрібна. Найголовніший здобуток у даній сфері вбачається в тому, що особа не повинна обґрунтовувати свою потребу чи зацікавленість у певній інформації: закон виходить із презумпції того, що інформація завжди потрібна, адже вона є необхідною передумовою розвитку людської особистості, а обмеження чи заборони в її наданні розглядаються як виняток із загального правила і потребують додаткової аргументації з боку будь-якого володільця відповідних даних, крім такої ж (пересічної) фізичної особи, як і запитувач інформації.

Роль рамкового закону в даній сфері відіграє Закон України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-XII, котрий діє на сьогодні в редакції закону від 13 січня 2011 р. № 2938-VI [157]. Цей Закон визначає закріплює принципи інформаційних відносин, визначає основні напрями державної інформаційної політики, окреслює коло суб'єктів інформаційних відносин, розкриває зміст та гарантії права на інформацію, надає вичерпний перелік видів інформаційної діяльності та примірний перелік видів інформації, розкриває специфіку правового режиму окремих видів інформації, окреслює правові рамки

діяльності засобів масової інформації та журналістів, визначає підстави та види юридичної відповідальності за порушення у сфері інформаційних відносин тощо.

Варто відзначити, що за чинною редакцією Закону «Про інформацію» інформацією визнаються будь-які відомості та/або дані, які можуть бути збережені на матеріальних носіях або відображені в електронному вигляді (ст.1), незалежно від їх змісту, достовірності, способу отримання тощо.

Основними принципами інформаційних відносин за Законом є: гарантованість права на інформацію; відкритість, доступність інформації, свобода обміну інформацією; достовірність і повнота інформації; свобода вираження поглядів і переконань; правомірність одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації; захищеність особи від втручання в її особисте та сімейне життя (ст. 2). Зрозуміло, що цей перелік принципів не є вичерпним, але він надає змогу сформувати досить повне й адекватне уявлення про ціннісні орієнтири, цілі та концептуальне бачення законодавця. У поєднанні з напрямками інформаційної політики держави це дає змогу говорити про його, так би мовити, юридичне кредо в даній сфері.

Право на інформацію тлумачиться в Законі як можливість вільного одержання, використання, поширення, зберігання та захисту інформації, необхідної для реалізації своїх прав, свобод і законних інтересів (ч. 1 ст. 5). Принагідно слід відзначити, що це визначення не повною мірою кореспондує з переліком основних видів інформаційної діяльності, до яких ст. 9 Закону відносить створення, збирання, одержання, зберігання, використання, поширення, охорона та захист інформації. Відповідно, постає питання про співвідношення права на інформацію з такими видами інформаційної діяльності, як створення, збирання та охорона інформації, на яке Закон, на жаль, чіткої відповіді не дає.

Ст. 10 Закону містить перелік окремих видів інформації, причому цей перелік сформований за різними критеріями, з чого випливає можливість приналежності одних і тих самих відомостей до різних видів інформації. Зокрема, інформація енциклопедично-довідкового характеру цілком може бути водночас і соціологічною, а статистична – водночас і правовою. Це, у свою чергу, зумовлює

потенційну можливість «накладення» режимів, передбачених для різних видів інформації, стосовно одних і тих самих відомостей.

За порядком доступу інформація поділяється на відкриту інформацію та інформацію з обмеженим доступом. При цьому законодавець виходить з презумпції відкритості інформації: будь-яка інформація є відкритою, крім тієї, що віднесена законом до інформації з обмеженим доступом (ч. 2 ст. 20). Варто відзначити, що положення чинного Закону «Про інформацію» в частині регламентації доступу до інформації викликає істотну критику з боку фахівців. На думку критиків, «законодавство не містить вичерпного переліку відомостей, що належать до інформації з обмеженим доступом та відкритої інформації», а відсутність чітких критеріїв віднесення інформації до конфіденційної та вичерпного переліку таких відомостей у Законі «дозволяє суб'єктам інформаційної діяльності обмежувати доступ до інформації на свій розсуд» [90].

Принципово важливим положенням Закону «Про інформацію» є розкриття поняття «цензура», використаного в ст. 15 Конституції. За Законом цензурою визнається будь-яка вимога, спрямована, зокрема, до журналіста, засобу масової інформації, його засновника (співзасновника), видавця, керівника, розповсюджувача, узгоджувати інформацію до її поширення або накладення заборони чи перешкоджання в будь-якій іншій формі тиражуванню або поширенню інформації. Як бачимо, дане визначення цілком застосовне як до друкованих, так і до електронних засобів масової інформації, тож може бути ефективно використане й при внормуванні інформаційної діяльності в мережі Інтернет.

З точки зору забезпечення гарантій повноцінної діяльності засобів масової інформації, в т. ч. з точки зору контролю за владою та проведення журналістських розслідувань, принципове значення має закріплене в ч. 3 ст. 25 Закону «Про інформацію» право журналіста не розкривати джерело інформації або інформацію, яка дозволяє встановити джерела інформації, крім випадків, коли його зобов'язано до цього рішенням суду на основі закону. Такий підхід дозволяє органічно поєднати інтереси громадянського суспільства в контролі за владою з інтересами правоохоронної діяльності та ефективного відправлення правосуддя.

Закони «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI [144] та «Про захист персональних даних» від 1 червня 2010 р. № 2297-VI [153] відображають діаметрально протилежні підходи законодавця до забезпечення відповідних конституційних цінностей. Перший із названих законів визначає порядок здійснення та забезпечення права кожного на доступ до інформації, що знаходиться у володінні суб'єктів владних повноважень, інших розпорядників публічної інформації, визначених цим Законом, та інформації, що становить суспільний інтерес. Натомість другий Закон регулює правові відносини, пов'язані із захистом і обробкою персональних даних, і спрямований на захист основоположних прав і свобод людини і громадянина, зокрема права на невтручання в особисте життя, у зв'язку з обробкою персональних даних.

Відповідно до ст. 4 Закону «Про доступ до публічної інформації» такий доступ здійснюється на принципах: 1) прозорості та відкритості діяльності суб'єктів владних повноважень; 2) вільного отримання, поширення та будь-якого іншого використання інформації, що була надана або оприлюднена відповідно до цього Закону, крім обмежень, встановлених законом; 3) рівноправності, незалежно від ознак раси, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, мовних або інших ознак. Доступ до публічної інформації забезпечується шляхом систематичного та оперативного оприлюднення інформації в офіційних друкованих виданнях, на офіційних веб-сайтах в мережі Інтернет, на єдиному державному веб-порталі відкритих даних, на інформаційних стендах чи будь-яким іншим способом, а також шляхом надання інформації за запитами на інформацію (ст.5).

Натомість порядок доступу до персональних даних третіх осіб визначається умовами згоди суб'єкта персональних даних на обробку цих даних, наданої володільцю персональних даних, або відповідно до вимог закону. При цьому в повній відповідності з міжнародно-правовими стандартами Закон «Про захист персональних даних» вимагає, щоб персональні дані були точними, достовірними та оновлювалися в міру потреби, визначеної метою їх обробки, а склад і зміст таких даних були відповідними, адекватними та ненадмірними щодо визначеної мети їх

обробки (ч. 2, 3 ст. 6).

7 червня 2021 року у Верховній Раді зареєстровано законопроект № 5628 про захист персональних даних (н.д. Є. Чернєв, Т. Тарасенко та ін.) [175]. Річ у тім, що чинне законодавство про захист персональних даних вже не відповідає деяким міжнародним стандартам у цій сфері, зокрема Загальному регламенту про захист даних (GDPR) та Конвенції про захист фізичних осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних (Конвенція 108). Тому ініціатори законопроекту цілком обґрунтовано пропонують привести термінологію Закону України «Про захист персональних даних» у відповідність до міжнародних стандартів, більш чітко сформулювати принципи та підстави обробки персональних даних, а також встановити відповідальність та досить суворі санкції за порушення вимог закону, особливо якщо ці порушення призвели до витоку персональних даних.

Серед усього іншого пропонуються нові визначення для осіб, що здійснюють обробку персональних даних:

- контролер – особи, які визначають цілі та засоби обробки персональних даних (зараз володілець);
- оператор – особи, які здійснюють обробку персональних даних від імені контролера (зараз розпорядник).

Законопроєкт зберігає шість підстав для обробки персональних даних, як і у чинному законі. Разом із тим, він деталізує вимоги до згоди як однієї з підстав такої обробки. Відповідно до законопроєкту, згода має бути:

а) вільною – користувач повинен мати можливість відкликати згоду або отримати товари/послуги без надання згоди на обробку персональних даних, а відмова від надання згоди не повинна мати негативних наслідків;

б) інформованою – до надання або в момент надання згоди потрібно повідомити користувача про підставу та мету обробки його персональних даних, перелік даних, які підлягають обробці, контактні дані контролера, а також права користувача стосовно його персональних даних

в) чіткою та однозначною.

Окрім прав, які вже передбачені чинним Законом «Про захист персональних

даних», законопроєкт пропонує надати користувачу нові права: право бути забутим (докл. див.: [357]), право на мобільність або портативність даних та право бути поінформованим про порушення персональних даних.

Законопроєкт детально регулює права, обов'язки та відповідальність тих, хто відповідає за обробку персональних даних. Зокрема, контролери зобов'язані вживати належних технічних і організаційних заходів захисту персональних даних, і залучати лише тих операторів, які теж можуть вжити таких заходів.

У деяких випадках контролер зобов'язаний призначити особу, відповідальну за захист персональних даних (зокрема, якщо це суб'єкт владних повноважень). Така особа буде здійснювати моніторинг за дотриманням вимог закону, проводити внутрішні аудити, здійснювати навчання персоналу та в разі потреби контактувати з контролюючим органом. Крім того, законопроєкт чітко встановлює обов'язок контролера протягом 72 годин повідомити контролюючий орган про витік персональних даних.

Розробники законопроєкту в пояснювальній записці зазначили, що штрафні санкції мають бути «ефективними, пропорційними й стримувальними». А тому законопроєкт передбачає досить жорсткі санкції за порушення законодавства у сфері захисту персональних даних – до 150 млн. грн.

На думку правозахисників, прийняття цього законопроєкту дозволить користувачам контролювати обробку своїх персональних даних, а Україні – виконати міжнародні зобов'язання і отримати статус держави, яка забезпечує належний захист персональних даних [45].

Важлива роль у забезпеченні ефективної взаємодії людини і держави в умовах розбудови інформаційного суспільства в Україні належить профільному Закону України «Про звернення громадян» від 2 жовтня 1996 р. [155]. Цей Закон регулює питання практичної реалізації громадянами України наданого їм Конституцією України права вносити до органів державної влади, громадських об'єднань відповідно до їх статуту пропозиції про поліпшення їх діяльності, викривати недоліки в роботі, оскаржувати дії посадових осіб, державних і громадських органів. У такий спосіб Закон забезпечує громадянам України широкі

можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для ефективного впливу на поліпшення роботи органів публічної влади, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, для обстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення.

Згідно зі ст. 3 Закону слід розрізняти три види звернень:

1) пропозиція (зауваження) – звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також висловлюються думки щодо врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, вдосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави і суспільства;

2) заява – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їхніх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності; різновидом заяви є клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо;

3) скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб.

Кожен із них може бути викладений у письмовій або усній формі.

Особливу увагу, в контексті досліджуваної теми, варто приділити використанню ІКТ у сфері реалізації права на звернення. Незважаючи на стрімкий розвиток Інтернету та телекомунікаційних технологій, в Україні лише в 2015 р. було внесено зміни до ст. 5 Закону України «Про звернення громадян», якими передбачено можливість особи звернутися до відповідних органів не тільки у вигляді традиційного (письмового чи усного) звернення, а й у вигляді звернення

електронного. Також було передбачено особливу форму колективного звернення – електронну петицію.

На сьогодні більшість органів державної влади мають власну адресу електронної пошти, що покращує комунікацію людини з державою, оскільки особа може звернутись до будь-якого органу без необхідності особисто прибути до місця дислокації відповідного органа чи до поштового відділення, а лише надіславши відскановану копію свого звернення.

Винятком із загального правила є можливість звернення до Президента України. Так, на сьогодні на офіційному сайті Президента України відсутня можливість знайти адресу електронної пошти Офісу Президента України, визначена для звернень фізичних осіб, але водночас Офіс Президента України пропонує заявникам-фізичним особам звернутись за допомогою традиційного звернення поштовим відправленням чи за посиланням заповнити спеціальну форму для звернення. Втім заповнення спеціальної форми не надає можливості здійснити власноручний підпис, який є обов'язковим за ст. 5 Закону України «Про звернення громадян», а тому його відповідність законодавству є доволі дискусійною. Виходячи з практики написання звернень заявниками-фізичними особами за допомогою заповненої форми на сайті Президента України, можна зробити висновок, що на такі звернення надається відповідь, але в разі надання неналежної відповіді та її оскарження в судовому порядку, закономірно постане питання неналежного оформлення звернення, що в кінцевому рахунку не може бути використано людиною на свою користь.

Порівняно із заявниками – фізичними особами юридичні особи мають змогу надіслати електронне звернення до Президента України. Задля уникнення питання про дискримінацію заявників-фізичних осіб, Офіс Президента України має передбачити для таких заявників можливість не тільки традиційного звернення шляхом поштового відправлення, а й надати змогу надсилати свої скарги, заяви, пропозиції на електронну адресу. Аналогічного висновку можна дійти й з аналізу сайту Кабінету Міністрів України, але в цій ситуації вже й юридичні особи не можуть надіслати електронне звернення, адже електронні звернення надсилають

тільки через форму реєстрації в системі «Електронне звернення».

Варто зазначити, що деякі сайти міністерств мають зразкові можливості для звернення, оскільки пропонують заявникам можливість обрання форми звернень (між письмовою та електронною) шляхом заповнення форми зворотного зв'язку та роз'яснюють порядок розгляду. Прикладом такого роду може слугувати міністерство економіки України [133]. Тож можемо констатувати, що рівень забезпечення права особи на звернення за допомогою ІКТ безпосередньо залежить від якості організації роботи міністерства та бажання останнього здійснювати комунікацію з громадськістю.

Електронна петиція до органів державної влади є новою формою взаємодії людини та держави в умовах інформаційного суспільства. В Україні передбачено виключно колективний варіант такої петиції. Згідно зі ст. 23^1 Закону України «Про звернення громадян» в електронній петиції має бути викладено суть звернення, зазначено прізвище, ім'я, по батькові автора (ініціатора) електронної петиції, адресу електронної пошти. На веб-сайті відповідного органу, що здійснює збір підписів, обов'язково зазначаються дата початку збору підписів та інформація щодо загальної кількості та переліку осіб, які підписали електронну петицію. Петиція, що набирає необхідну кількість голосів, розглядається невідкладно, але не пізніше 10 робочих днів з дня оприлюднення інформації про початок її розгляду [155].

Порядок розгляду електронної петиції визначається спеціальним порядком, що встановлюється тим органом, якому була адресована петиція, з урахуванням вимог ст. 23^1 Закону України «Про звернення громадян». Незважаючи на те, що електронна петиція прямо не передбачена Конституцією України, її можна розглядати як розширення можливостей ст. 40. Застосування електронної петиції є конкретним проявом реалізації ІКТ в державному врядуванні та фактичним суспільним діалогом між людиною і державою в умовах інформаційного суспільства, й у разі набрання необхідної кількості голосів такий діалог є обов'язковим до розгляду особою, якій ця петиція адресована. Водночас є й об'єктивні мінуси такого розгляду петицій – особи, яким адресована петиція,

фактично тільки беруть її до уваги без можливих ефективних наслідків. Звичайно, якщо електронна петиція набрала більше 25000 голосів, неможливо її зробити обов'язковою для особи, якій вона адресована на загальнодержавному рівні, але в разі петиції до місцевої державної адміністрації – то 25000 голосів має бути достатньо для обов'язковості такої петиції. До того ж, світова практика свідчить, що обов'язковість виконання електронних петицій є нормою.

Отже, законодавче розширення права людини на звернення до органів державної влади за допомогою електронної петиції є кроком уперед та безсумнівним надбанням інформаційного суспільства. Актуальним є визначення балансу між кількістю голосів, які набрала петиція та обов'язковістю розгляду, імплементації ідей, які були наведені в петиції. Можна стверджувати, що електронна петиція розширює можливості безпосередньої демократії та надає можливість здійснення законодавчої ініціативи з боку пересічних громадян. Без розвитку ІКТ та інформаційного суспільства даний прогрес не міг би здійснитись.

27 травня 2009 р. з метою забезпечення оперативного реагування органів виконавчої влади на звернення громадян, підприємств, установ та організацій, суб'єктів підприємницької діяльності, органів місцевого самоврядування та їх взаємодії під час розгляду таких звернень Уряд створив державну установу «Соціальний контактний центр» [128]. Центр підпорядковувався Міністерству праці та соціальної політики України [230].

Порядок роботи даного центру та його взаємодії з іншими органами державної влади регламентується постановою Кабінету Міністрів України «Деякі питання Єдиної системи опрацювання звернень» від 27 листопада 2019 р. № 967 [29]. Даний центр надає можливість подавати звернення осіб телефоном або за допомогою заповнення електронної форми. Урядовий контактний центр не є органом, який безпосередньо розглядає звернення, – він надсилає звернення до належних виконавців, котрі безпосередньо й надаватимуть відповідь на звернення.

Взаємодія людини і держави в такий спосіб в умовах інформаційного суспільства позитивно впливає на правовідносини, що склались, адже людина не завжди має змогу визначити, хто саме порушив її права, тож завдання Урядового

контактного центру – встановити належного виконавця та надати йому звернення особи. У даному випадку неможлива й маніпуляція з можливим виконавцем відповіді на звернення, оскільки звернення, направлене до неналежного виконавця, в силу ст. 7 Закону України «Про звернення громадян» у термін не більше 5 днів пересилається ним за належністю відповідному органу чи посадовій особі, про що повідомляється громадянину, який подав звернення [155].

Також важливим новим інструментом який поліпшує взаємодію людини та держави в умовах інформаційного суспільства, є можливість відеоприйому, що є реалізацією статей 22, 23 Закону України «Про звернення громадян» в умовах інформаційного суспільства. Даною можливістю можна скористатись у пілотному проекті, зокрема, за допомогою сервісу «EASYCON» [68]. Аналізуючи можливості даного сервісу, можемо стверджувати, що він має великий потенціал, адже здатен зробити можливою взаємодію з великою кількістю державних органів, і людина, перебуваючи в будь-якому куточку планети, зможе потрапити на особистий прийом до органу державної влади за допомогою відеоприйому. На сьогодні можливості його невеликі, адже даний сервіс об’єднує декілька органів державної влади, але розвиток даного сервісу є необхідною передумовою ефективної взаємодії людини та держави у багатьох сферах, зокрема при здійсненні правосуддя (в аспекті проведення судових засідань у режимі відеоконференцій).

Принагідно відзначимо, що конституційно-правове регулювання права людини на взаємодію з судом, зосереджені передусім у ст. 55 Конституції України. Крім того, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод, яка згідно зі ст. 9 Конституції України є частиною національного законодавства України, передбачає також гарантію на ефективну та справедливу взаємодію з судом, про що зазначено в ст.ст. 6 та 13 та випливає з низки рішень ЄСПЛ (зокрема, Олейніков проти Росії, Харрісон Мак-Кі проти Угорщини).

Як зазначалось вище, ст. 12 Закону України «Про звернення громадян» передбачає, що Кримінальним процесуальним, Цивільно-процесуальним та Кодексом адміністративного судочинства України встановлюється особливий порядок розгляду заяв і скарг громадян. Саме процесуальне законодавство України

забезпечує належні правові гарантії взаємодії людини і суду. Однак слід відрізняти порядок розгляду звернення громадян судами у зв'язку зі здійсненням ними адміністративних функцій та функцій правосуддя. В одному разі порядок розгляду відбувається на підставі Закону України «Про звернення громадян», а в іншому– на підставі процесуального законодавства України про що буде сказано далі.

Проривом у взаємодії людини і держави, в особі суду, можна вважати запровадження ІКТ в судочинство, таких як: впровадження підсистеми «Електронний Суд», подача цифрової довіреності на представництво, впровадження Єдиного державного реєстру судових рішень, запровадження Бази правових позицій Верховного Суду, запровадження веб порталу судової влади України з сайтами кожного суду та пошуковою системою розгляду справ, надсилання судової повістки у вигляді SMS-повідомлень, фіксування судового розгляду за допомогою аудіо-відео техніки, участь учасника справи в режимі відеоконференції. Вищезазначені інструменти підвищили ефективність та якість взаємодії людини і держави, оскільки заявники отримали можливість дистанційно подавати позови, отримувати SMS-повідомлення про виклик до суду, ознайомлюватись з рішенням судів дистанційно, дізнаватись про стан розгляду справи за допомогою інтернету та багато іншого. Але не зважаючи на значну ефективність існують й недоліки на які потрібно звернути увагу та надати можливі перспективні варіанти розвитку.

Повноцінний початок існування підсистеми «Електронний суд», пов'язують із оголошенням, зробленим Державною судовою адміністрацію України, 1 грудня 2018 р. в газеті «Голос України», на підставі перехідних положень Кодексу адміністративного судочинства України та Цивільно-процесуального кодексу України. Передбачалося, що дослідна експлуатація Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи (ЄСІТС) розпочинається з 1 березня 2019 р. у складі наступних підсистем (модулів): Єдиний контакт-центр судової влади України; Єдина підсистема управління фінансово-господарськими процесами; Офіційна електронна адреса (Електронний кабінет); Офіційний веб-портал «Судова влада України»; Єдиний державний реєстр судових рішень; Підсистема «Електронний

суд»; Модуль «Автоматизований розподіл»; Модуль «Судова статистика» [164].

Ідея щодо впровадження підсистеми «Електронний суд» не була сприйнята з належним ентузіазмом судами України. Значною мірою це було здійснено через те, що на суди покладались додаткові обов'язки з розсилання документів учасникам справи, що в свою чергу створювало додаткове навантаження на суд. Врешті решт 01.03.2019 року Державна судова адміністрація України опублікувала оголошення про відкликання оголошення, опублікованого в газеті «Урядовий кур'єр» № 229 (6984) від 01.12.2018 в зв'язку з рішенням Вищої ради правосуддя від 28.02.2019 № 624/0/15-19 та враховуючи результати обговорення з судами, іншими органами та установами системи правосуддя [139]. Водночас, здійснення тестового режиму експлуатації ЄСІТС у складі вищеназваних підсистем (модулів) було продовжено.

Як зазначала Рада суддів України в своєму рішенні від 20 вересня 2019 р. № 75, станом на липень 2019 р. у підсистемі «Електронний суд» було зареєстровано 22,6 тис. користувачів. До судів засобами «Електронного суду» надіслано 19,9 тис. заяв, з яких 17,5 тис. було зареєстровано судами, у тому числі 9,8 тис. – авторозподілені. Більшість судових справ розглянута або їх розгляд триває в судах. Водночас за частиною отриманих через «Електронний суд» документів судами ухвалено 3,5 тис. рішень про залишення заяв без руху у зв'язку з необхідністю їх подання в паперовому вигляді. Це становить 36% від загальної кількості заяв, поданих через «Електронний суд». Така динаміка відмов у розгляді документів щодня зростає. Зазначена ситуація викликає негатив у відносинах громадян із судами, спричиняє низку скарг на діяльність судів, зумовлює розчарування та втрату інтересу користувачів до функціонуванні підсистеми «Електронний суд», а також практично підриває довіру громадян до запровадження електронних інструментів правосуддя [190]. Із зазначеним висновком неможливо не погодитись.

Але незважаючи на вищезазначені перепони у взаємодії з боку самої судової влади, «Електронний суд» вижив та продовжував своє існування. Рішення Верховного Суду надали йому так зване друге дихання, оскільки суд зазначив, що документи, надіслані за допомогою «Електронного суду», повинні реєструватись та розглядатись. Інша річ, що сучасний стан «Електронного суду» фактично

зруйнований за допомогою Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи» № 1416-XI [141], яким було внесено зміни до процесуального законодавства і в зв'язку з чим зобов'язання щодо відправки документів, надісланих за допомого «Електронного суду», було перекладено з суду на учасників справи. Даний законопроект фактично звужує правове становище людини у взаємодії з судовою владою та нівелює саму сутність «Електронного суду».

Зазначення в процесуальному законодавстві, що учасник справи у випадку звернення до суду в електронному вигляді повинен надати суду доказ, надсилання іншому учаснику справи копії документів з описом вкладення не врахувало, що самі процесуальні кодекси не передбачають, щоб всі документи були надіслані іншій стороні у випадку традиційного звернення в паперовому вигляді. Тобто використання «Електронного суду» стало невигідним для громадян на сьогодні, оскільки передбачає більше обов'язків порівняно з традиційним надсиланням документів до суду та тепер фактично унеможливлює подання позову в будь-якій точці планети, а отже такий ефективний інструмент надбання інформаційного суспільства може стати неефективним та не використовуватись громадянами.

У даному випадку актуальним є питання знаходження належного балансу інтересів суду та людини у взаємодії, оскільки якщо проблема в тому, щоб суд надсилав учасникам справи документи – можна створити додатковий збір для осіб, які взаємодіють з судом за допомогою «Електронного суду» чи зберегти баланс за допомогою алгоритму, що в разі, коли документ має обсяг до 10 сторінок, то його направляє суд, а якщо більше – слід сплатити додатковий збір чи надати документ з описом вкладення направлення копії іншому учаснику справи.

Впровадження Єдиного державного реєстру судових рішень, позитивно відобразилось на взаємодії між людиною та державою, а інформаційне суспільство та загальний доступ перевели відносини на новий рівень, оскільки тепер кожний міг ознайомитись з відповідним рішенням суду та висловити свою думку з нагоди цього, а потенційні заявники отримали доступ до рішень Верховного суду, який

узагальнював практику та висновки якого обов'язково повинні враховувати суди нижчих інстанцій. Гарантію безперешкодного функціонування даного сервісу забезпечував Закон України «Про доступ до судових рішень» від 22 грудня 2005 р. [145]. Таке впровадження поступово відтворювало справедливість, оскільки воно ускладнювало прийняття свавільних рішень, доводячи їх до відома широкого загалу. Зручні критерії пошуку, застосовані в Єдиному державному реєстрі судових рішень, надають змогу широкому колу користувачів для знаходження будь-якого потрібного рішення чи судової практики за певною категорією справ.

На додаток до Єдиного державного реєстру судових рішень 20 липня 2021 р. відбулася презентація інноваційного продукту «База правових позицій Верховного Суду», який створений Верховним Судом за підтримки проєкту ЄС «Право-Justice». За словами В. Данішевської, суди щороку розглядають приблизно 4 млн. справ, зокрема Верховний Суд – майже 90 тис. справ. Звісно, що не в кожному судовому рішенні висловлюються правові висновки, що мають застосовувати інші суди, проте навіть наявні обсяги є величезними для аналізу, усвідомлення та застосування [137]. «База правових позицій Верховного Суду» безперечно розширює можливості взаємодії людини і держави, а в умовах інформаційного суспільства узагальнення практики Верховного суду буде більш ефективним у зв'язку зі створенням ефективних інструментів пошуку потрібного рішення, що в свою чергу дозволить більш точно аргументувати заявниками свої скарги до суду та вивести взаємодію на новий рівень.

Офіційний веб-сайт судової влади України включає в себе посилання на інформацію про діяльність майже будь-якого органу судової влади України, у зв'язку з чим у людини з'явилась можливість дізнатись про розгляд справ будь-яким судом України. Також функціонування цього сайту надає можливість дізнатись основні новини про роботу кожного з судів, знайти посилання на веб-ресурси органів державної судової влади України, знайти рішення за номером справи та ім'ям учасника справи, здійснювати перегляд онлайн трансляції судових засідань. Зазначені переваги офіційного веб сайту судової влади України стали можливими в зв'язку з розвитком інформаційного суспільства, вони дозволяють

демонструвати судовій владі відкритість і прозорість та виводять на новий рівень конституційно-правову взаємодію людини і держави.

З розвитком технологій стільникового зв'язку з'явився новий елемент взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, а саме надсилання судової повістки у вигляді SMS-повідомлень. Даний сервіс, на відміну від «Електронного суду», надавав можливість судам України економити кошти, у зв'язку з чим знайшов належний розвиток та ефективне використання, як з боку судів, так і з боку осіб, які взаємодіяли з судом. Але слід зазначити й про недоліки такої взаємодії, оскільки інколи суди надсилали судової повістки у вигляді SMS-повідомлень без заяв осіб, які були учасниками справ, всупереч ст.129 Кодексу адміністративного судочинства України [64] та ст. 128 Цивільного процесуального кодексу України [240]. Але судова практика Верховного Суду надавала можливість заявникам скасувати таке рішення з подальшим направленням його на новий розгляд до суду першої чи апеляційної інстанції (див., зокрема, постанову по справі № 201/6092/17 від 27.03.2019 [134]). Отже, незважаючи на порушення норм процесуального права деякими судами України, практика Верховного Суду надає можливість це виправити, що в кінцевому підсумку надає позитивну оцінку новому елементу взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства та розширює конституційно-правові можливості людини.

Участь учасників справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції перевело на новий рівень взаємодію людини та держави в умовах інформаційного суспільства, оскільки «Електронний суд» надавав можливість подати документи в електронному вигляді, а участь учасника справи у судовому засіданні в режимі відеоконференції здійснила симбіоз який дозволив громадянину не виходячи з дому взаємодіяти з судом. У даному випадку звичайно потрібно враховувати вимоги Закону № 1416-XI, який зобов'язав учасника справи, у випадку звернення до суду за допомого «Електронного суду», надавати суду доказ направлення іншому учаснику з описом вкладення, але вважаю такий стан є радикальним наслідком протистояння суду з заявниками, й впровадження збалансованих правил взаємодії є тільки справою часу.

Необхідним для вирішення є питання є щодо створення більш ефективного інструменту відеоконференції з судом такої, як сервіс «EASYCON» яку використовують сьогодні, але не зважаючи на пілотне функціонування даної системи захищеного відеоконференцзв'язку з судом, її подальше удосконалення та розвиток є актуальним питанням покращення взаємодії людини і держави.

При дослідженні конституційно-правового забезпечення взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні, необхідним є аналіз адміністративних послуг державою. Правові засади реалізації прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб у сфері надання адміністративних послуг визначає Закон України «Про адміністративні послуги» від 6 вересня 2012 р. (далі по тексту – Закон 5203) [138]. За ст. 17 даного Закону надання адміністративних послуг в електронній формі та доступ суб'єктів звернення до інформації про адміністративні послуги з використанням мережі Інтернет забезпечуються засобами Єдиного державного веб-порталу електронних послуг, який є офіційним джерелом інформації про надання адміністративних послуг в Україні [138].

Фактично таким веб-порталом на сьогодні є онлайн-сервіс державних послуг «Дія». Однак на веб-сайті цього сервісу в розділі «Що таке Дія?» зазначено: «Ми створюємо цифрову державу, у центрі якої людина. Прозору і зрозумілу державу для людей. Починаємо зміни: менше черг, більше життя. Дія – це взаємодія «Держава і я». Дія – це застосунок в якому усі потрібні документи в одному місці, у вашому смартфоні. Дія — це один портал, де можна отримати всі послуги онлайн: швидко, зручно та людяно» [252]. Дане зазначення доволі зрозуміле та просте, але в сенсі ст. 17 Закону 5203 «Дія» є єдиним державним веб-порталом електронних послуг, і це, відповідно, й потрібно було б зазначити.

Натомість на порталі електронних сервісів Мінекономіки, який було створено, як зазначено на сайті, на вимогу Закону 5203, зазначено: «Ведення Єдиного державного порталу адміністративних послуг здійснюється відповідно до Порядку затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 січня 2013 р. № 13» [132]. Це зазначення створює у користувача хибне враження, ніби саме

портал електронних сервісів Мінекономіки є Єдиним державним порталом адміністративних послуг. Наявна неточність має бути виправлена і ситуація приведена у відповідність із вимогами Закону 5203.

На жаль, на сьогодні назвати онлайн-портал «Дія» єдиним державним веб-порталом електронних послуг теж неможливо не тільки за назвою, але й за функціоналом, оскільки більшість послуг надається не безпосередньо на цьому порталі, а за посиланням на інші сервіси. На сьогодні «Дія» є скоріше єдиним державним веб-порталом, де зазначена інформація щодо можливості надання електронних послуг та процедура їх надання, ніж порталом, який, власне, надає такі послуги. Хоча розвиток інформаційного суспільства, державні програми інформатизації створюють умови для того, щоб в майбутньому кожна послуга надавалась безпосередньо єдиним державним веб-порталом електронних послуг. Дана можливість виникла внаслідок розвитку ІКТ та інформатизації суспільства.

Онлайн-сервіс «Дія» надає можливості для людини взаємодіяти в більшості сфер адміністративних послуг онлайн. Так, зокрема на сьогодні громадянам та бізнесу можна отримати довідки та витяги, документи які стосуються навколишнього середовища, безпеки та правопорядку, сім'ї, пенсії, отримати пільги та допомога, вирішити деякі транспортні, земельні питання. Будівництво, нерухомість, ліцензії та дозволи, підприємництво, медицина та фармацевтика та інше є також сферою надання послуг «Дії». З кожним днем, місяцем держава намагається оцифровувати більшу кількість послуг й перевести їх онлайн.

Звичайно, такий великий онлайн-сервіс, як «Дія», має й свої недоліки: він не завжди має доступ до всіх реєстрів (зокрема до реєстру посвідчень водія, реєстрації транспортного засобу); іноземці та особи без громадянства, які на законних підставах перебувають на території України, не можуть повноцінно користуватись ним через відсутність можливості вводити інші, ніж ті, що використовуються в Україні, серії та номери паспортних даних (зокрема, у разі реєстрації бізнесу). До того ж є й технічні проблеми у функціонуванні такого сервісу, серед яких слід виокремити: 1) відсутність доступу до мережі Інтернету у деяких громадян; 2) відсутність гаджету, який би забезпечував належний доступ до «Дії»;

3) проблеми щодо виготовлення та користування електронним підписом (держава намагається забезпечити можливість отримати безкоштовно електронний підпис за допомогою кваліфікованого надавача електронних довірчих послуг інформаційно-довідкового департаменту ДПС, але є проблема з неопоінформованістю в такій можливості отримання та процедури використання підпису у громадян, особливо у літніх людей) [60].

Окрему увагу при взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільств, слід приділити Центрам надання адміністративних послуг (ЦНАПам), які є постійно діючими робочими органами або виконавчими органами (структурний підрозділ) органу місцевого самоврядування або місцевої державної адміністрації, де надаються адміністративні послуги згідно з переліком, визначеним відповідно до Закону 5303. ЦНАП, утворений як постійно діючий робочий орган, забезпечує надання адміністративних послуг суб'єктам звернення із залученням до своєї роботи посадових осіб окремих виконавчих органів (структурних підрозділів) органу, який прийняв рішення про утворення ЦНАПу [138]. ЦНАПи теж слід розглядати як надбання інформаційного суспільства, оскільки незважаючи на те, що послуги надаються не онлайн, а безпосередньо в приміщенні ЦНАПу, саме розвиток ІКТ дозволив державним органам об'єднати надання адміністративних послуг в одному місці.

Конституційно-правове регулювання статусу засобів масової інформації (ЗМІ) в Україні має секторальний характер і будується за їх технологічними особливостями. Найбільш детально врегульованим є статус друкованих ЗМІ як найбільш давніх і звичних, тоді як загальні підходи до регламентації статусу електронних ЗМІ, котрі транслюються через мережу Інтернет, перебувають на стадії обговорення.

Під друкованими ЗМІ (пресою) в Україні розуміються періодичні і такі, що продовжуються, видання, які виходять під постійною назвою, з періодичністю один і більше номерів (випусків) протягом року на підставі свідоцтва про державну реєстрацію. Додатки до друкованих ЗМІ у вигляді видань газетного та журнального типу є окремими періодичними і такими, що продовжуються, друкованими

виданнями і підлягають реєстрації на загальних підставах.

Друковані ЗМІ в Україні не можуть бути використані для: поширення відомостей, розголошення яких забороняється ст. 46 Закону України «Про інформацію»; закликів до захоплення влади, насильницької зміни конституційного ладу або територіальної цілісності України; пропаганди війни, насильства та жорстокості; розпалювання расової, національної, релігійної ворожнечі; розповсюдження порнографії, а також з метою вчинення терористичних актів та інших кримінально караних діянь. Водночас забороняється використання друкованих ЗМІ для втручання в особисте життя громадян, посягання на їх честь і гідність, а також для розголошення будь-якої інформації, яка може призвести до вказання на особу неповнолітнього правопорушника без його згоди і згоди його представника [146].

Наразі гостро стоїть питання щодо правового регулювання діяльності нових електронних ЗМІ, які транслюються через мережу Інтернет. А відтак, для злагодженої роботи усього інституту електронних ЗМІ необхідна нормативно-правова база, яка враховуватиме усі специфічні риси організації та функціонування «нових мас-медіа», зокрема, у вигляді Інтернет-ЗМІ [243, с. 103-104].

27 грудня 2019 р. група народних депутатів з президентської фракції «Слуга народу» зареєструвала законопроект № 2693 «Про медіа» [176], який породив дуже суперечливі відгуки. Автори законопроекту пропонують, щоб за дотриманням законодавства в медіасфері стежила Національна комісія з питань телебачення і радіомовлення. Вона, зокрема, накладатиме штрафи в разі порушень або звертатиметься до суду, щоб заблокувати сайти-порушників. Причому блокування таких ресурсів повинні будуть здійснювати компанії-провайдери. Крім того, законопроєкт передбачає добровільну реєстрацію онлайн-медіа (за винятком аудіовізуальних онлайн-медіа, які мають обов’язково реєструватися в Нацраді). Але відповідальність за порушення закону про медіа нестимуть як зареєстровані, так і незареєстровані медіа.

Інтернет-асоціація України (ІнАУ) розкритикувала дану пропозицію депутатів пропрезидентської фракції. Технічно таке блокування не може бути

виконано провайдером, адже коректне обмеження доступу до сайту може бути лише на рівні власника сайту або хостингу, вказали в асоціації. Її представники також критикують положення законопроекту, згідно з яким провайдерів хочуть зобов'язати вести облік користувачів медіасервісів і передавати цю інформацію Нацраді. В ІнАУ не згодні також з тим, що провайдерів, які тільки надають послуги доступу в Мережу, хочуть прирівняти до ЗМІ [185]. Несправедливим, на думку представників медіасфери, є й обмеження прав журналістів-фрілансерів, оскільки законопроєкт визнає професійні права на інформацію та акредитацію лише тих журналістів, у посвідченні яких вказано зареєстроване медіа, навіть, якщо воно видане професійною чи творчою спілками журналістів. Лист із вимогою призупинити розгляд законопроєкту «Про медіа» голові парламентського комітету з питань гуманітарної та інформаційної політики надіслала й Національна спілка журналістів України.

Зі свого боку, Президент України В.О. Зеленський пропонує Верховній Раді ввести оновлене поняття електронного засобу масової інформації. Про це йдеться у законопроєкті №5599 «Про запобігання загрозам національній безпеці, пов’язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів)», внесеному на розгляд Верховної ради України у червні 2021 р. [174]. Згідно із запропонованим визначенням, електронний ЗМІ – це засіб поширення періодично оновлюваної інформації для невизначеного заздалегідь кола суб'єктів у електронному вигляді за допомогою мережі Інтернет під сталою назвою як індивідуалізуючою ознакою. Профіль (акаунт) в соціальних мережах не вважатиметься електронним ЗМІ.

В.М. Торяник цілком обґрунтовано стверджує: «ЗМІ завдяки можливостям інтерпретації інформації, часто підміняють собою не тільки канал, але й джерело інформації, виконуючи таким чином роль суб’єкта (або псевдосуб’єкта, здатного впливати на легітимізацію і легалізацію як владних структур, так і терористичних угруповань та їх лідерів). Ця обставина дає підставу вважати мас-медіа найважливішим чинником інформаційної безпеки» [222, с. 155].

В умовах інформаційного суспільства ключовим елементом національної

безпеки стає інформаційна безпека як стан захищеності систем обробки і зберігання даних, при якому забезпечено конфіденційність, доступність і цілісність інформації, використання й розвиток в інтересах громадян або комплекс заходів, спрямованих на забезпечення захищеності інформації особи, суспільства і держави від несанкціонованого доступу, використання, оприлюднення, руйнування, внесення змін, ознайомлення, перевірки запису чи знищення. Правові та організаційні основи забезпечення захисту життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства та держави, національних інтересів України у кіберпросторі, основні цілі, напрями та принципи державної політики у сфері кібербезпеки, повноваження державних органів, підприємств, установ, організацій, осіб та громадян у цій сфері, основні засади координації їхньої діяльності із забезпечення кібербезпеки визначаються Законом «Про основні засади забезпечення кібербезпеки України» [161]. На жаль, цей Закон недостатньо узгоджений з рамковим Законом України «Про національну безпеку України» [159], оскільки останній взагалі не містить переліку складових національної безпеки та чіткого розподілу повноважень між органами державної влади у кожному з секторів національної безпеки. Крім того, при розробці нової Стратегії розвитку інформаційного суспільства її треба буде узгодити з чинною Стратегією національної безпеки України, зокрема з положенням п. 51, який передбачає, що «Україна здійснить цифрову трансформацію, забезпечить надання адміністративних послуг через безпечне "єдине вікно" з використанням сучасних інформаційних технологій, поширюватиме цифрову грамотність» [213].

Не менш важливим завданням є також включення базових положень щодо розвитку інформаційного суспільства до чинного Закону «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» [150], який на сьогодні вживає терміни «інформація» та «інформаційний простір» тільки в контексті внутрішньої та зовнішньої політики в гуманітарній сфері.

Висновки до розділу 2

Проведене дослідження світового досвіду формування і перспектив розвитку конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства дозволяє зробити наступні висновки

1. Міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства почали формуватися з середини XX ст. і на сьогодні складаються з актів «жорсткого» і «м'якого» права, прийнятих універсальними й регіональними міжнародними організаціями, а також наднаціональними утвореннями. Провідну роль у формуванні таких стандартів на глобальному рівні відіграє ООН, а на регіональному – Рада Європи, ОБСЄ і, особливо, ЄС.

2. Формування таких стандартів відбувається за двома основними напрямами: а) забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві; б) розвиток електронного врядування. Серед міжнародних стандартів забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві можна виокремити стандарти визнання інформаційних прав особи, стандарти доступу до мережі Інтернет і стандарти поводження в Мережі. У свою чергу, серед стандартів електронного врядування вирізняються стандарти інформаційної відкритості держави (у т.ч. стандарти доступу до публічної інформації), стандарти надання електронних публічних послуг і стандарти електронної демократії.

3. Міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства мають безпосередній вплив на розвиток національного законодавства держав-членів відповідних міжнародних організацій і наднаціональних утворень. Імплементація таких стандартів до національних правових систем відбувається, передусім, через конституційне (державне) право як провідну галузь будь-якої національної системи права.

4. Конституції сучасних держав, навіть конституції четвертого покоління, прямо не згадують про інформаційне суспільство, а тому відносини між людиною і державою в умовах формування такого суспільства спираються на закріплені в основних законах інформаційних прав людини (право на інформацію, свобода слова і друку, право на таємницю комунікацій, право на звернення та ін.), а також

на норми декларативного характеру про обов’язок держави сприяти економічному, технологічному й науковому розвитку.

5. Конституційно-правове забезпечення відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства здійснюється шляхом секторального законодавчого регулювання, тобто внормування окремих аспектів реалізації інформаційних прав особи та використання ІКТ у здійсненні публічної влади, зокрема через запровадження технологій електронного врядування та електронного правосуддя. Значну роль у конституційно-правовому регулюванні досліджуваної сфери суспільних відносин традиційно здійснюється за допомогою політико-правових актів декларативного характеру (декларацій, стратегій, планів).

6. Регулювання конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні відбувається за чотирма основними напрямками (секторами): 1) засади правового статусу особи в інформаційному суспільстві; 2) засади правового статусу засобів масової інформації в інформаційному суспільстві; 3) засади публічного врядування в умовах інформаційного суспільства (у т.ч. електронне врядування та електронні форми демократії участі); 4) засади інформаційної безпеки людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Таке секторальне регулювання варто продовжити, оскільки воно склалося об’єктивно, відповідає внутрішньосистемним зв’язкам у межах інформаційної сфери і зарубіжній практиці нормотворення і правозастосування. Поряд із тим необхідно розробити нову Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні, розраховану на довгострокову перспективу (до 2050 року). Вона має передбачати, зокрема розвиток електронної демократії, електронної економіки, електронної комерції, електронного судочинства, електронних послуг, електронної культури, електронної освіти, електронної медицини, електронної інфраструктури, електронних ресурсів тощо.

7. Результати дослідження, викладені у Розділі 2, відображено у наступних публікаціях автора: [193, с. 107-110], [197, с. 317-324]; [198, с. 677-681], [199, с. 116-120], [350, с. 73-75], [351].

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне узагальнення й вирішення наукового завдання, що полягає у виробленні цілісної концепції конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства, здатної стати доктринальною основою для відповідних політико-правових реформ в Україні. Головні науково-теоретичні, методологічні та практичні результати дослідження викладені в наступних висновках:

1. Конституційно-правові засади взаємодії людини і держави в історичному контексті постійно еволюціонували під впливом багатьох чинників. У контексті предмета нашого дослідження вирішальними чинниками, що впливали на форми, зміст і динаміку названої взаємодії, виступали, з одного боку, інформаційні революції, а з іншого – «нашарування» проявів правової держави (спочатку ліберальний, потім демократичний, а згодом і соціальний). Як наслідок, взаємодія людини і держави в контексті розбудови інформаційного суспільства відбувається на сьогодні в умовах розгортання шостої (мережевої) інформаційної революції та соціальної правової державності.

2. Будь-яке спілкування (комунікація) передбачає обмін інформацією. Відповідно, правове спілкування обов’язково передбачає обмін правовою інформацією, тобто інформацією, що має юридичне значення. Правове регулювання передбачає донесення відповідних правил (норм) до учасників суспільних відносин, тобто інформаційний обмін. У сфері конституційно-правових відносин це передбачає налагодження ефективного й паритетного спілкування між особою як повноправним громадянином своєї держави та органами публічної влади й інституціями громадянського суспільства. Спілкування громадян (підданих) між собою та іншими суб’єктами конституційно-правових відносин, у т.ч. й з державою, підпорядковується правовим нормам, котрі являють собою певну інформацію про можливу і необхідну поведінку.

3. Формування і подальший розвиток державності нерозривно пов’язаний з писемністю адже право як спосіб існування (функціонування) держави передбачає формалізованість, фіксацію відповідних норм. Статутне право є загальною й

найбільш поширеною, універсальною формою права. Натомість конституційна держава як держава обмеженого правління почала формуватися разом із поширенням друкарства. Саме завдяки друкованій формі конституційні ідеї поширювалися світом, а конституційні статути стали основними джерелами конституційного права.

4. Становлення конституційної державності в аспекті інформаційної взаємодії людини і держави відбувалося в напрямку розширення юридичних можливостей для громадян (підданих): а) брати участь в обговоренні державно-владних рішень, у т.ч. піддавати їх публічній критиці; б) звертатися до органів державної влади зі скаргами і пропозиціями; в) здійснювати контроль за органами держави, тобто отримувати інформацію про їх діяльність, прийняті рішення та акти з поясненням причин і очікуваних наслідків їх прийняття.

5. Інформаційна взаємодія між особою і конституційною державою призвела до визнання й закріплення низки основних прав і свобод людини і громадянина (таких, як свобода слова, свобода друку, свобода петицій, право на інформацію), деяких форм безпосередньої демократії, зокрема виборів і референдумів (в обох випадках від громадянина вимагається висловити свою думку, позицію з приводу певних кандидатур чи питань суспільного значення), а також відповідної зміни в порядку (технології) їх реалізації.

6. Бурхливий розвиток комп’ютерної техніки та інформаційних технологій послугував поштовхом до розвитку суспільства, побудованого на використанні різноманітної інформації, котре отримало назву інформаційного суспільства. Протягом останніх десятиліть наполегливо говорять про перехід від «індустріального суспільства» до «суспільства інформаційного». Відбувається зміна способів виробництва, світогляду людей, їх способу життя. Інформаційні технології кардинальним чином змінюють повсякденне життя мільйонів людей. Інформація стала одним з найважливіших стратегічних, управлінських ресурсів, поряд із ресурсами – людським, фінансовим, матеріальним. Її виробництво і споживання складають необхідну основу ефективного функціонування і розвитку різних сфер суспільного життя, і, перш за все, економіки. А це означає, що не тільки

кожній людині стають доступними джерела інформації в будь-якій частині нашої планети, але і генерована ним нова інформація стає надбанням всього людства. У сучасних умовах право на інформацію і доступ до неї мають життєву цінність для всіх членів суспільства. Зростаюча роль інформації в суспільстві закономірно стала предметом наукового осмислення. Були висунуті теорії, що пояснюють її місце і значення. Найбільш популярними досі є теорії постіндустріального та інформаційного суспільства.

7. Світ вступає в нову еру – інформаційну, в століття електронної економічної діяльності, мережевих спільнот і організацій без кордонів. Прихід нового часу радикально змінить економічні та соціальні аспекти життя суспільства. Подібні зміни безпосередньо стосуються місця людини в інформаційному світі. Людина змінюється відповідно до векторів інформаційно-технічних характеристик суспільства. Однак це зовсім не пасивне сприйняття нових умов виробництва і споживання. Людина виступає суб'єктом інформаційної реальності, далеко виходить за інформаційно-технічні характеристики. Інформатизація у повсякденному житті і поява нового інформаційного поля людського буття не проходить безслідно для життєвого світу людини. В електронному просторі змінюються поведінкові стандарти і ціннісні орієнтації особистості. Ми є свідками істотного підвищення ролі і місця інформації в житті особистості, суспільства, держави, впливу інформації на розвиток особистості, суспільства, держави.

8. Інформація сьогодні перетворилася на потужний, реально відчутний ресурс, який має навіть більшу цінність, ніж природні фінансові, трудові та інші ресурси. Інформація стала товаром, який продається і купується. Інформація перетворилася на зброю, виникають і припиняються інформаційні війни. Найактивнішим чином розвивається і входить в наше життя транскордонна інформаційна мережа Інтернет. Усе це серйозно трансформує життя особистості, суспільства, держави. Цивілізація в цілому і кожен із нас, зокрема, знаходимося в стадії формування суспільства нового типу – інформаційного суспільства. Це суспільство все ще є для багатьох незрозумілим, а іноді – навіть страхітливим. Соціальна система і право як один з основних регуляторів цієї системи істотно

відстають від темпів розвитку інформаційного суспільства, від незбагненних швидкостей наступу на нас нових інформаційних технологій і всесвітньої павутини Інтернет – будівельного матеріалу інформаційного суспільства.

9. В аспекті інформаційної взаємодії людини і держави становлення конституційної державності відбувалося в напрямку розширення юридичних можливостей для громадян (підданих): а) брати участь в обговоренні державно-владних рішень, у т.ч. піддавати їх публічній критиці; б) звертатися до органів державної влади зі скаргами і пропозиціями; в) здійснювати контроль за органами держави, тобто отримувати інформацію про їх діяльність, прийняті рішення та акти з поясненням причин і очікуваних наслідків їх прийняття.

10. З огляду на суттєві зміни, що відбулися у відносинах людини і держави в умовах інформаційного суспільства, поряд із наявними параметрами інформаційної реальності необхідно включити в її характеристику людиновимірні зміни, котрі відбуваються в ній, тобто доповнити соціально-технічний образ інформаційного суспільства соціально-антропологічними ознаками і, таким чином, зафіксувати появу «людини інформаційної». Це – людина, котра виступає елементом інформаційної реальності не тільки як суб’єкт, але й як «оцифрована частка» діджитального простору. Вона перетворюється, адаптується інформаційною системою до її «поля» взаємодій.

11. В умовах розвитку глобального інформаційного суспільства одне з головних стратегічних завдань полягає в розвитку системи міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави як стану глобального інформаційного простору, в якому виключені можливості порушення прав особистості, суспільства і держави, а їхні інтереси є збалансовано відображеними й захищеними на універсальному та регіональному рівнях. Динаміка і характер ґенези глобального інформаційного суспільства відкривають широкі можливості для інтенсифікації новітніх викликів і загроз у даній сфері, а відтак вимагають адекватного та своєчасного реагування з боку світового співтовариства, аби відносини людини і держави були стабільними, передбачуваними і забезпечували їх обопільний поступальний розвиток.

12. Міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства почали формуватися з середини XX ст. і на сьогодні складаються з актів «жорсткого» і «м'якого» права, прийнятих універсальними й регіональними міжнародними організаціями, а також наднаціональними утвореннями. Провідну роль у формуванні таких стандартів на глобальному рівні відіграє ООН, а на регіональному – Рада Європи, ОБСЄ і, особливо, Європейський Союз.

13. Формування міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства відбувається за двома основними напрямами: а) забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві; б) розвиток електронного врядування. Серед міжнародних стандартів забезпечення прав людини в інформаційному суспільстві можна виокремити стандарти визнання інформаційних прав особи, стандарти доступу до мережі Інтернет і стандарти поводження в Мережі. У свою чергу, серед стандартів електронного врядування вирізняються стандарти інформаційної відкритості держави (у т.ч. стандарти доступу до публічної інформації), стандарти надання електронних публічних послуг і стандарти електронної демократії.

14. Міжнародно-правові стандарти взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства мають безпосередній вплив на розвиток національного законодавства держав-членів відповідних міжнародних організацій і наднаціональних утворень. При цьому норми «жорсткого» міжнародного права породжують відповідні позитивні зобов'язання держав вжити всіх розумних (обґрунтованих), належних та достатніх заходів щодо їх реалізації у національному правопорядку, тоді як норми «м'якого» міжнародного права виконують роль орієнтира при формуванні чи коригуванні правової політики держав у відповідній сфері. Імплементація міжнародно-правових стандартів взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства до національних правових систем відбувається, передусім, через конституційне (державне) право як провідну галузь будь-якої національної системи права.

15. У жодній з держав світу на сьогодні немає єдиного, кодифікованого

законодавчого акту, який би комплексно регламентував відносини людини і держави в умовах інформаційного суспільства чи хоча б їхні відносини в мережі Інтернет. Існуючі нормативно-правові акти регулюють окремі аспекти функціонування ІКТ та Інтернету, до яких можна віднести питання надання доступу до Мережі, ліцензування діяльності з надання електронних послуг, розподіл відповідальності за правопорушення у кіберпросторі. Характерним для суспільних відносин в мережі Інтернет є також те, що вони регламентується нормами, що містяться в законодавчих актах різних галузей права.

16. Конституції сучасних держав, навіть конституції четвертого покоління, прямо не згадують про інформаційне суспільство, а тому відносини між людиною і державою в умовах формування такого суспільства спираються на закріплені в основних законах інформаційних прав людини (право на інформацію, свобода слова і друку, право на таємницю комунікацій, право на звернення та ін.), а також на норми декларативного характеру про обов’язок держави сприяти економічному, технологічному й науковому розвитку.

17. Конституційно-правове забезпечення відносини людини і держави в умовах інформаційного суспільства здійснюється шляхом секторального законодавчого регулювання, тобто внормування окремих аспектів реалізації інформаційних прав особи та використання ІКТ у здійсненні публічної влади, зокрема через запровадження технологій електронного врядування та електронного правосуддя. Значну роль у конституційно-правовому регулюванні досліджуваної сфери суспільних відносин традиційно здійснюється за допомогою політико-правових актів декларативного характеру (декларацій, стратегій, планів).

18. Сферою суміжних інтересів людини і держави в умовах інформаційного суспільства є кібербезпека. При цьому загальним напрямком державної політики є прийняття державних програм (стратегій), спрямованих на забезпечення інформаційної безпеки в мережі Інтернет, а одним із найбільш поширених методів регулювання в цій сфері – обмеження доступу до інформаційних ресурсів, які поширюються з використанням цієї мережі, та притягнення до юридичної відповідальності осіб, винних у вчиненні

правопорушень із використанням ІКТ.

19. Згідно з чинною Конституцією України взаємодія людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні має ґрунтуватись на визнанні прав людини (у т.ч. інформаційних прав і свобод) і бути орієнтована на забезпечення її (людини) безпеки і всебічного розвитку, але без запровадження цензурних заходів. При цьому, з огляду на вимоги ч. 2 ст. 19 Основного Закону, всі органи державної влади та їх посадові особи зобов'язані забезпечувати означені цілі й пріоритети, діючи лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

20. Регулювання конституційно-правових засад взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства в Україні відбувається за чотирма основними напрямками (секторами): 1) засади правового статусу особи в інформаційному суспільстві; 2) засади правового статусу засобів масової інформації в інформаційному суспільстві; 3) засади публічного врядування в умовах інформаційного суспільства (у т.ч. електронне врядування та електронні форми демократії участі); 4) засади інформаційної безпеки людини і держави в умовах інформаційного суспільства. Таке секторальне регулювання варто продовжити, оскільки воно склалося об'єктивно, відповідає внутрішньосистемним зв'язкам у межах інформаційної сфери і зарубіжній практиці нормотворення і правозастосування.

21. Необхідно розробити нову Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні, розраховану на довгострокову перспективу (до 2050 року). Вона має передбачати, зокрема розвиток електронної демократії, електронної економіки, електронної комерції, електронного судочинства, електронних послуг, електронної культури, електронної освіти, електронної медицини, електронної інфраструктури, електронних ресурсів тощо.

22. Стратегія розвитку інформаційного суспільства в Україні має ґрунтуватися на принципах: 1) забезпечення прав громадян на вільне отримання та поширення інформації, крім обмежень, установлених законом; 2) забезпечення свободи вибору засобів отримання знань при роботі з інформацією; 3) свободи

вираження поглядів і переконань; 4) збереження традиційних і звичних для громадян (відмінних від цифрових) форм отримання товарів і послуг; 5) пріоритету європейських духовно-моральних цінностей і дотримання заснованих на цих цінностях норм поведінки при використанні інформаційних і комунікаційних технологій; 6) забезпечення законності та розумної достатності при зборі, накопиченні та поширенні інформації про громадян і організації; 7) гласності діяльності органів державної влади; 8) підконтрольності та підзвітності державних органів громадськості; 9) забезпечення державного захисту інтересів українських громадян в інформаційній сфері; 10) чіткого розмежування повноважень і скоординованої взаємодії державних органів; 11) публічно-приватного партнерства; 12) забезпечення інформаційної безпеки.

23. Одним із пріоритетних завдань у сфері забезпечення конституційних засад взаємодії людини і держави в сучасних умовах розвитку інформаційного суспільства в Україні є унормування діяльності в кіберпросторі. При цьому необхідно, з одного боку, надійно захистити конституційні права і свободи людини і громадянина в кіберпросторі, а з іншого – уникнути тоталітарних проявів та спроб придушення опозиційних електронних ЗМІ. Водночас необхідно продовжити «інформатизацію» усіх сфер суспільного життя і, відповідно, «проникнення» норм інформаційного характеру до інших законодавчих актів. Передусім це стосується надання адміністративних послуг та здійснення правосуддя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алферова Е. В. Национальное информационное законодательство как отражение вызовов времени. *Государство и право в новой информационной реальности*: сб. науч. тр. / отв. ред. Е. В. Алферова, Д. А. Ловцов. Москва: ИНИОН РАН, 2018. С. 53-66.

2. Американская конвенция о правах человека от 22.11.1969. URL: https://constituanta.blogspot.com/2011/02/1969.html (дата звернення: 15.11.2020).

3. Анисимова А. С. Анализ правотворческой политики зарубежных стран в сфере регулирования интернет-отношений. *Вестник Саратовской гос. юрид. академии*. Саратов, 2014. № 5. С. 38–44.

4. Аносов А. В. Информационно-правовые вопросы формирования электронного правосудия в Российской Федерации: дисс. … канд. юрид. наук: 12.00.13. Москва, 2016. 179 с.

5. Анпилогова Л. В. Особенности информационной природы человека в современном социуме. *Университетский комплекс как региональный центр образования, науки и культуры*: матер. Всерос. науч.-метод. конф. (г. Оренбург, 1-3 февр. 2012 г.) / редкол.: Т. П. Петухова, А. Д. Проскурин. Оренбург, 2012. С. 2753-2758. URL: http://conference.osu.ru/assets/files/conf_info/ conf8/s23.pdf (дата звернення: 17.10.2020).

6. Ареева М. В. Китайские средства массовой информации и их влияние на глобальные информационные процессы. *Актуальные проблемы современных международных отношений.* 2014. № 4. С. 65-69. URL: https://cyberleninka.ru/ article/n/kitayskie-sredstva-massovoy-informatsii-i-ih-vliyanie-na-globalnye-informatsionnye-protsessy (дата звернення: 12.09.2020).

7. Ассанж Дж. Неавторизованная автобиография. Москва: Альпина Паблишер, 2012. 264 с.

8. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования. Москва: Academia, 1999. С. 117–235.

9. Белл Д. Социальные рамки информационного общества. *Новая*

технократическая волна на Западе. Москва: Прогресс, 1986. С. 330-342.

10. Бєлоусова Н., Квартенко Д. Особливості реалізації стратегії інформаційного суспільства в Європейському Союзі. *Проблеми міжнародних відносин*. 2013. Вип. 6. С. 45-54. URL: http://vmv.kymu.edu.ua/series/vipusk6/5.pdf

11. Бляхман Б. Я. О социальной ценности государства. *Сибирский юридический вестник*. 2003. № 4. С. 8-14.

12. Бориславська О. М. Європейська модель конституціоналізму: системно-аксіологічний аналіз: монографія. Харків: Право, 2018. 384 с.

13. Брижко В., Базанов Ю. Е-майбутнє та інформаційне право. 2-ге вид., допов. Київ: НДЦПІ АПрН України, 2006. 302 с.

14. Виборчий кодекс України від 19.12.2019 № 396-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/396-20#Text (дата звернення: 07.04.2020).

15. Винер Н. Кибернетика, или управление и связь в животном и машине. Москва: Советское радио, 1958. 215 с.

16. Витрук Н.В. Общая теория юридической ответственности. Москва: Норма, 2008. 432 с.

17. Волеводз А. Г. Противодействие компьютерным преступлениям: правовые основы международного сотрудничества. Москва: Юрлитинформ, 2002. 485 с.

18. Вопросы, касающиеся информации: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН от 11.12.1990 № 45/76. URL: http://daccess-dds-ny.un.org/doc/RESOLUTION/ GEN/NR0/569/81/IMG/ NR056981.pdf?OpenElement (дата звернення: 27.09.2020).

19. Всемирная неделя медийной и информационной грамотности: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 75/267 от 25.03.2021. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/076/44/PDF/N2107644.pdf? OpenElement (дата звернення: 08.04.2020).

20. Ганжа Л. Информационный кодекс: реанимация призрака, который питается миллионами. URL: https://www.pravda.com.ua/rus/columns/2015/06/26/ 7072512/ (дата звернення: 24.03.2020).

21. Гафнер В.В. Информационная безопасность: учеб. пособие. Ростов-на-

Дону: Феникс, 2010. 324 с.

22. Глазунов О.Н., Авдеенко В.В. Специфика правового регулирования сети Интернет в Китайской Народной Республике. *Общество: Политика, экономика, право*. 2017. № 2. С. 93–96.

23. Глухарева Л.И. Права человека в современном мире (социально-философские основы и государственно-правовое регулирование). Москва: Юристъ, 2003. 304 с.

24. Декларация принципов «Построение информационного общества – глобальное задание в новом тысячелетии» от 12.12.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_c57/conv#o1 (дата звернення: 17.06.2020).

25. Декларация тысячелетия Организации Объединенных Наций: Резолюция 55/2 Генеральной Ассамблеи ООН от 18.09.2000. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N00/559/53/PDF/N0055953.pdf?OpenElement (дата звернення: 21.02.2020).

26. Декларація прав людини і громадянина, прийнята Національною Асамблеєю Франції 26.08.1789. *Конституції зарубіжних країн:* навч. посіб. / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 69-70.

27. Департамент з економічних і соціальних питань ООН. Дослідження ООН: Електронний уряд 2020. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20-%20Russian.pdf (дата звернення: 15.08.2021).

28. Департамент общественной информации ООН. URL: http://www.un.org/ru/hq/dpi/about.shtml (дата звернення: 27.09.2019).

29. Деякі питання Єдиної системи опрацювання звернень: постанова Кабінету Міністрів України від 27.11.2019 № 976. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/976-2019-п#Text (дата звернення: 21.04.2020).

30. Деякі питання цифрового розвитку: Постанова Кабінету Міністрів України від 30.01.2019 № 56. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/56-2019-%D0%BF#Text (дата звернення: 21.02.2021).

31. Дзьобань О. П. Філософія інформаційного права: світоглядні й

загальнотеоретичні засади: монографія. Харків: Майдан, 2013. 360 с.

32. Довильская декларация от 27.05.2011. URL: http://news.kremlin.ru/ref_notes/946 (дата звернення: 08.05.2020).

33. Доклад Генеральной Ассамблеи ООН от 16.11.2020. URL: https://undocs.org/ru/A/75/394 (дата звернення: 21.12.2020).

34. Достижения в сфере информатизации и телекоммуникации в контексте международной безопасности: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 53/70 от 04.06.1999. URL: https://undocs.org/pdf?symbol=ru/A/RES/53/70

35. Дракер П. Посткапиталистическое общество. *Новая постиндустриальная волна на Западе. Антология* / под. ред. В.Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. С. 70-100.

36. Дурденевский В. Н. Иностранное конституционное право в избранных образцах (с приложением текстов конституций). Ленинград: Государственное издательство, 1925. 264 с.

37. Дьякова Е. Г. Переход к электронному правительству: отражают ли международные рейтинги национальную специфику (США, Китай и Россия)? *Научный ежегодник Института философии и права Уральского отделения Российской академии наук.* 2012. № 12. С. 272-284.

38. Елчанинова Е. Б. Проблемы совершенствования законодательства в сфере ограничения доступа к противоправной информации в сети Интернет. *Общество: Политика, экономика, право*. 2017. № 13. С. 119–121.

39. Е-майбутнє та інформаційне право / за ред. М. Швеця. 2-е вид., доп.. Київ: НДЦПІ АПрН України. 2006. 302 с.

40. Європейська конвенція про інформацію щодо іноземного законодавства від 07.06.1968. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_112#Text (дата звернення: 14.03.2020).

41. Єсімов С. Основні напрями вдосконалення законодавства щодо використання інформаційних технологій у публічному управлінні. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: Юридичні науки.* 2017. № 865. С. 215-223. URL: http://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/

2018/jun/13266/35.pdf

42. Жидкова О. О. Проблемы взаимодействия человека и информационной среды. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. № 888. Серія: Теорія культури і філософія науки.* 2010. Вип. 37. С. 58-62.

43. Загальна декларація прав людини: Прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ 995_015#Text (дата звернення: 21.02.2020).

44. Запуск електронного голосування: корисний досвід Естонії. *LB.ua*: веб-сайт. 2020. 30 квітня. URL: https://rus.lb.ua/blog/ svetlana_topalova/456467_zapusk_elektronnogo_ golosuvannya.html (дата звернення: 15.09.2021).

45. Захистити персональні дані: новий законопроєкт. *Центр демократії та верховенства права*. 2021. 9 червня. URL: https://cedem.org.ua/news/personalni-dani-zakonoproyekt/ (дата звернення: 24.06.2021).

46. Ижболдин В. А. Информационные сети: соотношение индивидуального и общественного сознания. *Вестник Моск. гос. акад, делового администрирования*. 2011. № 3. С. 67-73.

47. Инициатива ОБСЕ «Перспективы 20-30». Вовлечение молодежи в работу по построению более безопасного будущего. Ноябрь 2019. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/b/6/476548.pdf (дата звернення: 30.06.2020).

48. Информационное общество. *Большая российская энциклопедия*. URL: https://bigenc.ru/sociology/text/2015987 (дата звернення: 21.02.2021).

49. Искусственный интеллект просят держать в строгости. *Коммерсантъ.* 2021. 8 июля. URL: https://www.kommersant.ru/doc/4890020 (дата звернення: 21.07.2021).

50. Искусственный интеллект: экспертный комитет по рассмотрению вопроса о разработке правовых рамок. *Совет Европы: официальный веб-портал.* URL: https://www.coe.int/ru/web/portal/-/artificial-intelligence-expert-committee-to-explore-the-development-of-a-legal-framework (дата звернення: 09.02.2021).

51. Использование информационно-коммуникационных технологий в целях

устойчивого развития: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН 75/202 от 21.12.2020. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N20/379/44/PDF/N2037944.pdf?OpenElement (дата звернення: 18.04.2020).

52. Інформаційна безпека США: законодавче регулювання та перспективи співпраці для України / Служба інформаційно-аналітичного забезпечення органів державної влади НЮБ ФПУ. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2988:informatsijna-bezpeka-ssha-zakonodavche-regulyuvannya-ta-perspektivi-spivpratsi-dlya-ukrajini&catid=8&Itemid=350 (дата звернення: 15.09.2020).

53. Інформаційна політика ЄС. *Зерна: наука, освіта, суспільство*. URL: https://zerna.at.ua/forum/18–14–1 (дата звернення: 27.02.2020).

54. Інформаційне суспільство в Україні: глобальні виклики та національні можливості: аналіт. доп. / Д. В. Дубов, О. А. Ожеван, С. Л. Гнатюк. Київ: НІСД, 2010. 64 с.

55. Как работает Закон о свободе информации США. *ShareAmerica*. 2020. 16 Июля. URL: https://share.america.gov/ru/как-работает-закон-о-свободе-информац/ (дата звернення: 16.07.2020).

56. Калюжний Р. А., Баєв О. О. Систематизація нормативно-правового забезпечення України в інформаційній сфері. *Правова інформатика.* 2009. № 3(23). С. 5-10.

57. Кастельс М. Галактика Интернет: размышления об Интернете, бизнесе и обществе / пер. с англ. А. Матвеева, под ред. В. Харитонова. Екатеринбург: У-Фактория, 2004. 328 с.

58. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество и культура / пер. с англ. под науч. ред. О.И. Шкаратана. Москва: ГУ ВШЭ, 2000. 608 с.

59. Кастельс М. Могущество самобытности. Новая постиндустриальная волна на западе: антология / под ред. В. Л. Иноземцева. Москва: Academia, 1999. 640 с.

60. Кваліфікований надавач електронних довірчих послуг інформаційно-довідкового департаменту ДПС. URL: http://acskidd.gov.ua/ (дата звернення:

30.03.2021).

61. Кінах В. К. Проблеми інформаційного законодавства України в сфері створення, поширення та використання інформації та шляхи їх вирішення. Аналітична записка / Національний інститут стратегічних досліджень. URL: http://old2.niss.gov.ua/articles/1189 (дата звернення: 21.02.2020).

62. Ковальчук И. В. Подходы к определению сущности и основных особенностей информационного общества. *Вестник Брестского государственного технического университета.* 2012. № 3. С. 36-38.

63. Ковачич Л. Как устроена система интернет-цензуры в Китае и что у нее общего с российской? Объясняет эксперт по китайскому интернету. *Медуза*. 2021. 19 марта. URL: https://meduza.io/feature/2021/03/19/kak-ustroena-sistema-internet-tsenzury-v-kitae-i-chto-u-nee-obschego-s-rossiyskoy-ob-yasnyaet-ekspert-po-kitayskomu-internetu (дата звернення: 04.04.2020).

64. Кодекс адміністративного судочинства від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/ed20170803#Text (дата звернення: 18.06.2020).

65. Козирєв В. А., Лопа Л. В. Формування інформаційного суспільства у світі та місце економіки знань у цьому процесі. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2017. № 17. С. 18-22.

66. Козлов Б. И. Современная техника: в поисках оснований постиндустриального развития. *Высокие технологии и современная цивилизация*. Москва: Логос, 1999. 140 с.

67. Комитет по информации ООН. URL: http://www.un.org/ru/ga/coi/about/bg.shtml (дата звернення: 27.09.2020).

68. Комунікаційна платформа EASYCON. URL: https://easycon.com.ua (дата звернення: 27.09.2020).

69. Конвенция о доступе к информации, участии общественности в процессе принятия решений и доступе к правосудию по вопросам, касающимся окружающей среды (Орхусская конвенция). URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orhus.shtml (дата звернення: 27.09.2020).

70. Конвенція про захист осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних від 28.01.1981. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_326#Text (дата звернення: 18.06.2020).

71. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 04.11.1950. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 16.08.2020).

72. Конвенція про кіберзлочинність від 23.11.2001. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_575 (дата звернення: 21.07.2020).

73. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 18.06.2020).

74. Конвенція про права осіб з інвалідністю URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_g71/ed20160706#top (дата звернення: 18.06.2020).

75. Конституционная хартия Португалии от 20.04.1826. *Новик И. Д. Современные конституции.* Москва: Изд. Д.П. Ефремова, 1905. С. 407-451.

76. Конституция 3 мая (1791): Первая в Европе современная, демократически принятая конституция / сост. М. Кулецки, М. Моравска, Х. Вайс. Варшава: Центральный Архив Исторических Записей, б.г. 20 с. URL: http://agad.gov.pl/wp-content/uploads/2015/01/Const-RUS-A5-Internet.pdf (дата звернення: 08.06.2019).

77. Конституция Бельгии от 07.02.1831. *Новик И.Д. Современные конституции.* Москва: Изд. Д. П. Ефимова, 1905. С. 70-94.

78. Конституция Германской империи (Веймарская) от 11.08.1919. URL: http://pnu.edu.ru/ru/faculties/full_time/uf/iogip/study/studentsbooks/histsources2/igpzio64 (дата звернення: 11.06.2019).

79. Конституция Испанской монархии от 30.06.1876. *Новик И. Д. Современные конституции.* Москва: Изд. Д.П. Ефремова, 1905. С. 382-403.

80. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995. *Конституции государств-участников СНГ* / ред. кол.: Л. А. Окуньков (рук.), В. В. Оксамытный, М. Я. Булошников. Москва: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА-М, 2001. С. 273-312.

81. Конституция Турции (Турецкой Республики) 07.11.1982. URL: https://legalns.com/download/ books/cons/turkey.pdf (дата звернення: 18.06.2020)

82. Конституция Франции от 03.09.1791. *Хрестоматия по всеобщей истории государства и права. Том 2* / под ред. К.И. Батыра, Е.В. Поликарповой. Москва: Юристъ, 2007. С. 94-103.

83. Конституція Китайської Народної Республіки від 04.12.1982. URL: *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 260-278.

84. Конституція Естонської Республіки від 28.06.1992. *Конституції нових держав Європи та Азії* / упоряд. С.П. Головатий. Київ: Укр. Правн. Фундація. Вид-во «Право», 1996. С. 1-38.

85. Конституція Румунії від 21.11.1991. *Конституції країн світу: Республіка Болгарія, Румунія, Угорщина, Республіка Хорватія* / упоряд. О. В. Коротюк, О. В. Лавринович. Київ: ОВК, 2021. С. 69-121.

86. Конституція Сполучених Штатів Америки, ухвалена 17.09.1787 Установчим конвентом та оголошена ратифікованою 02.07.1788. *Конституції зарубіжних країн:* навч. посіб. / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 333-345.

87. Конституція України від 28.06.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/ laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 18.06.2020).

88. Конституція Японії від 03.11.1946. *Конституції зарубіжних країн: навч. посіб.* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 292-300.

89. Краснокутська Ю. С. Інтернет як агент політичної соціалізації: сучасні тенденції. *Гілея*: наук. вісн. / голов. ред. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 66 (№ 11). С. 621-624.

90. Красноступ Г.М. Сучасний стан та необхідність реформування інформаційного законодавства. *Офіційний веб-сайт Міністерства юстиції України.* URL: https://minjust.gov.ua/m/str_9249 (дата звернення: 19.08.2020).

91. Крусян А.Р. Сучасний український конституціоналізм: монографія. Київ: Юрінком Інтер, 2010. 560 с.

92. Куплевасский Н.О. Русское государственное право. Том I. 2-е изд. Харьков: Изд. книжн. маг. А. Дредера, 1902. 354 с.

93. Курносов И.Н. Информационное общество в России: особый путь. *Информревю*. 1997. № 4. С. 19–22.

94. Кутырев В. А. Естественное и искусственное: борьба миров. Нижний Новгород, 1994. 199 с.

95. Куцепал С. В. Комунікація та діалог у контексті освітніх викликів сучасності. *Гілея* : наук. вісн.: зб. наук. пр. / голов, ред. В. М. Вашкевич. Київ: ВІР УАН, 2012. Вип. 66 (№ 11). С. 531-534.

96. Кушакова-Костицька Н. В. Від свободи слова – до інформаційного суспільства. *Право України*. № 7. 2004. С. 129-133.

97. Кушакова-Костицька Н. В. Філософсько-правові засади становлення і розвитку інформаційного суспільства в Україні : дис. … д-ра. юрид. наук : 12.00.12. Київ, 2019. URL: http://elar.naiau.kiev.ua/jspui/bitstream/123456789/14572/1/dysertatsia_kushakova_kostytska.pdf (дата звернення: 15.09.2020).

98. Левова И., Шуклин Г., Винник Д. Права интернет-пользователей: Россия и мир, теория и практика. Москва: Ассоциация интернет-издателей; Кабинетный учёный, 2013. 144 с

99. Ліпкан В. А., Залізняк В. А. Систематизація інформаційного законодавства України: монографія / за заг. ред. В. А. Ліпкана. Київ: ФОП О. С. Ліпкан, 2012. 304 с.

100. Логинов В. А. Интернет: все ли так просто? О психологических проблемах использования сети Интернет в образовании. *Гуманітарні науки*. 2002. № 2. С. 154-156.

101. Лукиных Т. Н., Можаева Г. В. Информационные революции и их роль в развитии общества. *Гуманитарная информатика*. 2005. № 2. С. 5-14. URL: http://journals.tsu.ru/uploads/import/1166/files/2.pdf.

102. Магдилова Л. В., Ярбилов Ш. П. Международные стандарты в области развития глобального информационного общества. *Закон и право*. 2019. № 9. С. 185-187.

103. Маклюэн Г. М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека / пер. с англ. Москва: Центр гуманитарных технологий, 2003. URL: https://gtmarket.ru/library/basis/3528 (дата звернення: 18.06.2020).

104. Максименко Ю. Є. Щодо структури Інформаційного кодексу України. *GOAL: Глобальна організація союзницького лідерства.* URL: https://goal-int.org/shhodo-strukturi-informacijnogo-kodeksu-ukraini/

105. Мамут Л.С. Государство в ценностном измерении. Москва: Норма, 1998. 45 с.

106. Маритен Ж. Человек и государство. Москва: Идея-Пресс, 2000. 196 с.

107. Мартин У. Дж. Информационное общество: Проблемы и иллюзии. Москва: ИНИОН, 1989. 648 с.

108. Медушевский А. Н. Экономика и общество в информационную эпоху. *Экономический журнал ВШЭ*. 2001. Т. 5. № 1. С. 113-123.

109. Международная и внутригосударственная защита прав человека: учебник / под ред. Р.М. Валеева. Москва: Статут, 2011. 830 с.

110. Мелюхин И.С. Информационное общество: истоки, проблемы, тенденции развития. Москва: Изд-во МГУ, 1999. 308 с.

111. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, прийнятий Генеральною Асамблеєю ООН 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 18.06.2020).

112. Моисеев Н. Н. Человек и ноосфера. Москва: Молодая гвардия, 1990. 351 с.

113. Назаретян А. П. Беспределен ли человек? (Еще раз о гуманизме и его паллиативах). *Общественные науки и современность*. 1992. № 5. С. 176-183.

114. Нариньяни А. С. Между эволюцией и сверхвысокими технологиями: новый человек ближайшего будущего. *Вопросы философии*. 2008. № 4. С. 3-17.

115. Негодаев И. А. На путях к информационному обществу. Ростов н/Д : Над. центр ДГТУ, 1999. 247 с.

116. Об утверждении Государственной программы «Цифровой Казахстан»: постановление Правительства Республики Казахстан от 12.12.2017 № 827. URL:

https://www.akorda.kz/ru/official_documents/strategies_and_programs дата звернення: 19.12.2020).

117. Овчинников В.А., Антонов Я.В. Электронное правосудие как проект электронной демократии: Перспективы реализации в России. *Государственная власть и местное самоуправление*. 2016. № 5. С. 3–7.

118. Одобрена концепция развития сферы информационных технологий. 28.08.2008. URL: https://www.panorama.am/ru/news/2008/08/28/it/1305157 дата звернення: 14.07.2019).

119. Окінавська хартія глобального інформаційного суспільства від 22.07.2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_163#Text (дата звернення: 18.06.2020).

120. Освітньо-культурний простір України: філософські, історичні, культурологічні абриси: монографія / за заг. ред. О. Ю. Панфілова. Харків: Майдан, 2012. 300 с.

121. Основний закон Федеративної Республіки Німеччини від 23.05.1949. *Конституції зарубіжних країн: навчальний посібник* / за заг. ред. В.О. Серьогіна. Харків: ФІНН, 2009. С. 83-122.

122. Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки, затв. Законом України від 09.01.2007 № 537-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text (дата звернення: 03.11.2020).

123. Оценка прогресса, достигнутого в осуществлении решений и последующей деятельности по итогам Всемирной встречи на высшем уровне по вопросам информационного общества: Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН № 2021/28 от 22.07.2021. URL: https://documents-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N21/207/33/PDF/N2120733.pdf?OpenElement (дата звернення: 05.08.2021).

124. Павлов В. Л. Особенности информационного общества. *Философия и социальные науки*. 2010. № 1. С. 77-83.

125. Пазенок А.С. Права та свободи людини і громадянина: навч. посіб. Київ: Академвидав, 2010. 176 с.

126. Перетворення нашого світу: Порядок денний у сфері сталого розвитку

до 2030 року URL: https://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/SDGreports/Agenda2030_UA.pdf (дата звернення: 18.07.2021).

127. Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П. Проблема агресії і насильства: світоглядно-інформаційний вимір. *Освіта регіону*. 2012. № 2. URL: http://www.social-science.com.ua (дата звернення: 18.06.2020).

128. Питання державної установи «Соціальний контактний центр»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.05.2009 №579-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/579-2009-р#Text (дата звернення: 02.04.2020).

129. План действий. Всемирная встреча на высшем уровне по вопросам информационного общества. Документ WSIS-03/GENEVA/DOC/5-R от 12.12.2003. URL: https://www.itu.int/dms_pub/itu-s/md/03/wsis/doc/S03-WSIS-DOC-0005!!PDF-R.pdf (дата звернення: 18.06.2020).

130. Подмарев А Л. Ограничение права на информацию: правовые позиции Европейского суда по правам человека. *Конституционные основы информационной политики в России и за рубежом*: матер. IV Междунар. конституц. форума, посв. 95-летию юрид. фак-та СГУ им. Н.Г. Чернышевского (Саратов, 12-15 декабря 2013 г.). Вып. 4. Ч.1: Сб. науч. статей. Саратов: Саратовский источник, 2013. С. 218-223.

131. Поощрение, защита и осуществление прав человека в интернете. Резолюция Совета по правам человека № A/HRC/RES/20/8 от 16.07.2012. URL: http://goo.gl/1gygk (дата звернення: 18.06.2020).

132. Портал електронних сервісів Мінекономіки. URL: https://my.gov.ua/main/content/about (дата звернення: 04.04.2020).

133. Порядок Звернення громадян, Міністерство економіки України. URL: https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?title=PoriadokZvernenniaGromadian

134. Постанова Верховного Суду в складі колегії суддів Другої судової палати Касаційного цивільного суду від 27.03.2019 № 201/6092/17. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/80783087 (дата звернення: 01.06.2020).

135. Права человека: учебник / отв. ред. Е.А. Лукашева. 2-е изд., перераб. Москва: Норма, 2009. 560 с.

136. Правозащитники критикуют новый Закон о кибербезопасности в Китае. URL: https://www.epochtimes.ru/novyj-zakon-o-kiberzashhite-v-kitae-pravozashhitniki-nazvali-drakonovskim-99032771/ (дата звернення: 18.06.2020)

137. Презентували і запустили пошукову Базу правових позицій Верховного Суду. *Веб-сайт Верховного Суду.* 2021. 21 липня. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1155509/ (дата звернення: 21.03.2020)

138. Про адміністративні послуги: Закон України від 06.09.2012 № 5203-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5203-17#Text (дата звернення: 11.06.2020).

139. Про відкликання оголошення «Про створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи»: оголошення Державної судової адміністрації від 01.03.2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001750-19#Text (дата звернення: 08.04.2020).

140. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення державної реєстрації прав на нерухоме майно та захисту прав власності: Закон України від 06.10.2016 № 1666-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1666-19#Text (дата звернення: 16.06.2019).

141. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо забезпечення поетапного впровадження Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: Закон України від 27.04.2021 № 1416-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1416-20#Text (дата звернення: 18.06.2020).

142. Про всеукраїнський референдум: Закон України від 26.01.2021 № 1135-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1135-20#Text (дата звернення: 11.06.2021).

143. Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text (дата звернення: 12.04.2020).

144. Про доступ до публічної інформації: Закон України від 13.01.2011 № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 18.06.2020).

145. Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 № 3262-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15#Text (дата звернення:

11.11.2020).

146. Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні: Закон України від 16.11.1992 № 2782-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2782-12#Text (дата звернення: 18.06.2020).

147. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2005 № № 852-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/852-15#Text (дата звернення: 18.06.2020).

148. Про електронні довірчі послуги: Закон України від 05.10.2017 № 2155-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2155-19#n534 (дата звернення: 18.06.2020).

149. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 № 851-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/851-15#Text (дата звернення: 18.06.2020).

150. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України: Закон України від 01.07.2010 № 2411-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2411-17#Text дата звернення: 18.06.2020).

151. Про затвердження Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу: Указ Президента України від 11.06.1998 № 615/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/615/98#Text (дата звернення: 18.06.2020).

152. Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 № 80/94-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр#Text (дата звернення: 10.10.2020).

153. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2297-17#Text дата звернення: 18.06.2020).

154. Про заходи щодо розвитку національної складової глобальної інформаційної мережі Інтернет та забезпечення широкого доступу до цієї мережі в Україні: Указ Президента України від 31.07.2000 № 928/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/928/2000#top (дата звернення: 19.01.2021).

155. Про звернення громадян: Закон України від 02.10.1996 № 393/96-ВР.

URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-вр#Text дата звернення: 14.03.2020).

156. Про інформаційні агентства: Закон України від 28.02.1995 № 74/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/95-вр#Text (дата звернення: 18.06.2020).

157. Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 № 2657-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2657-12#Text (дата звернення: 12.12.2020).

158. Про науково-технічну інформацію: Закон України від 25.06.1993 № 3322-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3322-12#Text (дата звернення: 12.12.2020).

159. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 18.04.2020).

160. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 04.02.1998 № 74/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/74/98-вр#Text (дата звернення: 06.08.2020).

161. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/main/2163-19 (дата звернення: 19.12.2020).

162. Про основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 роки: Закон України від 09.01.2007 № 537-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/537-16#Text (дата звернення: 13.04.2020).

163. Про порядок висвітлення діяльності органів державної влади та органів місцевого самоврядування в Україні засобами масової інформації: Закон України від 23.09.1997 № 539/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/539/97-вр#Text (дата звернення: 19.05.2020).

164. Про створення та забезпечення функціонування Єдиної судової інформаційно-телекомунікаційної системи: оголошення Державної судової адміністрації від 01.12.2018. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/n0001750-18#n2 (дата звернення: 14.06.2020).

165. Про суспільне телебачення і радіомовлення України: Закон України від 17.04.2014 № 1227-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1227-18#Text (дата звернення: 18.07.2020).

166. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 20.09.2017 № 649-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/649-2017-р#Text (дата звернення: 05.07.2020).

167. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 № 2250-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2250-2010-%D1%80#Text (дата звернення: 05.07.2020).

168. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації: розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/167-2021-р#Text (дата звернення: 14.06.2021).

169. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні: розпорядження Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 № 386-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/386-2013-%D1%80#Text (дата звернення: 05.07.2020).

170. Про схвалення Стратегії цифрової трансформації соціальної сфери: розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.10.2020 № 1353-р. URL https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1353-2020-р#Text (дата звернення: 05.07.2020).

171. Про телебачення і радіомовлення: Закон України від 21.12.1993 № 3759-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3759-12#Text (дата звернення: 16.05.2020).

172. Про утворення Міжгалузевої ради з питань цифрового розвитку, цифрових трансформацій і цифровізації: Постанова Кабінету Міністрів України від 08.07.2020 № 595. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/595-2020-%D0%BF#Text (дата звернення: 09.09.2020).

173. Проблемы общей теории права и государства: учебник / под общ. ред. В.С. Нерсесянца. Москва: Изд. гр. НОРМА-ИНФРА-М, 1999. 832 с.

174. Проект Закону про запобігання загрозам національній безпеці, пов'язаним із надмірним впливом осіб, які мають значну економічну або політичну вагу в суспільному житті (олігархів) № 5599 від 02.06.2021. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72105 (дата звернення: 05.07.2021).

175. Проект Закону про захист персональних даних від 07.06.2021 № 5628. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=72160 (дата звернення: 25.07.2021).

176. Проект Закону про медіа від 27.12.2019 № 2693. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=67812 (дата звернення: 05.07.2020).

177. Пухтинская Е. Франция. Саркозисты строят полицейское государство. URL: http://politcom.org.ua/?p=1796 (дата звернення: 09.07.2020).

178. Ракитов А. И. Информация, наука, технология в глобальных исторических измерениях. Москва: ИНИОН РАН, 1998. 412 с.

179. Ракитов А. И. Наш путь к информационному обществу. *Теория и практика общественно-научной информации*. Москва: ИНИОН, 1989. № 1. С. 31-52.

180. Ракитов А. И. Философия компьютерной революции. Москва: Политиздат, 1991. 287 с.

181. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/75/394 от 31.12.2020. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/75/240.

182. Резолюция Генеральной Ассамблеи ООН A/RES/70/237 «Достижения в сфере информатизации и телекоммуникаций в контексте международной безопасности» URL: https://undocs.org/ru/A/RES/70/237.

183. Рекомендация Rec(2004)15 Комитета Министров Совета Европы «Об электронном правительстве» от 15.12.2004. URL: http://www.coe.int/T/E/Com/ press/News/2004/20041216_ REC_CM.asp.

184. Реуцкий Д., Бабекина Н. Международное сотрудничество в области защиты персональных данных: деятельность в рамках Совета Европы.

Международная жизнь. 2021. Февраль. С. 72-75.

185. Ржеутская Л. Почему проект Закона «О медиа» вызвал в Украине споры политиков и юристов. *Deiche Welle.* 2020. 24 января. URL: https://www.dw.com/ru/почему-проект-закона-о-медиа-вызвал-в-украине-споры-политиков-и-юристов/a-52120371 (дата звернення: 04.08.2020).

186. Рио-де-Жанейрская декларация по окружающей среде и развитию: Конференция ООН по окружающей среде и развитию, Рио-де-Жанейро, 3–14 июня 1992 г. URL: http://www.un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/riodecl.shtml (дата звернення: 26.09.2020).

187. Рішення ОБСЄ від 08.12.2017 № 5/16 «Зусилля ОБСЄ по скороченню ризиків виникнення конфліктів в результаті використання інформаційних і комунікаційних технологій». URL: https://www.osce.org/files/f/documents/8/9/290396.pdf (дата звернення: 02.02.2019).

188. Рішення ОБСЄ від 08.12.2017 № 5/17 «Про нарощення зусиль ОБСЄ по скороченню ризиків виникнення конфліктів в результаті використання інформаційних і комунікаційних технологій» URL: https://www.osce.org/files/f/documents/d/0/372271.pdf (дата звернення: 02.02.2019).

189. Рішення ОБСЄ від 10.03.2016 № 1202 «Про заходи зміцнення довіри в рамках ОБСЄ з метою скорочення ризиків виникнення конфліктів в результаті використання інформаційних і комунікаційних технологій» URL: https://www.osce.org/files/f/documents/e/4/228521.pdf (дата звернення: 02.02.2019).

190. Рішення Ради Суддів України від 20.09.2019 № 75. URL: http://rsu.gov.ua/uploads/ article/risenna-rsu-no-75-vid-20092019-s-bb4581afd0.pdf (дата звернення: 02.02.2019).

191. Рогожин О. О. КНР – Закон о кибербезопасности принят. *ИМЭМО РАН*: веб-сайт. URL: https://www.imemo.ru/news/events/text/knr-zakon-o-kiberbezopasnosti-prinyat (дата звернення: 15.09.2020).

192. Ромащенко В.А. Правове регулювання інформаційного суспільства в Україні: загальнотеоретичне дослідження: автореф. дис… канд. юрид. наук: 12.00.01. Одеса, 2018. 22 с.

193. Роскошний І. В. «Електронна Європа» в контексті забезпечення основних прав людини. *Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу:* зб. тез наук. доп. за матер. наук.-практ. семінару (Харків, 17 травня 2019 р.). Харків: НДІ держ. будівн. та місц. самовар. НАПрН України, 2019. С. 107-110.

194. Роскошний І. В. Від електронного уряду до електронної демократії: загальнотеоретичний аспект. *Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2019 р., м. Харків). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 300-302.

195. Роскошний І. В. Історичні передумови становлення та розвитку конституційно-правових відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 114-122. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/83/98.

196. Роскошний І. В. Концепція інформаційного суспільства та її вплив на конституційні правовідносини. *Форум права*. 2021. Вип. 68 (3). С. 52-66. URL: https://forumprava.pp.ua/files/052-066-2021-3-FP-Roskoshnyy_7.pdf.

197. Роскошний І. В. Особливості здійснення суб'єктивних прав виробників фонограм. *Верховенство права – основоположний принцип правової держави***:** VIII Науковий круглий стіл молодих вчених, аспірантів та магістрів (16 грудня 2016 р., м. Харків): Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 317-324.

198. Роскошний І. В. Право на доступ до Інтернету в аспекті конституціоналізації інформаційного суспільства. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри:* XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 677-681.

199. Роскошний І. В. Проблеми забезпечення прав людини і національної безпеки в умовах інформаційного суспільства. *International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and*

development trends»: conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Baltija Publishing, 2020. P. 116-120.

200. Свобода преси. Рішення Верховного Суду США: пер. з англ. / під ред. М. Гаррісон, С. Гілберта. Київ: Оптима, 2004. 276 с.

201. Свобода слова. Рішення Верховного Суду США: пер. з англ. / під ред. М. Гаррісон, С. Гілберта. Київ: Оптима, 2004. 252 с.

202. Серьогін В.О. Право на недоторканність приватного життя (прайвесі) у конституційно-правовій теорії та практиці: монографія. Харків: ФІНН, 2010. 608 с.

203. Сильченко Н.В. Классификации источников права. *Актуальные проблемы теории и истории правовой системы общества*: сб. науч. тр. / отв. ред. В.Н. Карташов. Ярославль: ЯрГУ, 2013. Вып. 12. С.49-59;

204. Сильченко Н.В. Конституционные основы классификации источников права. *Вісник Запорізького національного університету*. 2015. № 4 (1). С. 69-74.

205. Система обеспечения информационной безопасности Франции: Нормативно-правовое регулирование обеспечения информационной безопасности Франции. URL: http://studbooks.net/82903/politologiya/sistema_obespecheniya_informatsionnoy_bezopasnosti_frantsii (дата звернення: 14.09.2020)

206. Смирнов А.И. Информационная глобализация и Россия: вызовы и возможности. Москва: Изд. дом «Парад», 2005. 392 с.

207. Созыв международной конференции по вопросу о свободе информации: Резолюция 59 (I) Генеральной Ассамблеи ООН от 14.12.1946. URL: https://undocs.org/ru/A/RES/59%28I%29 (дата звернення: 19.11.2021).

208. Сравнительное конституционное право / ред. кол.: А.И. Ковлер, В.Е. Чиркин (отв. ред.), Ю.А. Юдин. Москва: Манускрипт, 1996. 730 с.

209. Стецюк П. Перша конституція Польщі. 1791. Спроба правового аналізу. Львів: Астролябія, 2010. 112 с.

210. Стоуньер Т. Информационное богатство: профиль постиндустриальной экономики. *Новая технократическая волна на Западе*. Москва, 1986. С. 392-409.

211. Стратегия развития информатизации в Республике Беларусь на 2016 –

2022 годы, утв. на заседании Президиума Совета Министров Республики Беларусь от 03.11.2015 № 26. URL: http://nmo.basnet.by/informatization/Стратегия%20 развития%20инф-ии%20на%202016-2022%20гг.PDF (дата звернення: 11.09.2020).

212. Стратегия развития информационного общества–2030: основные сведения. URL: https://d-russia.ru/strategiya-razvitiya-informatsionnogo-obshhestva-2030-osnovnye-svedeniya.html (дата звернення: 04.09.2020).

213. Стратегія національної безпеки України «Безпека людини – безпека країни», затв. Указом Президента України від 14.09.2020 № 392/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037 (дата звернення: 01.07.2021).

214. Струве П.Б. Избранные сочинения. Москва: РОССПЭН, 1999. 472 с.

215. Суспільство, людина, право, сучасні дослідження актуальних проблем: монографія / за ред. О.Г. Данильяна. Харків: Право, 2014. 392 с.

216. Сухина В. Ф. Человек в мире информатики. Москва: Радио и связь, 1992. С. 53.

217. Таллиннские рекомендации по национальным меньшинствам и медиа в цифровую эпоху и Пояснительная записка. Февраль 2019. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/9/2/ 477868_0.pdf (дата звернення: 12.07.2021).

218. Тарасенко П. США повышают свою кибербезопасность. *Коммерсант.* URL: https://www.kommersant.ru/doc/2842133 (дата звернення: 10.04.2018.)

219. Тарновский Е.Н. Четыре свободы. Санкт-Петербург: Типогр. Акц. Общ. Брокгауз-Ефрон, 1906. 78 с. (Библиотека самообразования. 1906. Вып. 16).

220. Ткачук Н.І. Інформаційні права і свободи людини і громадянина в Україні: визначення термінів, співвідношення понять. *Інформація і право*. 2018. № 2 (25). С. 17-30.

221. Токвиль А. де. Демократия в Америке*:* пер. с франц. / предисл. Г. Дж. Ласки. Москва: Прогресс, 1992. 554 с.

222. Торяник В.М. Інформаційна безпека як складова національної безпеки держави. Роль ЗМІ в забезпеченні інформаційного суверенітету України. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 151-156.

223. Тоффлер О. Раса, власть и культура / пер. Н. Л. Поляковой). *Новая технократическая волна на Западе*: сб. ст.: переводы / сост. и вступ, ст. П. С. Гуревича. Москва: Прогресс, 1986. С. 281-282.

224. Тоффлер Э. Метаморфозы власти: знание, богатство и сила на пороге XXI века / пер. с англ. Москва: АСТ, 2003. 670 с.

225. Тоффлер Э. Третья волна / пер. с англ. К. Ю. Бурмистрова и др. Москва: АСТ, 2002. 795 с.

226. Тоффлер Э. Шок будущего / пер. с англ. Москва: АСТ, 2001. 557 с.

227. Трофименко М. «Публічна дипломатія» як відповідь на виклики сучасності. URL: https://www.researchgate.net/publication/323522035_Publicna_diplomatia_ak_vidpovid_na_vikliki_sucasnosti (дата звернення: 18.02.2021).

228. Умнова (Конюхова) И.А. Информационное право как отрасль права нового поколения: ответ на технократизацию. *Государство и право в новой информационной реальности*: сб. науч. тр. / отв. ред. Алферова Е.В., Ловцов Д.А. Москва: ИНИОН РАН, 2018. С. 38-52.

229. Урсул А.Д. Проблема государственности в перспективе перехода к устойчивому развитию. *Социально-политический журнал*. 1997. № 2. С. 27-59.

230. Урядовий контактний центр Урядова "гаряча лінія" 1545. URL: https://ukc.gov.ua/dlya-rozdilu-pro-tsentr/about/ (дата звернення: 18.09.2020)

231. Устав Сербского королевства (22 декабря 1888 г. – 3 января 1889 г.). *Новик И.Д. Современные конституции.* Москва: Изд. Д.П. Ефимова, 1905. С. 624-668.

232. Устьянцев В.Б. Пространство информационного общества. *Информационная цивилизация: пространство, культура, человек*. Саратов. 2000. С. 3-10.

233. Уханов Є. В. Мережеві комунікації та соціальне самовизначення індивід: автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03. Харків, 2010. 18 с.

234. Уэбстер Ф. Теории информационного общества. Москва: Аспект. пресс, 2004. С. 14–28

235. Фишель Э. Государственный строй Англии / пер. с англ.

П.М. Цейдлера. Санкт-Петербург: Изд. М.О. Вольфа, 1862. 531 с.

236. Фромм Э. Бегство от свободы / пер. с англ. Г. Ф. Швейника. Москва: Прогресс, 1990. 271 с.

237. Фромм Э. Революция надежды: о гуманизации технологического общества; Избавление от иллюзий: сопоставление взглядов Маркса и Фрейда / пер. с англ. Н. Г. Кротовской и др. Москва: Айрис-пресс, 2005. 344 с.

238. Хвостов М.М. Предисловие. *Мильтон. Ареопагитика. Речь о свободе печати, обращенная к английскому парламенту (1644).* Казань: Типогр. Д.М. Гран, 1905. 46 с.

239. Химченко А. И. Информационное общество: правовые проблемы в условиях глобализации: дисс… канд. юрид. наук: 12.00.13. Москва, 2014. 174 с.

240. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text (дата звернення: 17.03.2021).

241. Цимбалюк О. В. Право на інформацію та право від інформації: інституційний взаємозв'язок у законодавстві окремих країн європейського Союзу. *Інформація і право.* 2014. № 3(12). С. 84-91.

242. Цілі розвитку тисячоліття: доповідь за 2015 рік URL: https://www.un.org/ru/millenniumgoals/mdgreport2015.pdf (дата звернення: 12.11.2020).

243. Чалабієва М. Р. Конституційно-правовий статус електронних засобів масової інформації: дис… канд. юрид. наук: 12.00.02. Харків, 2019. 213 с.

244. Человек и государство в правовой политике Нового и Новейшего времени / под ред. О.Ю. Рыбакова. Москва: Статут, 2013. 400 с.

245. Черешкин Д. С., Смолян Г. Л. Сетевая информационная революция. *Информационные ресурсы России*. 1997. № 4. С. 15-18.

246. Чиркин В.Е. Общечеловеческие ценности и современное государство. *Государство и право.* 2002. № 2. С. 5-13.

247. Чувин С. Н. К вопросу о направлениях трансформации человека. *Социс.* 2007. № 1. С. 150-151.

248. Шапошников Г.Н. Процессы модернизации и информационные

революции. *История науки и техники в современной системе знаний*: Шестая ежегодная конференция кафедры истории науки и техники, 8 февраля 2016. Екатеринбург: УМЦ УПИ, 2016. С. 234-242. URL: https://elar.urfu.ru/bitstream/10995/39856/1/init_2016_40.pdf (дата звернення: 19.09.2020).

249. Шемчук В. В. Конституційно-правові засади розвитку інформаційного суспільства в Україні. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2018. № 3 (108). С. 133-144.

250. Шеннон К. Работы по теории информации и кибернетике. Москва: *Издательство иностранной литературы*, 1963. 832 с.

251. Шумаєва М. І. Особливості стратегії інформатизації суспільства в країнах світу. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. № 6. С. 976-981. URL: http://global-national.in.ua/archive/6-2015/199.pdf (дата звернення: 15.09.2021).

252. Що таке Дія. URL: https://diia.gov.ua/faq/8 (дата звернення: 16.02.2021).

253. Що таке Цілі сталого розвитку? URL: https://www.ua.undp.org/content/ukraine/uk/home/sustainable-development-goals.html (дата звернення: 17.01.2021).

254. Щорічна доповідь ОБСЄ за 2011 рік URL: https://www.osce.org/files/f/documents/c/4/91840.pdf (дата звернення: 15.01.2021).

255. Щорічна доповідь ОБСЄ за 2019 рік URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/b/462235_0.pdf (дата звернення: 26.05.2021).

256. Эшби У. Р. Введение в кибернетику. Москва: Изд-во иностр. литературы, 1959. 432 с.

257. Юдин Б. Г. Природа человека: конструктивизм против натурализма. *Высшее образование в России*. 2005. № 5. С. 113-121.

258. Юрьев В.М., Чванова М.С. Человек в информационном обществе: новые возможности и перспективы. *Гаудеамус*. 2014. №2 (24). С. 13-24.

259. A Green Knowledge Society. An ICT policy agenda to 2015 for Europe’s future knowledge society. A study for the Ministry of Enterprise, Energy and Communications, Government Offices of Sweden by SCF Associates Ltd. Final Report. September 2009.

260. African Charter on Human and Peoples' Rights. URL:

https://www.achpr.org/legalinstruments/detail?id=49 (дата звернення: 15.09.2021).

261. African Commission on Human and Peoples' Rights. URL: https://www.achpr.org/ (дата звернення: 30.03.2021).

262. African Court on Human and Peoples' Rights. URL: https://www.african-court.org/wpafc/ (дата звернення: 17.01.2021).

263. Antwort der Bundesregierung auf die Kleine Anfrage der Abgeordneten Burkhard Lischka, Michael Hartmann (Wackernheim), Brigitte Zypries, weiterer Abgeordneter und der Fraktion der SPD – Drucksache 17/11087 – Einsatz der Quellen-Telekommunikationsüberwachung. URL: https://dserver.bundestag.de/btd/17/115/1711598.pdf (дата звернення: 23.02.2021).

264. Avaliku teabe seadus Vastu võetud 15.11.2000. RT I 2000, 92, 597 URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/AvTS (дата звернення: 15.09.2021).

265. Bockstaele B.B.V. Belgian Government Trying to Censor the Internet. *Digital Journal*. 2009. URL: http://goo.gl/YZQkN (дата звернення: 08.11.2020).

266. Borchers D. Online-Durchsuchung: Ist die Festplatte eine Wohnung? *Heise online.* 07/2007. URL: https://www.heise.de/newsticker/meldung/Online-Durchsuchung-Ist-die-Festplatte-eine-Wohnung-155439.html (дата звернення: 11.11.2020).

267. Boulding K. The Meaning on the XXth Century: The Great Transition. New York: HarperCollins, 1964. 199 p.

268. Bovens M., Loos E. The digital constitutional state: Democracy and law in the information society. *Information Polity*. 2002. Vol. 7. № 4. P. 185-197.

269. Brief Amici Curiae of The Reporters Committee for Freedom of the Press and the Society of Professional Journalists in support of Leslie R. Weatherhead, Respondent". United States of America, United States Department of Justice, and United States Department of State, Petitioners, v. Leslie R. Weatherhead, Respondent, in the Supreme Court of the United States November 11, 1999 №98-1904 URL:https://web.archive.org/web/20070609083007/http://www.rcfp.org/news/documents/weatherhead.html#III (дата звернення: 15.09.2021).

270. Brzezinsky Zb. Between Two Ages. New York: Praeger, 1970. 334 p.

271. Burns T. The Rationale of the Corporate System. *The Corporate Society* / R. Morris (ed.). London^ Macmillan, 1974. P. 121-177.

272. Case of K.U. v. Finland (2009). URL: https://privacylibrary.ccgnlud.org/ case/ku-vs-finland (дата звернення: 28.03.2020).

273. Castells M. Materials for an exploratory theory of network society. *British Journal of Sociology*. 2000. № 51. P. 5-24.

274. Castells M. The rise of the network society, volume I, The information age: Economy, society and culture. Blackwell, Oxford, 1996. 556 p.

275. Celeste S. Want to Check Your e-Mail in Italy? Bring Your Passport. *Christian Science Monitor*. 2005. October 4. URL: http://goo.gl/V1w1j (дата звернення: 15.09.2020).

276. Children's Internet Protection Act *Federal Communications Commission*: web. URL: https://www.fcc.gov/consumers/guides/childrens-internet-protection-act (дата звернення: 21.11.2020).

277. Code de l'organisation judiciaire du 29 juin 2020. n°2020-797 URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/section_lc/LEGITEXT000006071164/LEGISCTA000042057516?etatTexte=VIGUEUR&etatTexte=VIGUEUR_DIFF&anchor=LEGISCTA000042057516#LEGISCTA000042057516 (дата звернення: 15.09.2020).

278. Code de procédure civile 01 janvier 1976. C-25.01 URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070716/2021-09-23/(дата звернення: 15.09.2020).

279. Code des relations entre le public et l'administration du 23 octobre 2015. n°2015-1341 URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/id/LEGITEXT000031366350/ (дата звернення: 15.09.2020).

280. Code to access to information 2009. URL: https://www.access.gov.hk/ filemanager/content/ codeonacctoinfo/code.pdf (дата звернення: 14.08.2020).

281. Comisión Interamericana de Derechos Humanos. URL: http://www.oas.org/ es/cidh/default.asp (дата звернення: 17.07.2021).

282. Commission nationale de l'informatique et des libertés: web. URL: https://www.cnil.fr/fr (дата звернення: 15.09.2020).

283. Communications Decency Act. 47 U.S.C. § 230 (1998). URL: https://www.law.cornell.edu/uscode/text/47/230 (дата звернення: 19.05.2020).

284. Connect America Fund *Federal Communications Commission*: web. URL: https://www.fcc.gov/general/connect-america-fund-caf(дата звернення: 15.09.2021).

285. Corte Interamericana de Derechos Humanos. URL: https://www.corteidh.or.cr/ (дата звернення: 04.10.2020).

286. Curtin D.M. Postnational Democracy: The European Union in search of a political philosophy. Kluwer, Den Haag, 1997. 62 p.

287. Cybersecurity Act of 2010 December 17. 2010. S.773 URL: https://www.congress.gov/bill/111th-congress/senate-bill/773 (дата звернення: 15.09.2020).

288. Cybersecurity Information Sharing Act of 2014. July 07, 2014. S2588. URL: https://www.congress.gov/bill/113th-congress/senate-bill/2588 (дата звернення: 15.09.2020).

289. Cybersecurity Law of the People's Republic of China (Effective June 1, 2017). URL: https://www.newamerica.org/cybersecurity-initiative/digichina/blog/ translation-cybersecurity-law-peoples-republic-china/ (дата звернення 20.05.2021).

290. Dahrendorf R. Class and Class Conflict in Industrial Society. Stanford, 1959. P. 51–59.

291. Daliang Xu, Mary Astone. Troy State University, Troy E-government in China. URL: https://citeseerx.ist.psu.edu/viewdoc/ download?doi=10.1.1.498.9164&rep =rep1&type=pdf(дата звернення: 15.09.2020).

292. Declaration on Human Rights and the Rule of Law in the Information Society. 2005. May 13. URL: https://search.coe.int/cm/Pages/result_details.aspx? ObjectID=09000016805da1a0 (дата звернення: 22.06.2020).

293. Declaration to be the World's Most Advanced IT Nation. June 14, 2013. URL: https://japan.kantei.go.jp/policy/it/2013/0614_declaration.pdf (дата звернення: 15.03.2020).

294. Directive 2006/24/EC of the European Parliament and of the Council of March 15, 2006, on the retention of data generated or processed in connection with the

provision of publicly available electronic communications services or of public communications networks and amending Directive 2002/58/EC. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/TXT/?uri=celex:32006L0024 (дата звернення: 15.06.2020).

295. Drucker P. F. Next Information Revolution. *Forbes ASAP*, 1998, August 24.

296. Drucker P.F. The New Realities. Oxford: Routledge, 1996. 276 p.

297. eEurope Initiative URL: http://europa.eu.int/ISPO/basics/i_europe.htmI

298. eEurope. An information Society For All. Communication on a Commission Initiative for the Special European Council of Lisbon, 23 and 24 March 2000. URL: http://europa.eu.int/information_society/eeurope/news_library/pdf_files/initiative_ en.pdf (дата звернення: 17.03.2021).

299. e-Government Act of 2002. December 17, 2002. 44 U.S.C. URL: https://www.justice.gov/opcl/e-government-act-2002 (дата звернення: 15.09.2020).

300. E-Rate: Universal Service Program for Schools and Libraries *Federal Communications Commission*: web. URL: https://www.fcc.gov/consumers/guides/universal-service-program-schools-and-libraries-e-rate(дата звернення: 15.09.2020).

301. Etzioni A. The Active Society. New York: The Free Press, 1968. 729 p.

302. EU: i2010 eGovernment – Accelerating eGovernment in Europe for the Benefit of All. Action Plan. URL: http://ec.europa.eu/information_society/activities/egovernment/docs/highlights/comm_pdf_com_2006_0173_f_en_acte.pdf (дата звернення: 15.06.2021).

303. European Commission: Information and Communication Technologies. FP7 ICT Work Programme URL: http://cordis.europa.eu/fp7/ict/ (дата звернення: 17.08.2020).

304. European Commission: Information and Communication Technologies. *ICT for Competitiveness & Innovation*. URL: http://ec.europa.eu/enterprise/sectors/ict/index_en.htm (дата звернення: 18.08.2020).

305. Federal Advisory Committee Act. 5 U.S.C. app. URL: https://www.gsa.gov/cdnstatic/FACA-Statute-2013.pdf (дата звернення: 03.06.2020).

306. FOIA Update: The Freedom of Information Act, 5 U.S.C. SECT. 552, as

Amended by Public Law No. 104-231, 110 Stat. 3048. January 1, 1996. Vol. XVII, № 4 URL: https://www.justice.gov/oip/blog/foia-update-freedom-information-act-5-usc-sect-552-amended-public-law-no-104-231-110-stat (дата звернення: 15.09.2020).

307. Freedom of Information Code of Practice. 4 July 2018. URL: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/744071/CoP_FOI_Code_of_Practice_-_Minor_Amendments_20180926_.pdf (дата звернення: 15.06.2020).

308. Frissen P.H.A. Politics, governance and technology: a postmodern narrative on the virtual state / translation by Ch. Emery. Cheltenham: Edward Elgar, 1999. 299 p.

309. Gaskin v. the United Kingdom (1989), case Nr. 10454/83. URL: https://www.stradalex.com/en/sl_src_publ_jur_int/document/echr_10454-83_001-72424 (дата звернення: 17.06.2021).

310. General Data Protection Regulation (GDPR). URL: https://gdpr-info.eu дата звернення: 21.11.2020).

311. Gesetz zur effektiveren und praxistauglicheren Ausgestaltung des Strafverfahrens (ÜbwRÄndG). G. v. 17.08.2017. BGBl. I S. 3202, 3630. Nr. 58) URL: https://www.buzer.de/s1.htm?g=Gesetz+zur+effektiveren+und+praxistauglicheren+Ausgestaltung+des+Strafverfahrens&f=1 (дата звернення: 14.04.2021)

312. Giddens A. Modernity and Self-Identity. Cambridge: Stanford University Press, 1991. 256 p.

313. Grünes Licht im Haushaltsausschuss für BMI-Programm zur Stärkung der Inneren Sicherheit. URL: https://web.archive.org/web/20090102161912/http://www.bmi.bund.de/Internet/Content/Nachrichten/Pressemitteilungen/2006/11/Programm__zur__Staerkung__der__Inneren__Sicherheit.html (дата звернення: 15.06.2021).

314. Hadopi. URL: http://www.hadopi.fr (дата звернення: 19.05.2020).

315. Handyside v. the United Kingdom (1976), case Nr. 5493/72. URL: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/handyside-v-uk/ (дата звернення: 08.06.2020)

316. Health Information Privacy Code 1994. URL: https://privacy.org.nz/

assets/Codes-of-Practice-2020/REVOKED-CODES/Consolidated-HIPC-current-as-of-28-Sept-17.pdf (дата звернення: 25.11.2020).

317. Health Information Privacy Code 2020. URL: https://www.privacy.org.nz/assets/Codes-of-Practice-2020/Health-Information-Privacy-Code-2020-website-version.pdf (дата звернення: 18.08.2020).

318. Heise Online. Data Retention: ISPs Rely on Constitutional Appeals and Exception Rules. 2008. January 10. URL: http://www.heise.de/english/newsticker/news/101624 (дата звернення: 14.06.2020).

319. Informācijas sabiedrības pakalpojumu likums pieņemts 04.11.2004. URL: https://likumi.lv/ta/id/96619-informacijas-sabiedribas-pakalpojumu-likums (дата звернення: 07.04.2021).

320. Information and Communication Technologies: Prospects for Promoting Gender Equality in the Arab Region URL: https://archive.unescwa.org/sites/www.unescwa.org/files/publications/files/information-communication-technologies-prospects-promoting-gender-equality-english.pdf (дата звернення: 15.06.2020).

321. Karvalics L. Z. Information Society – what is it exactly? (The meaning, history and conceptual framework of an expression). Budapest, March-May 2007. URL: http://www.ittk.hu/netis/doc/ISCB_eng/02_ZKL_final.pdf/ (дата звернення: 11.11.2020)

322. King G., Pan J., Roberts M.E. How censorship in China allows government criticism but silences collective expression. *American political science review*. 2013. Vol. 107. N 2. P. 326–343.

323. Kohtule dokumentide esitamise kord Vastu võetud 28.12.2005. RTL 2006, 5, 77 URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/126082021003?dbNotReadOnly=true(дата звернення: 15.09.2020).

324. Kosseff J. Cybersecurity Law. 2nd ed. Hoboken, NJ: Wiley, 2020. 747 p.

325. Kosseff J. The gradual erosion of the law that shaped the Internet: Section 230's evolution over two decades. *The Columbia science and technology law review*. 2016. Vol. 18. Fall. URL: https://journals.library.columbia.edu/index.php/stlr/article/view/4011/1772 (дата звернення: 15.06.2021).

326. Lane R.E. The Decline of Politics and Ideology in the Knowledgeable Society. *American Sociological Review*. 1966. Vol. 31. P. 649–662.

327. Leander v. Sweden (1987), case Nr. 9248/81. URL: https://www.legislationline.org/download/id/3521/file/Case_of_Leander_v_Sweden_1987_en.pdf (дата звернення: 11.08.2020)

328. Lichtheim G. The New Europe: Today and Tomorrow. New York, 1963. 248 p.

329. Lingens v. Austria (1986), case Nr.9815/82. URL: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/lingens-v-austria/ дата звернення: 15.06.2020)

330. Machlup F. The production and Distribution of Knowledge in the United States. Princeton: Princeton UniversityPress, 1962. 416 p.

331. Malyshev M. Convention on cybercrime: the main objectives and legal aspects. Інформаційно-комунікаційні технології в сучасному світі: стан, проблеми, перспективи розвитку: наук.-практ. Інтернет-конф. (2013 р.): URL: http://conf.inf.od.ua/ arkhiv/ doklady-konferentsii-2013/42-statya-28 дата звернення: 12.06.2020).

332. Märgukirjale ja selgitustaotlusele vastamise ning kollektiivse pöördumise esitamise seadus Vastu võetud 10.11.2004. RT I 2004, 81, 542 URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/MSVS(дата звернення: 18.02.2020).

333. Martínez-Martínez D. F. Unification of Personal Data Protection in the European Union: Challenges and Implications. *El Profesional de la Información.* 2018. Vol. 27(1). P. 185-194.

334. Masuda Y. The Information Society as Postindustrial Society. Washington: World Future Soc., 1983. 178 p.

335. Moldova digitală 2020: Strategia Nationalna de dezvoltare a societăţii informaţionale. Aprobată prin Hotărîrea Guvernului nr. 857 din 31 octombrie 2013. URL: https://eufordigital.eu/wp-content/uploads/2020/01/strategia_moldova_digitala_2020_857.pdf (дата звернення: 18.06.2020).

336. Naisbitt John Megatrends: Ten New Directions Transforming Our Lives.

New York: Warner Books, 1982. 290 p.

337. National Security Information: Executive Order Nr.12356 of April 2, 1982. URL: https://en.wikisource.org/wiki/Executive_Order_12356 (дата звернення: 15.06.2019).

338. Ohm P. We couldn't kill the Internet if we tried. *Harvard Law Review Forum*. 2016. Vol. 130. Issue 2. P. 79-85.

339. On Protecting Children In The Digital World: Resolution. URL: https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/A-7-2012-0353_EN.html (дата звернення: 15.06.2021)

340. Online-Durchsuchung. URL: http://goo.gl/1jjME (дата звернення: 15.06.2021)

341. Pakulski J., Waters M. The Death of Class. Thousand Oakes. London, 1996. 173 p.

342. Pfanner E. France Approves Wide Crackdown on Net Piracy. *New York Times*. 2009. 22 October. URL: http://goo.gl/IXkd1 (дата звернення: 15.06.2020).

343. Portant diverses mesures d'amélioration des relations entre l'administration et le public et diverses dispositions d'ordre administratif, social et fiscal du 17 juillet 1978. Loi n° 78-753 URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006068643/ (дата звернення: 15.09.2021).

344. Preventing Real Online Threats to Economic Creativity and Theft of Intellectual Property Act of 2011, S. 968, 112th Cong

345. Privacy Act of 1974, December 31, 1974. 5 U.S.C. § 552a URL: https://www.justice.gov/opcl/privacy-act-1974 (дата звернення: 15.09.2020).

346. Recommendation CM/Rec (2009)1 of the Committee of Ministers to member states on electronic democracy (e-democracy) (Adopted by the Committee of Ministers on 18 February 2009 at the 1049th meeting of the Ministers' Deputies). – Strasbourg: Printed at the Council of Europe, 2009. 87 p.

347. Recommendation № 1037 (1986) on data protection and freedom of information. Parliamentary Assembly, Council of Europe. URL: http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/ AdoptedText/ta86/EREC1037.htm

(дата звернення: 17.06.2020).

348. Relative à l'informatique, aux fichiers et aux libertés du 6 janvier 1978. Loi n° 78-17 URL: https://www.legifrance.gouv.fr/loda/id/LEGITEXT000006068624/ дата звернення: 14.04.2021).

349. Robertson B. The information revolution. *Communication researches*. 1990. Vol. 17. Issue 2. P. 235-254; Ракитов А.И. Информационная революция, как фактор экономического и социального развития. *Информационная революция: наука, экономика, технология*. Москва: ИНИОН РАН, 1993. С. 5-9.

350. Roskoshnyi I. V., Topical problems of formation of constitutional bases for interaction between a human and the state in the conditions of information society in Ukraine. *Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century:* Materials of VII all-ukrainian student scientific conference with international participation. – Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University 2018. P. 73-75.

351. Roskoshnyi I. V. Application and access to the practice of the European Court of human rights in the conditions of the information society: current situation and perspectives. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. № 03 (31). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/34.html (дата звернення: 15.06.2021).

352. Roskoshnyi I. V. The human right to access to court in the conditions of the information society: current state and prospects of development. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal.* 2021. № 02 (30). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/225.html (дата звернення: 15.06.2021)

353. SaveTheInternet.eu. URL: https://savetheinternet.eu (дата звернення: 04.10.2020)

354. Scheltema M. Van rechtsbescherming naar een volwaardig bestuursrecht. *Nederlands Juristenblad*. 1996. Afl. 33. P. 1355- 1361.

355. Seifert J.W., Chung J. Using E-Government to Reinforce Government Citizen Relationships: Comparing Government Reform in the United States and China. *Social Science Computer Review*. 2009. Vol. 27. № 1. P. 3-23.

356. Serohin V., Serohina S., Kaganovska T. Relations between citizens, civil

society and the state under the conditions of a pandemy: political and legal problems and prospects for development. *Theoretical foundations of jurisprudence: collective monograph* / Blikhar M., Yatsenko I., Kliuiev O., etc.; International Science Group. Boston: Primedia eLaunch, 2020. P. 68-81. URL: DOI:10.46299/isg.2020.MONO.LEGAL.II (дата звернення: 15.06.2021)

357. Serohin V.A. «The right to be forgotten» as an element of the data privacy. *European reforms bulletin*. 2015. № 4. P. 161-165.

358. Stop Online Piracy Act, H.R. 3261, 112th Cong. (2011).

359. Syroid T. L., Kaganoyska T. Y., Shamraieva V. M., Perederii O. S., Titov I. B., Varunts L. D. The personal data protection mechanism in the European Union. *International Journal of Computer Science and Network Security*. 2020. Vol. 21. Issue 5. P. 113-120. URL: http://paper.ijcsns.org/07_book/202105/20210517.pdf (дата звернення: 15.06.2021)

360. Telecommunications Act of 1996 *Federal Communications Commission:* web URL: https://www.fcc.gov/general/telecommunications-act-1996 (дата звернення: 15.09.2020).

361. The Freedom of Information Act, July 4, 1966. 5 U.S.C. § 552. URL: https://www.justice.gov/oip/freedom-information-act-5-usc-552 (дата звернення: 15.09.2020).

362. The Government in the Sunshine Act, September 13, 1976. 5 U.S.C. § 552b URL: https://www.gsa.gov/cdnstatic/SunshineAct_R2B-x3-g_0Z5RDZ-i34K-pR.pdf (дата звернення: 15.09.2020).

363. The Sunday Times v. the United Kingdom (1979), case Nr. 6538/74. URL: https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/the-sunday-times-v-united-kingdom/ (дата звернення: 07.09.2020).

364. Touraine A. Critique de la modernite. Paris, 1992. 462 p.

365. Trans-European Networks (TENs). URL: https://ec.europa.eu/transport/themes/infrastructure/ten-t_en (дата звернення: 12.12.2020).

366. Tsiviilkohtumenetluse seadustik Vastu võetud 20.04.2005. RT I 2005. № 26. Art. 197. URL: https://www.riigiteataja.ee/akt/109042021017 (дата звернення:

15.09.2021)

367. Umesao T. *Information Industry Theory*: *Dawn of the Coming Era of the Ectodermal Industry*. Tokyo: VP, 1963. 156 p.

368. United Nations E-Government Survey 2016. E-government in support of sustainable development. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2016-Survey/E-Government%20Survey%202016.pdf (дата звернення: 17.07.2020)

369. United Nations E-Government Survey 2020. Digital Government in the Decade of Action for Sustainable Development. With addendum on COVID-19 Response. URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2020-Survey/2020%20UN%20E-Government%20Survey%20(Full%20Report).pdf (дата звернення: 12.07.2021)

370. Verfassungsbeschwerden von unter anderem Rechtsanwälten, Künstlern und Journalisten, darunter einige Mitglieder des Deutschen Bundestages, zu der Frage, ob die durch das Gesetz zur effektiveren und praxistauglicheren Ausgestaltung des Strafverfahrens vom 17. August 2017 (BGBl. I S. 3202, in Kraft getreten am 24. August 2017) bewirkten Änderungen der Strafprozessordnung (StPO), insbesondere die Möglichkeit der Anordnung der sog. Quellen-Telekommunikationsüberwachung und der Online-Durchsuchung (mittels des sog. „Staatstrojaners“), verfassungsgemäß sind. URL: https://www.bundesverfassungsgericht.de/DE/Verfahren/Jahresvorausschau/vs_2019/vorausschau_2019_node.html (дата звернення: 17.08.2020).

371. Wei Lu. The Research of E-government on Big Data in China. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*. 2018. №291. URL: https://www.atlantis-press.com/article/55910752.pdf (дата звернення: 15.09.2020).

372. Wireless Emergency Alerts (WEA) *Federal Communications Commission*: web. URL: https://www.fcc.gov/consumers/guides/wireless-emergency-alerts-wea (дата звернення: 15.09.2020).

373. WRR-rapport 54. Staat zonder land: een verkenning van de bestuurlijke gevolgen van informatie- en communicatietechnologie. SDU, Den Haag, 1998. 226 b.

374. Zołotar O. Права человека – от эпохи Просвещения до

информационного общества. *Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem.* 2016. Vol. 38. № 3. P. 7-22.

375. Al-Swelmiyeen I., Al-Nuemat A., Kok A. Online-arbitration in the social network world; mobilejusticeon iPhones. *Information & communications technology law. Cambridge,* 2013. Vol. 22. N 2. P. 146–164. URL: http://dx.DOI.org/10.1080/13600834.2013.821797 (дата звернення: 15.09.2020).

376. サイバーセキュリティ基本法 平成二十六年十一月十二日法律第百四号 URL: http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail/?ft=1&re=02&dn=1&x=46&y=4&co=01&ia=03&ja=04&ky=basic+act+on+the+formation+of+an+advanced+information+and+telecommunications+network+societ&page=1 (дата звернення: 15.09.2020).

377. 個人情報の保護に関する法律 平成十五年五月三十日法律第五十七号 URL: http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail/?id=2781&vm=&re= (дата звернення: 15.09.2020).

378. 情報通信技術を活用した行政の推進等に関する法律 URL: https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=414AC0000000151_20200107_430AC0000000080&keyword=%E3%83%87%E3%82%B8%E3%82%BF%E3%83%AB%E6%89%8B%E7%B6%9A (дата звернення: 15.09.2020).

379. 民間事業者等が行う書面の保存等における情報通信の技術の利用に関する法律 平成十六年法律第百四十九号 URL: https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=416AC0000000149_20200107_430AC0000000080&keyword=%EF%BD%85%EF%BC%8D%E6%96%87%E6%9B%B8 (дата звернення: 15.09.2020).

380. 特定電子メールの送信の適正化等に関する法律 平成十四年四月十七日法律第二十六号 URL: http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail/?ft=1&re=02&dn=1&x=71&y=5&co=01&ia=03&ja=04&ky=information+society&page=11(дата звернення: 15.09.2020).

381. 行政手続における特定の個人を識別するための番号の利用等に関する法律 平成二十五年法律第二十七号 URL: https://elaws.e-gov.go.jp/

document?lawid=425AC0000000027 (дата звернення: 15.09.2020).

382. 行政機関の保有する個人情報の保護に関する法律 平成十五年五月三十日法律第五十八号 URL: http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail/?id=3152&vm=&re= (дата звернення: 15.09.2020).

383. 電子委任状の普及の促進に関する法律 平成十四年法律第百五十一号 URL: https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=429AC0000000064_20210401_502AC0000000030&keyword=%E9%9B%BB%E5%AD%90%E5%A7%94%E4%BB%BB%E7%8A%B6%E3%81%AE%E6%99%AE%E5%8F%8A%E3%81%AE%E4%BF%83%E9%80%B2%E3%81%AB%E9%96%A2%E3%81%99%E3%82%8B%E6%B3%95%E5%BE%8B (дата звернення: 15.09.2021).

384. 電子署名及び認証業務に関する法律 平成十二年法律第百二号 URL: https://elaws.e-gov.go.jp/document?lawid=412AC0000000102_20160401_426AC0000000069&keyword=%E9%9B%BB%E5%AD%90%E7%BD%B2%E5%90%8D%E5%8F%8A%E3%81%B3%E8%AA%8D%E8%A8%BC%E6%A5%AD%E5%8B%99%E3%81%AB%E9%96%A2%E3%81%99%E3%82%8B%E6%B3%95%E5%BE%8B (дата звернення: 15.09.2020).

385. 高度情報通信ネットワーク社会形成基本法 平成十二年十二月六日法律第百四十四号 URL: http://www.japaneselawtranslation.go.jp/law/detail/?ft=1&re=02&dn=1&x=46&y=4&co=01&ia=03&ja=04&ky=basic+act+on+the+formation+of+an+advanced+information+and+telecommunications+network+societ&page=3 (дата звернення: 15.09.2020).

ДОДАТКИ

Додаток 1

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ ТА ВІДОМОСТІ ПРО АПРОБАЦІЮ РЕЗУЛЬТАТІВ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові публікації, у яких відображено основні результати дисертації:

1. Роскошний І.В. Історичні передумови становлення та розвитку конституційно-правових відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 114-122. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/83/98

2. Роскошний І.В. Концепція інформаційного суспільства та її вплив на конституційні правовідносини. *Форум права*. 2021. Вип. 68 (3). С. 52-66. URL: https://forumprava.pp.ua/files/052-066-2021-3-FP-Roskoshnyy_7.pdf

3. Roskoshnyi I. The human right to access to court in the conditions of the information society: current state and prospects of development. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal.* 2021. № 02 (30). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/225.html

4. Roskoshnyi I. Application and access to the practice of the European Court of human rights in the conditions of the information society: current situation and perspectives. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. № 03 (31). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/34.html

Наукові праці, які відображають апробацію матеріалів дисертації:

5. Роскошний І. В. Особливості здійснення суб'єктивних прав виробників фонограм. *Верховенство права – основоположний принцип правової держави:* VIII Науковий круглий стіл молодих вчених, аспірантів та магістрів (16 грудня 2016 р., м. Харків): Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 317-324.

6. Roskoshnyi I.V., Topical problems of formation of constitutional bases for interaction between a human and the state in the conditions of information society in Ukraine. *Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century:* Materials of VII all-ukrainian student scientific conference with international participation. – Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University 2018. P. 73-75.

7. Роскошний І. В. Право на доступ до Інтернету в аспекті конституціоналізації інформаційного суспільства. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри:* XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 677-681.

8. Роскошний І. В. Від електронного уряду до електронної демократії: загальнотеоретичний аспект. *Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2019 р., м. Харків). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 300-302.

9. Роскошний І. В. «Електронна Європа» в контексті забезпечення основних прав людини. *Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу:* зб. тез наук. доп. за матер. наук.-практ. семінару (Харків, 17 травня 2019 р.). Харків: НДІ держ. будівн. та місц. самовар. НАПрН України, 2019. С. 107-110.

10. Роскошний І.В. Проблеми забезпечення прав людини і національної безпеки в умовах інформаційного суспільства. *International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»:* conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Baltija Publishing, 2020. P. 116-120.

Додаток 2

ЗАТВЕРДЖУЮ
В.о. декана юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

Віталій СЕРЬОГІН

«07» вересня 2021 р.

АКТ
впровадження результатів дисертаційної роботи
на здобуття наукового ступеня доктора філософії
в галузі знань 08 – Право за спеціальністю 081 – Право
аспіранта Харківського національного університету
імені В.Н. Каразіна Роскошного Іллі Валерійовича
на тему «Конституційно-правові засади взаємодії
людини і держави в умовах інформаційного суспільства»
у навчальний процес Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна

Комісія у складі заступника декана юридичного факультету з навчально-методичної роботи Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидата юридичних наук Ірини Пахомової та завідувача кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна, кандидата юридичних наук, доцента Марка Воронова склала цей акт про те, що основні результати дисертаційної роботи аспіранта Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна Іллі Роскошного, які викладені у його наукових працях:

1. Роскошний І.В. Історичні передумови становлення та розвитку конституційно-правових відносин людини і держави в умовах інформаційного суспільства. *Часопис Київського університету права*. 2021. № 2. С. 114-122. URL: https://chasprava.com.ua/index.php/journal/issue/view/83/98
2. Роскошний І.В. Концепція інформаційного суспільства та її вплив на конституційні правовідносини. *Форум права*. 2021. Вип. 68 (3). С. 52-66. URL: https://forumprava.pp.ua/files/052-066-2021-3-FP-Roskoshnyy_7.pdf
3. Roskoshnyi I. The human right to access to court in the conditions of the information society: current state and prospects of development. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal.* 2021. № 02 (30). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/225.html

4. Roskoshnyi I. Application and access to the practice of the European Court of human rights in the conditions of the information society: current situation and perspectives. *Social and Human Sciences. Polish-Ukrainian scientific journal*. 2021. № 03 (31). URL: https://issn2391-4164.blogspot.com/p/34.html

5. Роскошний І. В. Особливості здійснення суб'єктивних прав виробників фонограм. *Верховенство права – основоположний принцип правової держави:* VIII Науковий круглий стіл молодих вчених, аспірантів та магістрів (16 грудня 2016 р., м. Харків): Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2016. С. 317-324.

6. Roskoshnyi I.V., Topical problems of formation of constitutional bases for interaction between a human and the state in the conditions of information society in Ukraine. *Academic and scientific challenges of diverse fields of knowledge in the 21st century:* Materials of VII all-ukrainian student scientific conference with international participation. – Kharkiv, V. N. Karazin Kharkiv National University 2018. P. 73-75.

7. Роскошний І. В. Право на доступ до Інтернету в аспекті конституціоналізації інформаційного суспільства. *Захист прав людини: національний та міжнародно-правовий виміри:* XIV Міжнародна науково-практична конференція «Від громадянського суспільства – до правової держави»: Збірник тез доповідей. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 677-681.

8. Роскошний І. В. Від електронного уряду до електронної демократії: загальнотеоретичний аспект. *Сучасна юридична наука: проблеми доктринальної комунікації:* матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (19 квітня 2019 р., м. Харків). Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. С. 300-302.

9. Роскошний І. В. «Електронна Європа» в контексті забезпечення основних прав людини. *Проблеми адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу:* зб. тез наук. доп. за матер. наук.-практ. семінару (Харків, 17 травня 2019 р.). Харків: НДІ держ. будівн. та місц. самовар. НАПрН України, 2019. С. 107-110.

10. Роскошний І.В. Проблеми забезпечення прав людини і національної безпеки в умовах інформаційного суспільства. ***International scientific and practical conference «Legal science, legislation and law enforcement practice: regularities and development trends»:*** conference proceedings, October 30–31, 2020. Lublin: Baltija Publishing, 2020. P. 116-120.

мають теоретичне і практичне значення, що полягає у можливості використання положень, рекомендацій і висновків у навчальному процесі під час викладання дисциплін «Конституційне право України», «Державне право зарубіжних країн», «Актуальні проблеми конституційного права», а також під час розробки навчальних і методичних посібників, лекцій, методичних рекомендацій до зазначених дисциплін. Використання результатів дисертаційної роботи Іллі Роскошного сприятиме активізації та підвищенню ефективності навчального процесу й рівня базових і спеціальних знань майбутніх юристів із вищевказаних дисциплін.

ВИСНОВОК

Результати дисертаційної роботи Роскошного Іллі Валерійовича на тему «Конституційно-правові засади взаємодії людини і держави в умовах інформаційного суспільства» на здобуття наукового ступеня доктора філософії в галузі знань 08 – Право зі спеціальності 081 – Право вважати впровадженими в навчальний процес кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна під час викладання дисциплін «Конституційне право України», «Державне право зарубіжних країн», «Актуальні проблеми конституційного права», розробці навчально-методичного забезпечення до зазначених дисциплін.

Члени комісії:

Заступник декана юридичного факультету
з навчально-методичної роботи
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
кандидат юридичних наук **Ірина ПАХОМОВА**

Завідувач кафедри
конституційного і муніципального права
юридичного факультету
Харківського національного
університету імені В.Н. Каразіна,
кандидат юридичних наук, доцент **Марк ВОРОНОВ**